

**АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ
В Ə
ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ**

(Методик мағалəлəр мəجمуəси)

Үчүнчү бурахылыш

**АЗƏРБАЈЧАН
МƏКТƏБИ**
журналына əlavə

Бакы — 1962

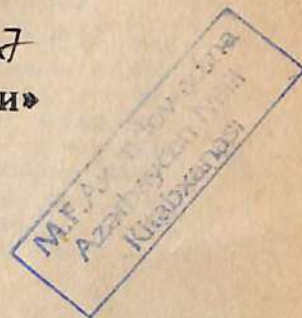
АЗЭРБАЈЧАН ДИЛИ ВЭ ЭДЭБИЈАТ ТЭДРИСИ

(Методик мэгалалэр мэчмуэси)

Үчүнчү (35-чи) бурахылыш

2857
«Азэрбајчан мөктэби»
журналына элавэ

Бакы—1962

МҮНДЭРИЧАТ

Шакирдләримизә жүксәк савад вә зәнкин нитг мэдәнијјәти верәк	3
Ј. Гарабағлы — Әдәбијјат дәрсләринин ефективлијини артырмаг һаггында	12
И. Јағубов — Ч. Чаббарлынын илк драмлары һаггында	19
Ј. Ш. Кәримов — Ибтидаи синифләр үчүн ана дили програмынын бөлкүсү	24
Ә. Әфәндизадә — V—VIII синифләрдә Азәрбајҗан дили үзрә програм материалларынын бөлкүсү	47
Ә. Әһмәдов — Чүмлә үзвләринин тәдрисиндә шакирдләрин мүстәгиллик вә фәаллыгларыны инкишаф етдирмәк јоллары «Думанлы Тәбриз» романында бејнәлхалг империализмә гаршы мүбаризәнин тәсвири	82
С. Гочајев — VII синифдә Ә. Б. һагвердијевин «Мирзә Сәфәр» һекајәсинин тәдриси	101
Ј. Јағубов — Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләри коммунизм гурчусунун әхлаг кодекси рунунда тәрбијә етмәк тәчрүбәсиндән	107
Р. Тофиги — Фарс дилиндә шакирдләрин шифаһи нитгини нечә инкишаф етдирирәм	111
Јени китаблар	116

ШАКИРДЛӘРИМИЗӘ ЈҮКСӘК САВАД ВӘ ЗӘНКИН НИТГ МӘДӘНИЈЈӘТИ ВЕРӘК

Сов.ИКП-нин јени Програмы мәктәбләримиз гаршысында кәнч нәслин коммунистчәсинә тәрбијә олунамасы кими мүрәккәб вә чох мәс'ул бир вәзифә гәјмушдур. Инди мәктәбләримиз жүксәк шүүрлу вә тәһсилли, физики вә зәһни әмәјә габилитјјәтли, ичтиман вә дөвләти ишләрин мүхтәлиф сәһәләриндә, елм вә мэдәнијјәт сәһәсиндә фәал чалыша билән адамлар тәрбијәләндириб јетишдирмәлидир.

Ана дилиндә мүкәммәл јазыб охумагы билмәк, өз фикирләрини әдәби бир диллә ифадә етмәји бачармаг һәр бир вәтәндашын жүксәк тәһсилли вә мэдәнилијинин башлыча әләмәтләриндән биридир.

Мәктәбләримиз гаршысында дуран мүһүм вәзифәләрдән бири дә өз зәнкинлији вә сәлислији илә нисан һиссләри вә гәлб чырпынтыларынын ән рәнкарәнк чәһәтләрини ифадә етмәјә гадир олан Азәрбајҗан дилинә, шакирдләримиздә мараг вә севки ојатмаг олмалыдыр.

Азәрбајҗан әдәби дили халгымызын сөз усталары—јазычылар, публисист, тәһгидчи, алим вә ичтиман хадимләр тәрәфиндән узун илләр боју ишләниб бүллурлашмыш, јазымызла бәрәбәр, артыб инкишаф етмиш бир дилдир. Бу дил халгымызын жүксәк мә'нәви инкишафыны кәстәрмәклә бәрәбәр, ән мүхтәлиф һисс вә дујгулары ифадә етмәк үчүн чох зәнкин васитәләрә маликдир. Онун үстүнлүјү вә ләјагәти, зәнкин сөз еһтијатына, рәнкарәнк бәди тәсвир вә ифадә васитәләринә саһиб олмасында вә аһәнкдарлыгындадыр.

Азәрбајҗан әдәби дили, һәјатын мүхтәлиф чәһәтләрини ифадә едә билән, халгымызын мэдәни тәләбләрини өдәјән, сөз еһтијаты чәһәтчә зәнкин, синтактик гурулушуна кәрә исә јығчам вә мүтәһәррик бир дилдир. Бу дил чанлы, зәриф, зәнкин вә гүввәтли дилләрдән биридир. Азәрбајҗан дили милли мэдәнијјәтимизин бөјүк һаулијјәти олмагла бәрәбәр, әһәмијјәти е'тибары илә башга дилләр сырасында өзүнә мүјјән вә кәркәмли мөвгә тутмагдадыр. Бүтүн булар бизи дилимизин кәзәл әһ'әнәләрини вә зәнкинликләрини мүһафизә етмәјә мәчбур едир.

Сәккизиллик мәктәпләримиз үчүн нәшр олуңмуш јени Азәрбајчан дили програмы, јухарыдакы мәсәләләрин тәдрис заманы һәлли үчүн мүәллимләре бөјүк имканлар верир.

Апарылан мүшәһидәләр көстәрир ки, јени програмын принципал тәләбләрини ардычыл сурәтдә һәјата кечирән мүәллимләр, өз шакирдләринин биликләрини артырмагда вә онлара Азәрбајчан дилиндән әмәли вәрдишләр газандырмагда бөјүк мүвәффәғијјәтләр әлдә етмишләр.

Лакин шакирдләрин савад дәрәчәсинин үмуми вәзијјәти, онларын шифаһи вә јазылы нитг мәдәнијјәтинин һазыркы сәвијјәси, бизи нараһат етмәјә билмәз. Буну, һәм дә 1961—62-чи дәрс елинин сонунда апарылан јохлама вә имтаһанлар, методистләрин мәктәпләрдә етдикләри мүшәһидәләр, ејни заманда али мәктәб вә техникумларда апарылан гәбул имтаһанларының нәтичәләри дә сүбүт едир.

Үмумијјәтлә гејд етмәлијик ки, шакирдләримизин савад сәвијјәси о гәдәр дә фәрәһләндиричи дејилдир. Буну сон заманлар методистләримизин мәктәпләрдә апардылары мүшәһидәләр вә гејдуглары експериментләр ачыг көстәрир. Дикәр тәрәфдән дәрс или мүддәтиндә вә ејни заманда имтаһанларда апарылан ифадә вә инша јазыларын нәтичәси, онларын үслуб савадларының ашағы сәвијјәдә олдуғуну билдирир.

Гејд етмәлијик ки, бу вахта гәдәр нитг инкишафы үзрә мәктәбдә апарылмыш мәшғәләләр һәләлик көзләдијимиз нәтичәләри вермәмишдир. Һәтта, бәзи мүәллимләримиз вардыр ки, онлар шакирдләрин үслуб хәталарыны арадан галдырмағы унутмушлар. Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, һазырда истәр ибтидан вә истәрсә V—XI синифләрдә чалышаң бир чох мүәллимләримиз вардыр ки, онлар шакирдләрин јүксәк савада чатмасына вә нитг мәдәнијјәтинә саһиб олмасына чалышмагдадырлар. Белә мүәллимләрин зәнкиң иш тәчрүбәси, Азәрбајчан дилинин тәдрисини јахшылашдырмаг үчүн һәләлик мәктәпләримиздә кениш истифадә едилмәјән, бөјүк имканлар олдуғуну көстәрир.

Шакирдләрин Азәрбајчан дилиндән билик вә вәрдишләриниң ашағы сәвијјәдә олмасының башлыча сәбәби һәләлик Азәрбајчан дили методикасының мәктәбимизин инкишафы илә ајаглаша билмәмәси вә һәммин инкишафдан хејли керидә галмасы илә изаһ олунмалыдыр.

Һазырда Азәрбајчан дили дәрсләриндә тәтбиг олунан үсул вә методика јолларын мүәјјән һиссәси демәк олар ки, гаршысында үмуми тәһсил мәсәләсини һәлл етмәји мәгсәд

тојмајан көһнә мәктәпләрдән көтүрүлмүш вә һеч бир әсаслы дәјишиклик едилмәдән мәктәпләримиздә истифадә олунмагдадыр.

Көһнә мәктәб шәраитиндә биликләри мүвәффәғијјәтлә мәнимсәтмәк мәсәләси, һәр шејдән әввәл, шакирдләрин өзләринин вәзифәси, онларын өзләринин хүсуси иши һесаб олунурду. Бу исә өз нөвбәсиндә јени гајда-ғануналарын изаһында, јәни шакирдләре вериләчәк чалышмаларын характериндә, ев тапшырығларына верилән тәләбләрдә өз әксини тапырды. Инди исә мүәллим һәр шакирдин, Азәрбајчан дилиндән әлдә едәчәји билик вә вәрдишләре мөһкәм, һәм дә дәриндән саһиб олмасы гајғысына галыр; бу мәсәләнин һәлли исә тәлим методикасында чох чидди дәјишикликләр әмәлә кәтирмәји тәләб едир.

Һазырда әмәк мәктәб һәјатына кениш миғјасда дахил олмушдур. Әмәк шакирдләрдә елми биликләре јијәләнмәк тәләбаты тәрбијә етдијиндән, онун (әмәјин) практик әһәмијјәти вә һәјатда тәтбиги мәсәләсинин зәрурилији шакирдләр үчүн мәлумдур. Шакирдләрдә тәдрис мәсәләләринә јени бир мүнәсибәт әмәлә кәлмәјә башламышдыр; бу мүнәсибәт; бир мүнәсибәт биликләрин верилмәсиндә мөвчуд олан мүдәрә заманы биликләрин верилмәсиндә мөвчуд олан мүдәрә чәррәдликлә тәмин олунмамаг вә тәлимдә практик истигамәтин олмасыны тәләб етмәкдән ибарәтдир. Мәктәпләримиздә Азәрбајчан дили тәдрисинин гәнаәтләндиричи вәзијјәтдә олмамасы вә ишимизин бу сәһәсиндәки үмуми чатышмамазлыг, чох вахт онуңла нәтичәләнир ки, шакирдләримиз ана дилини јахшы билмәјин чәмијјәт вә һәјатдакы әһәмијјәтини јахшы гијмәтләндирир вә бу фәнини өјрәнмәјә лазыми һәвәс көстәрирләр. Азәрбајчан дили тәдрисини методикасында һисс едилән һазыркы нөгәсанлар ондан ибарәтдир ки, грамматикадан вериләчәк нәзәри биликләри әмәли ишдә тәтбиг етмәјә имкан вермир; шакирдләри савадлы јазыја, шифаһи вә јазылы нитг вәрдишләринә јијәләндирмәјә аз көмәк едир. Бу исә, хүсусән индики шәраитдә, јәни мәктәбин јенидән гурулмасы шәраитиндә, әсас истигамәтләрдән бири кими, нәзәријјә вә практика арасындакы учуруму арадан галдырмаг лазым кәлдији бир дөврдә, тәлимин кејфијјәтинә өз мәнфи тәсирини көстәрир.

Кәләчәкдә Азәрбајчан дили тәдрисини тәкмилләшдирмәк мәгсәди илә онун һәм нәзәри сәвијјәсини, һәм дә әмәли истигамәтини јүксәлтмәк лазымдыр.

Шакирдләрин савадлы јазы вәрдишләринә јијәләнмәси грамматика тәлиминин башлыча вәзифәсидир. Лакин бу вәзифәни јалһыз сөз вә сөз бирләшмәләринин јазы гајдаларыны

јадда сахламаг үчүн шакирдләрлө чохлу чалышмалар апар-
магла һәлл етмәк олмаз. Чалышмаг лазымдыр ки, шакирд-
ләр әсас грамматик мәфһумлары дәрк етсин, сөзләрин әмәлә
кәлмәси вә дәјишмәсинә, чүмлә гурмаг вә с. мөһкәм јијәлән-
синләр. Буна наил олдугда шакирдләр өз шифаһи вә јазылы
нитгләриндә грамматик гајдалардан сәрбәст вә шүүрлу су-
рәтдә истифадә етмәјә имкан тапарлар. Буна көрә дә, бәзи
мәктәбләрдә һәлә дә өзүнә көк салмыш, јоручу вә шакирд-
ләрә чох аз фајда верән тәмринләрдән әл чәкмәк лазымдыр.

Нөвбәти контрол ишләриндән габаг шакирдләрә бәзи сөз
вә чүмләләрин механики сурәтдә јаздырылмасы, јазы гајда-
ларыны дәрк етмәк үчүн һәлледичи әһәмијјәти олан бир сы-
ра нәзәри мә'луматларын шакирдләрә мәнимсәдилмәси әвә-
зинә, формал характер дашыјан чалышма нөвләриндән исти-
фадә етмәјә артыг нәһәјәт верилмәлидир.

Бунунла әлагәдар олараг ону да гејд етмәлијик ки, бә-
зи мүәллим вә халг маарифи ишчиләринин сон заманлар ирә-
ли сурдукләри бир фикрин—јә'ни, мәктәбдә Азәрбајчан ди-
линдән шифаһи имтаһанларын ләғв едилмәси вә јалныз мәк-
тәб грамматикасынын практик нәтичәләрини мәнимсәмә дәр-
рәчәсини јохлајан јазылы имтаһанларын сахланылмасы фик-
ринин, имкан харичиндә олдугуну көстәрмәк лазымдыр.

Ејни заманда елә етмәк лазымдыр ки, грамматикадан
верилән нәзәри биликләр, практик мәсәләләри мәнимсәтмәк
үчүн шакирдләрдә әмәлә кәлмиш тәләбаты да өдәсин вә он-
ларда нәзәријә илә практика арасында зәрури олан гаршы-
лыгыла әлагә һаггында мөһкәм тәсәввүр јарада билсин. Ша-
кирдләрлө јазы иши апараркән онлара елә тапшырыглар ве-
рилмәлидир ки, о тапшырыгларын јеринә јетирилмәси јени
нәзәри биликләрә әсаслансын вә һәмин биликләрә малик ол-
мадан онлары һәјата кечирмәк мүмкүн олмасын.

Грамматика тә'лиминә белә јанашмаг, бир чох һалларда,
јени гајда-гануналары шакирдләрә өјрәтмәкдә һазыркы мето-
дикамызда истифадә олунаг вә тәчрүбәдә өзүнү доғрултма-
јан бәзи тә'лим јолларындан әл чәкмәји тәләб едир.

Дилин јени гајда-гануналарыны изаһ едиркән, онлары
јазылы вә шифаһи нитгдә тәтбиг етмәјин нүмунәсини әјани
сурәтдә шакирдләрә көстәрмәк лазымдыр. Ејни заманда, ша-
кирдләрин мәнтиги тәфәккүрләрини инкишаф етдирмәк үчүн,
грамматика тә'лиминдән мақсимал дәрәчәдә истифадә олу-
намалыдыр. Грамматик мәфһумларын әһәмијјәтли әләмәтләр-
рини тә'јин едә билмәји, дил һадисәләрини гарышдырыб он-
лары тәсниф етмәји, чанлы әдәби дил үзәриндә мүшаһидә
апармагла үмумиләшдирилмиш нәтичәләр чыхара билмәји дә-

шакирдләрә өјрәтмәк лазымдыр. Дәрсликләрдәки тә'рифләри
механики олараг шакирдләрә әзбәрләтмәк һалларындан гәти
сурәтдә әл чәкмәк, грамматик гајда-гануналарын маһијјәт вә
практик әһәмијјәтини онлара дәрк етдирмәк лазымдыр.

Шакирдләрә дилин ганунаујғунлуғларынын практики
әһәмијјәтини марағлы тарихи мә'луматлар вә һәјати мисал-
ларла нүмајиш етдирдикдә, онлар грамматикаја даир верил-
миш нәзәри мә'луматы чох асанлыгыла вә шүүрлу сурәтдә мә-
нимсәјирләр. Әлбәттә, һәмин мә'луматлар әзбәрләниб јадда
сахланмаг үчүн дејил, јалныз бу вә ја дикәр гајда-гануну
мәнимсәмәји асанлашдырмаға көмәк етмәк үчүн верилмәли-
дир.

Грамматика да ријазијјат кими елә бир тәдрис фәнни-
дир ки, бурада бүтүн һиссәләр бир-бири илә гаршылыгыла су-
рәтдә әлагәдардыр. Грамматиканын мүәјјән бир бөлмәси јак-
шы мәнимсәнилмәсә, бу һал мүтләг өзүндән сонра кәлән
бөлмәнин өјрәнилмәсиндә чәтинлик төрәдәр вә беләликлә дә
үмуми савад дәрәчәсинин ашағы дүшмәсинә сәбәб олар.

Буна көрә дә һазырда бәзи мәктәбләримиздә өзүнә көк
салмыш хошакалмәз бир һалла, јә'ни грамматиканын ајры-
ајры бөлмәләринин тә'лиминдәки мөһдудијјәтлә гәтијјән ра-
зылашмаг олмаз. Бу мөһдудијјәт онунла ифадә олунаг ки,
мүәллим габаггы мөшғәләрдә шакирдләрин газандығлары
билик вә вәрдишләри тәқрар етмәји вә тәкмилләшдирмәји
унудараг, һәр дәфә тә'лимин мүәјјән мәрһәләсиндә өз диггә-
тини «нөвбәти» мөвзунун өјрәдилмәси үзәриндә мәркәзләш-
тини «нөвбәти» мөвзунун өјрәдилмәси үзәриндә мәркәзләш-
тирир. Бурада чалышмаларын системи елә гурулуғ ки, өјрә-
ниләчәк гајда-гануну биртәһәр кечмәк, «тә'лим етмәк» мүм-
күн олсун. Бу мәсәдлә чалышмалар бир-бири илә һеч әлагәси
олмајан вә јалныз мүәјјән бир гајда-гануну өјрәтмәк үчүн
ајрылмыш мәтиләр үзәриндә апарылыр. Бәдин әдәбијјатдан,
гәзет вә журнал мөғаләләриндән кәтирилмиш мәтиләр үзә-
риндә иш апармаг вә јарадычы јазылар кечирмәк кими мөш-
ғәләләрдә шакирдләрә өјрәдиләчәк гајда-ганунун мәнимсә-
нилмәсинә, ејни заманда габаггы дәрсләрдә әлдә едилмиш
биликләрин тәкмилләшдирилмәсинә наил олмаг мүмкүн ол-
дуғу һалда, чох вахт бунлара бәзи мәктәбләримиздә әмәл
едилмир. Јахуд да, бәзи мәктәбләримиздә олдуғу кими, әв-
вәлләрдә кечилмиш гајда-гануналар аид олан орфограмлары
өзүндә әһәт едән конкрет јазы ишләри апармаг кими тә-
шәббүс јанлыш вә ја ганундан кәнар һесаб олунаг. Нәтичәдә
исә бүтүн бунлар шакирдләрин мөһкәм билик вә вәрдиш га-
занмаларына мане олуғ, һәм дә онларын әввәлләр кечиб өј-
рәндикләри биликләри јаддан чыхармаға имкан јарадыр.

Һеч дә тәсадүфи дежил ки, шакирдләрин билик сәвијјәсини мүүјјәнләшдирмәк мәгсәди илә бир сыра мәктәпләрдә апарылан мүшаһидә вә тәчрүбәләр, онларын јазыда бурахдылары бир чох сәһвин әввәлки синифләрдә кечилмиш гајдагануңлара аид олдуғуну көстәрмишдир.

Һәр бир Азәрбајчан дили мүллиминин мүйһүм вәзифәләриндән бири дә тәдрис просесини елә тәшкил етмәкдир ки, бу просесдә шакирдләрин газандылары билик вә вәрдишләрин һамысыны арасы кәсилмәдән тәкмилләшдирмәк мүмкүн олсун.

Бә’зи мүүллимләр тәдрис ишини планлашдыраркән програмдакы мөвзуларын өјрәдилмәсинә ејни бәрабәрликлә јанашырлар. Онлар диггәти әсас е’тибары илә тәдрис материаларынын нә дәрәчәдә шакирдләрин мәнимсәмәләри үчүн мүрәккәб олмасына, савад сәвијјәсини јүксәлтмәк үчүн нә гәдәр әһәмијјәтли олдуғуна дежил, јалһыз һәмин материалын һәмминә верирләр. Бу да өз нөвбәсиндә грамматика фәннини сәтһи өјрәнмәјә вә шакирдләрин грамматик вәрдишләри мөһкәм мәнимсәмәләринә сәбәб олур. Чалышмалығ ки, мүүллимләр өз гүввәләрини грамматиканын һәр бөлмәсиндә олан башлыча мәсәләләр әтрафында мәркәзләшдирсинләр вә идрәк әһәмијјәти вә практик чәһәтдән фајдасы олмајан бә’зи мәсәләләрә о гәдәр дә вахт сәрф етмәсинләр. Бурада шакирдләрин әввәлки синифләрдән таныш олдуғлары (мәсәлән, вахты илә ибтидан мәктәбдә кечиб өјрәндикләри бә’зи мөвзулар кими) мөвзулар үзәриндә артығ вахт сәрф едиб дајанмағ да сәмәрәсиздир.

Азәрбајчан дили тәдрисини јенидән гурулмасы, мәктәб грамматикасы тә’лимидә истифадә олунан бүтүн чалышмаларын (истәр синиф вә истәрсә ев тапшырығларынын) системини чидди сурәтдә тәкмилләшдирмәји вә бу ишдә олан схематизми вә формализм элементләрини арадан галдырмағы тәләб едир.

Шакирдләрә вериләчәк грамматик чалышмаларын педагожи тә’сирини нәзәрә аларағ, онларын сечилмәсинә чох чидди вә диггәтли јанашылмалыдыр.

Бурахылмыш һәрфләри олан мәтиләрин үзүнү көчүрмәк вә ја мәтни дәјишмәк кими грамматик чалышмалардан да тез-тез истифадә етмәјә јол вермәк мәгсәдәујғун дежилдир. Белә грамматик чалышмалар шакирдләрә гајда-гануңлары схематик оларағ тәтбиг етмәји өјрәдәр вә грамматикадан мәнимсәдилмиш бүтүн биликләри практик сурәтдә истифадә етмәк үчүн онлара кениш имкан верә билмәз.

Дил дәрсләриндә рабитәли мәтиләр үзәриндә апарылачәк ишләрдән кениш өлчүдә истифадә олунамалыдыр; бурада грамматик гајда-гануңларын бүтүн мә’лум олан системини шакирдләрә өјрәтмәк лазымдыр. Шакирдләрә тез-тез онларын зәһни фааллығины сәфәрбәр едән тә’лимедици имлалар јаздырмалы вә һәмин јазыларда грамматик гајда-гануңларын тәтбигиндә чәтинлик әмәлә кәтирәчәк һадисәләри габағчадан нәзәрә алмалыдыр.

Өјрәдиләчәк материалын хусусијјәтини нәзәрә аларағ, шакирдләрә сечмә имлалар апармағ да чох фајдалыдыр. Синтаксис вә дурғу ишарәси гајдаларыны шуурлу сурәтдә мәнимсәмәк, мүүллимин шакирдләрә вердији синтактик схем үзәрә чүмләләр гурумаға имкан јарадыр.

Грамматик гајда-гануңлары верилмиш чалышмаларда практик сурәтдә тәтбиг едә билмәк үчүн шакирдләрә тә’лимедици иншалар, ифадәләр вә с. јарадычы ишләр јаздырмалыдыр.

Бүтүн бу ишләрин орфографик вә дурғу ишарәси чәһәтиндән јүксәк савадла јазылмасы, орадакы фикирләрин ифадәсиндә грамматик васитәләрин зәнкин вә рәнкарәнклији шакирдләрин Азәрбајчан дилиндән өјрәндикләри билик вә вәрдишләрә мүвәффәгијјәтлә јијәләндикләрини көстәрәчәкдир.

Бу вә ја дикәр грамматик чалышманын педагожи чәһәтдән нә дәрәчәдә тә’сирли олмасыны гијмәтләндирәркән онлара мүүјјән тәләбләрлә јанашмағ лазымдыр. Елә етмәк лазымдыр ки, һәр бир чалышма грамматикадан әлдә едилмиш биликләри тәтбиг етмәкдә шакирдләрә үмумиләшдирилмиш сурәтдә мүүјјән бачарығ верә билсин.

Бурада ән мүйһүм шәрт ондан ибарәтдир ки, шакирдләр чалышмалар үзәриндә ишләркән, әлдә етдикләри анлајыш вә гајда-гануңлары өз лексик вә синтактик әһәмијјәтинә көрә рәнкарәнк олан дил материалына тәтбиг етмәји өјрәсинләр. Мүүллимин вердији чалышмалар систем е’тибары илә елә гурулмалыдыр ки, орада бир тәрәфдән асаңдан чәтинә, сәдәдән-мүрәккәбә доғру принципи көзләнилсин, дикәр тәрәфдән дә һәмин чалышмалары јеринә јетириркән шакирдләрин мүстәғиллијини ардычылы сурәтдә инкишаф етдирмәк мүмкүн олсун.

Азәрбајчан дили мүүллимләринин тә’хирәсалынмаз вәзифәләриндән бири дә шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитгләрини инкишаф етдирмәји тәкмилләшдирмәк олмалыдыр.

Бу иш дүзкүн тәшкил едиләрсә, шакирдләрин һәм нитг мәдәнијјәти, һәм дә савад дәрәчәләри жүксәләр вә тәкмилләшмәјә икман тапар.

Азәрбајчан дили муәллими шакирдләрин ифадәли гираәт вәрдишләри әлдә етмәсинә дә чидди фикир вермәли вә һәмин мәгсәд үчүн онларын газандыглары грамматик биликләрдән дә истифадә етмәлидир. Дикәр тәрәфдән мәтнин дүзкүн ит-тонасијасыны көзләмәклә апарылаң ифадәли гираәт синтаксисин тә'лими заманы да истифадә олуңмалыдыр.

Бүтүн шифаһи чавабларда шакирдләрин нитг мәдәниј-јәтинә жүксәк тәләблә јанашмаг лазымдыр. Бу чаваблар һәм маһијјәг етибары илә һәм дә ифадә формасына көрә дүзкүн олмалыдыр; чаваб верән шакирдин орфоепик нормалара, дүзкүн мәнтиги вурғуја, нитгин ифадәлилијинә фикир вермәсини ондан тәләб етмәлидир.

Нитг инкишафы үзрә апарылачаг мәшғәләләрдә дәрсин мәзмунуна ујғун олаң хусуси чалышма формаларындан истифадә едилмәлидир; мәсәлән, миғдар сәјларынын анд ол-дуглары исимләрлә ишләнилмәси гајдасы, чүмләдә мүбтәда илә хәбәрин узлашмасы, верилмиш чүмләни алава сөзләр-лә кенишләндирә билмәк вә с.

Муәллим әсас дигтәтини шакирдләрин ифадә вә инша јазыларына, мүхтәлиф нөвлү јарадычы ишләри јеринә јетир-мәләринә вермәлидир. Һазырда бә'зи мәктәбләримиздә өзүнә көк салмыш зәрәрли бир адәт кими һәр дөфә јохлајычы ифадә вә иншалар апармаг тәчрүбәсиндән әл чәкмәлидир; һәмишә әввәл өјрәтмәк, сонра исә јохламаг лазымдыр. Си-пифдә дәрә просесиндә тә'лимедици ишләри кенишләндирмә-јә фикир вермәлидир; белә мәшғәләләр әввәлчә муәллимин рәһбәрлији алтында апарылмалы, сонра исә тәдричән, муәл-лимин мәсләһәти илә шакирдләр тәрәфиндән сәрбәст сурәт-дә јеринә јетирилмәлидир.

Инша вә ифадәләрдә, мүхтәлиф нөвлү јарадычы јазы-ларда сәһвләр үзрә апарылачаг ишләр, һазырда бә'зи мөк-тәбләрдә олдуғу кими, јалныз сәһвләри тапыб тәсһиһ етмәк-лә битмәмәлидир. Муәллим һәмин сәһвләрин сәчијјәсини вә сәбәбләрини өјрәнмәли вә вердији көстәришләр әсасында шакирдләрдән јазыларыны јенидән ишләјиб дүзәлтмәји тә-ләб етмәлидир.

Сәккизиллик мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдриси методи-касынын јенидән гурулмасы системинин әсас истигамәти тәх-минән бу јухарыда гејд олуңанлардан ибарәтдир.

Лакин шакирдләрин савад вә нитг мәдәнијјәти сәвијјәси үзәриндә апарылачаг иш (тәдрис планы үзрә орта мәктәбин јухары синифләриндә Азәрбајчан дили фәнни кечилмәдијинә бахмајараг), тәкчә сәккизиллик мәктәбдә баша чатдырыла билмәз. Орта мәктәбин јухары синифләриндә тәдрис олуңан әдәбијјат курсу илә әлағәдар олараг, шакирдләрин нитг инки-шафы үчүн чоҳ әлвәришли шәраит вардыр. Муәллимләр һәмин-шәраитдән, шифаһи вә јазылы нитг вәрдишләринин инкиша-фы илә үзви сурәтдә бағлы олаң бир сыра грамматик вәр-дишләри тәкмилләшдирмәк үчүн дә истифадә етмәлидирләр. Орта мәктәбин јухары синифләриндә шакирдләрин лексика-сы әһәмијјәтли дәрәчәдә кенишләнир; буна көрә дә бурада лүғәт ишләринин әһәмијјәти хејли артыр вә бу исә, муәллим-дән јалныз јени сөзләрин ролуну изаһ етмәји дејил, ејни за-манда онларын нитгдә јерсиз ишләдилиб јазылмасынын гар-шысыны алмағы да тәләб едир.

Инша үзәриндә ишләмәк гајдаларыны јухары синиф ша-кирдләринә изаһ едиркән, онлара јаздыглары ишин нә дәрә-чәдә савадлы вә сәлиғәли јеринә јетирилмәсини јохламағы да өјрәтмәлидир. Инша јазыларда бурахылмыш сәһвләр үзә-риндә апарылаң иш, грамматик сәһвләрин ислаһыны вә он-ларын гаршысыны алмағы да нәзәрдә тутмаја билмәз.

Лазым олдуғда, орта мәктәбин јухары синиф шакирдлә-ри үчүн Азәрбајчан дилиндән груп шәклиндә мәсләһәтләр тәшкил етмәк дә фајдалы бир тәдбир кими истифадә олуң-малыдыр.

Шакирдләримзин жүксәк савад вә нитг мәдәнијјәти уг-рунда апарылаң мубаризә—һәр бир мәктәбин бүтүн педаго-жи коллективинин әсас ишидир. Бу ишә башчылыг едиб ис-тигамәт вермәк исә, мәктәб рәһбәрләринин вә Азәрбајчан дили муәллимләринин шәрәфли вәзифәсидир.

Ләһҗә ГАРАБАҒЛЫ.

ӘДӘБИЈАТ ДӘРСЛӘРИНИН ЭФФЕКТИВЛИЈИНИ АРТЫРМАҒ ҒАГҒЫНДА

Узун бир дөврдән бәри еһкам, шаблон шәклини алан дәрә гурулушу әдәбијат мәшғәләринә дә өз зәрәрли мөһрүнү басмышды. Мүәллим вә һәтта шакирдләр дә билирдиләр ки, һәр саат, һәр күн, һәр ај олдуғу кими, бу күн дә дәрә давамијјәтинин јохланышы, ев тапшырығынын бир-ики нәфәрдән тәләсик, өтәри сорғусу, јени материалын сүр'әтли «изаһы» илә башланачағ, индичә кечилмишләрин тәқрары, мөһкәмләнмәси, атустү верилән ев тапшырығы илә битәчәкдир. Һәрәкәт вә инкишафы буховлајан һәр бир гәлиб кими бу гәлиб дә мүәллими һиссиз вә еһтирассыз бир пешәкар јолу илә апарыр, ону кәркин зейни фәалијјәтдән, јарадычылығ ахтарышларындан, тәдғигат мејл вә һәвәсиндән мәнрум едирди. Елә мәнз буна көрә дә, шакирдләр әдәбијат мәшғәләләриндә сүстлүк, әталәт доғуран кәдәрли бир вәзијјәт алыр, чох һалларда ән камил сәнәт инчиләринә белә буз кими сојуг, лағејд мүнәсибәт бәсләјирдиләр. Шакирд ахтарма, арашдырма јолу илә дејил, механики эзбәрләмә јолу илә кедирди. Һафизәнин фәалијјәти өн плана чәкилирди.

Гурулушумузун үмуми инкишаф аһәнкинә ујғун кәлмәјән бу һал габагчыл мүәллим тәфәккүрүнү дүшүндүрмәјә билмәзди. Бир чыхыш јолу тапмағ күнүн тә'хирәсалынмаз тәләбләриндән иди. Бу јолу илк әввәл Липетск вилајәтинин мәктәбләриндә ишләјән габагчыл мүәллимләр тапдылар. Бу јол партијамызын мәктәбләрә көмәји, өлкәмиздә халғ маарифинин инкишафы, мәктәбин јенидән гурулмасы илә һазырланмышды. Һәр нөв педагожи еһкамлары рәдд едән јениликчиләр өз гаршыларына мөвчуд дәрә типинин бу вә ја дикәр чәһәтини тәкмилләшдирмәк мәғсәдини гојмадылар. Онлар тамамилә јени дәрә типни јаратдылар. Бу дәрә типинин әсас хүсусијјәтләри нәдән ибарәтдир? Мөвчуд дәрә типиндә олдуғу кими, ән әввәл сорғу-суал апарылмыр. Јени материалын өјрәнилмәси әввәл кечилмишләрин тәқрары илә бирләшдирилир. Шакирдләрин билији дә ејни просесдә синфин үмуми фәал-

лығы шәраитиндә јохланылыр. Белә иш үсулу лазыми вахт еһтијаты јарадыр ки, бу да шакирдләрин рәнкарәнк мүстәпил фәалијјәтлә мәшғул олмаларына имкан верир. Көһнә дәрә типинин ән чидди гүсурларындан бири әсас ағырлығы ев тапшырығларынын үстүнә атмасында иди. Бу сәһәдә өлчү-бичи һисси чох заман итирилирди. Кечилмәсинә вахт чатмајан, лазымынча изаһ едилмәјиб думанлы галан бүтүн материаллар евә тапшырылырды. Шакирдә тапшырылырды ки, бу вә ја дикәр јазычынын һәм һәјат вә јарадычылығ јолуну, һәм онун мұвафиг әсәринин мәзмунуну өјрәнсин, бу әсәрин образлар силсиләсини, бәдни ифадә васитәләрини тәһлил етсин, һәлә үстәлик бир инша да јазсын. Ахы, башга фәнн мүәллимләри дә ејни һәчмдә, бәлкә бир аз бундан да ағыр тапшырығлар верирдиләр. Бүтүн бу тапшырығлар сылдырым дәрә кими шакирдләрин көзүнү таралдыр, онларда икраһла тарышығ горху һисси доғурур, нәтичәдә онлары һәр шејдән әл чәкмәјә, тә'лимлә әлағәдар тәләбләрә лағејд мүнәсибәт бәсләмәјә вадар едирди. Мәнз буна көрә дә габагчыл Липетск мүәллимләри газанылмыш вахт еһтијатындан истифадә едәрәк, јени материалы әсасән синифдә мәнимсәтмәјә чәһд вә сә'ј едирләр. Бу јениликчиләрин ев тапшырығларындан тамамилә имтина етдикләри дүшүнүлмәсин. Онлар мұвафиг тапшырығлар верирләр. Бу тапшырығлар һәртәрәfli өлчүлүб-бичилдијиндән бөјүк мәннунијјәт һисси илә јеринә јетирилир.

Липетск мүәллимләри, һәр шејдән әввәл, јарадычылығ јолу илә кедирләр. Онлар һәр бир мәшғәләдә өјрәнилән мөвзунун мәзмунундан чыхыш едир, бу мәзмуна ујғун јоллар, пријомлар тапырлар. Мәнз бу чәһәтдән дә мәшғәләләрдә мүстәсна бир активлик, чанлылығ һөкм сүрүр, Москва Шәһәр Тәкмилләшдирмә Институтунун директору Е. И. Величковски бу мәсәләјә тохунарағ демишдир: «... дәрә давамијјәт көстәрди ки, синиф заһирән белә башга чүрә көрүнүр. Шакирдләрин көзләринин парылтысындан көрмәк олар ки, онлар марағ вә һејранлығ һисси илә ишләјирләр. Биз, зәнкин интизарында олан сөнүк бир бахыша белә раст кәлмәдик».

Ајдын олур ки, дәрәсин еффеktivлији бу вә ја дикәр методун универсал шәкил алмасы илә тә'мин едилә билмәз. Бу, методларын рәнкарәнклијини тәләб едир. Буна көрә дә бә'зи мүәллимләрин аһчағ суал-чаваб вә јахуд да мұсаһибә үсулундан јапышмалары, әлбәттә, дүзкүн дејилдир. Бә'зи мөвзуларын өјрәнилмәсиндә суал-чаваб ән мұвафиг үсул-

дурса, бу вә ја дикәр мөвзунун кечилишиндә бунун тәтбиги жалныз зијан верә биләр. Јахшы мӯәллимләрнин тәчрүбәси кәстәрир ки, орта синифләрдә суал-чаваб, мӯсаһибә үсулла-рыннын тәтбиги даһа еффектли олар. Нәзәр алмаг лазым-дыр ки, суалын гојулушу мӯәллимдән хусуси бачарыг вә мәһарәт тәләб едир. Бәзи мӯәллимләрнин ирәли сүрдүкләри суаллар мөвзунун маһижјәтинә нүфуз етмир, шакирдләрнин тәфәккүрүнү, мӯһакимә габилијјәтини дејил, жалныз һафи-зәсини һәркәтә кәтирир. Мәсәлән, I нөмрәли Товуз шәһәр сәккизиллик мәктәбинин мӯәллими Офелја Садыгова VII синифдә А. С. Пушкинин «Сибирә мәктуб» ше'ринә даир белә гәрибә суаллар верирди:

1. «Сибирә мәктуб» ше'рини ким јазмышдыр? 2. Пушкинин достлары һарада идиләр? 3. Декабристләри ким сүркүн етмишиди? Биринчи суалын күлүнч олдуғу ајдындыр. Һәм Пушкинин һәјат вә јарадычылыг јолуна даир илк мӯсаһибәдә, һәм дә һәмин ше'рә даир кириш сөзүндә бу одлу мис-раларын Пушкин дүһасынын мәнсулу олдуғу дәфәләрлә де-јилмишидр. Бунлардан башга, ушагларын гаршысында ачылымыш дәрслик сәһифәсинин лап баш тәрәфиндән кәзә ајдынча чарпан ири һәрфләрлә А. С. Пушкин сөзү јазыл-мышдыр. Бүтүн бунлардан сонра ачыг гапыны дөјмәјә, әл-бәттә, нә зәруријјәт, нә дә еһтијач вардыр. Икинчи вә үчүн-чү суаллар һаггында да ејни мӯлаһизәни сөјләмәк олар. Бурада әсәрин бәдии хусусијјәтләрини, поетик мисраларын дәрин мән'асыны вә емоционал тә'сирини ачан бир суала раст кәлмәдик.

Белә суаллар вермәкдә, әсәри белә бир үсулла тәһлил ет-мәкдә Садыгованы тагсырландырмаг, бәлкә, бир нөв әда-ләтсизликдир. Ахы, Садыгова әлиндә тутдуғу дәрслији тәг-лид едир, онун сәһифәләриндә верилмиш истигамәтлә һәрә-кәт едир. Дәрсликдә исә санки сөһбәт бу вә ја дикәр әдәби әсәрдән, сөз сәнәтиндән, бәдии кәламдан дејил, Азәрбајҗан кәндинин кечмиш фәһиәсини әкс етирән садәчә бир тарихи очеркдән вә ја мәгаләдән кедир. VII синиф аид әдәбијјат дәрслијинин Нәримановун «Наданлыг» пјесинә һәср едил-миш суаллары мәнз белә бир тә'сир бурахыр.

Әкәр мӯәллим «Наданлыг» һаггындакы сөһбәти узун-узады суаллар әсасында гуарса, тапылмасы дәрин дүшүн-чә вә мӯһакимә тәләб етмәјән мӯвафиг епизодлары шакирд-ләрә тапдырачаг, бунунла да әсәрлә видалашачагдыр. Ахы, гејд едилән суалларә шакирдләр «Наданлыг» әсәри һаггын-да һеч тәсәввүрә малик олмасалар да, долғун чаваб верә

биләрләр. Ахы, шакирдләр бу мәсәләләр һаггында чохла театр, кино, телевизија гамашалары көрмүш, чохла бәдии әсәр охумуш, чох сөһбәт динләмишләр. Әкәр мәсәлә белә исә онда «Наданлыг» әсәрини бир дә әдәбијјат кита-бында вермәјә, онун өјрәнилмәсинә хусуси вахт сәрф етмәјә еһтијач вардымы? Әсәрин бүтүн бәдии хусусијјәтләрини кә-нара атараг ону тарихи һадисәләрин садәчә бир иллиустра-сијасы кими нүмајиш етирмәјә зәрурәт вардымы? Мәкәр бу суаллары чәһаләт вә наданлыгдан данышан һәр һансы бир мәгалә вә ја сијасы, бәдии әсәрин алтында јазмаг олмамзы? Олар, әлбәттә, олар. Бүтүн бу данышыглары әсас јаратмамаг үчүн кәрәк дәрсликдә сөһбәтин маһир бир әди-бин гәләминдән чыхмыш бир сәнәт әсәри, мәнз бир сәнәт әсәри һаггында кетдији унудулмаја иди. Кәрәк дәрсликдә Нәримановун јаратдығы инсан характерләрини, бу харак-терләрин бир-бириндән фәргләрини, Нәриманов, анчаг Нә-риманов услубуна хас олан фәрди јарадычылыг хусусијјәт-ләрини ачмаға, дәрк етмәјә, дујмаға көмәк едиб истигамәт верән суаллар вә тапшырыглар верилә иди. Ахы, әсрләр бо-ју халгымызын мәнәвијјәтини гурд ачкәзлүју илә кәмирән, һејсијјәт вә шәрәфини тапдалајан, ағыл вә зәкасыны чи-дарлајан бу ичтиман белә һаггында, наданлыг һаггында өлмәз сәнәткарларымыз чох јазмышлар. Бә'зән јуморла, бә'зән ачы күлүш, бә'зән дә тазијанәләрин јыгчам, гәзәбли дили илә јазмышлар. Бу әсәрләрдән чоху шакирдләрә та-нышдыр. Онлардан бир нечәсини хатырлајыб «Наданлыг»-ла мӯгајисә етмәк олар. Мӯгајисә һәгигәтин дәркинә бөјүк көмәк едир — дејирләр. Бу мӯгајисәдә дә бир тәрәфдән ша-кирдләр кечдикләри поетик парчалары тәкрар едиб јадла-рына салар, дикәр тәрәфдән дә «Наданлыг» әсәринин бә-дии хусусијјәт вә фәргләндиричи чәһәтләрини даһа габарыг шәкилдә көрәрләр. Бу, шакирдләрин кечилән мөвзуја, үму-мијјәтлә, әдәбијјата марағыны артырар. Елә дәрсин еф-фективлијини јүксәлтмәкдә әсас, бәлкә дә, үмдә амилләр-дән бири дә марагдыр. Еффективлик дәрсин сәмәрәли ке-чилмәси демәкдир. Бу да өз тәзаһүрүнү шакирдләрин фәал-лыгында, әдәби һадисәләри, әдәби-нәзәри мәсәләләри дәр-риндән мәнимсәјиб, ифәдәли, рәван оху, савадлы јазы вәр-дишләринә јијәләнмәкдә тапыр. Бу да ајдындыр ки, өјрәни-лән материал шакирдләрдә чанлы мараг ојатмаса, онларда фәаллыг, чалышыб билик әлдә етмәк һөвәси, шөвгү, арзусу да олмајачагдыр. Мәнз бу чәһәти нәзәрә алдыгындан, Бакы шәһәриндәки 25 нөмрәли мәктәбин мӯәллими Шәфигә Чәб-рајылова «Наданлыг» әсәрини кечмәјә башлајаркән ша-

кирдләрден чәһаләт вә наданлыгы дөҗәчләпән эсәрләрден һансыларыны хатырладыгларыны сорушур. Онлар бир анлыга хәҗала далараг дүшүнүр вә нәһәҗәт бөҗүк сатирикки һәлә V синифдә кечдикләри «Охутмурам, әл чәкин», елә бир аз бундан әввәл өҗрәндикләри «Нәдамәт вә шикаҗәт» ше'рләринин адыны чәкирләр. Шакирдләрден бир нечәси һәмнин ше'рләри әзбәрден сөҗләҗир. Охунун тә'сириндән үзләр күлүр, көзләр гыгылчымланыр, үрәкләрдән Сабирин бәдии кәламына мәфтунлуг, онун рәсм етдиҗи наданлыг дүнҗасына исә икраһ һисси баш галдырыр. Санки онлар Сабир сәнәтинин чазибә гүдрәтини елә индичә дәрк вә һисс едирләр. Мараг вә һәвәсин шакирдләрин руһи-мә'нәви аләминә һаким кәсилдиҗи бу анда мүәллим онлара мүрачигәтлә геҗд едир ки: «Инди биз чәһаләт вә наданлыг дүнҗасына тылынч галдыран башга бир сәнәткарын ачыгы сәсини динләҗәчәҗик. Бу, даһи Ленинни җахын досту, көркәмли ичтимаи хадим, әдиб, драмнәвис Нәриман Нәримановун сәсидир. Әкәр Сабир өз өлдүрүчү күлүшү илә бу дүнҗаны лаға гоҗуб иҗрәнч симасыны көстәрирсә, Нәриманов онун төрәтдиҗи дәншәтләри меҗдана чыхарыр. Доғрудан да дәншәтдир. Ахы, бу дүнҗада инсанлыг, ағыл, камал гиҗмәтләнмир. һеҗванлыг вә чәһаләт буңлардан гат-гат үстүн тутулур. Җазычы бу дәншәтли аләмин чанлы сәһнәләрини җаратмышдыр. Инди ки табынызы ачын, бу сәһнәләри охуҗаг».

Мүәллимин эсәрә җаратдығы мараг оху заманы даһа да гүвәтләнир. Бу охуда сүн'и пафоса, курулту вә чыгыртыҗа күлүнч артистлик әдасына җол верилмир. Бу табии, ләкин эмоционал охуда һәр бир типин нәбзи вә нәфәси дуҗулур, көрүш вә анлаҗышы шәрһ едилир, сәчиҗәси—характери ачылыр. Мәһз буна көрә дә белә бир охудан сонра эсәрин һаггында чанлы бир сөһбәт башлаҗыр. Бу сөһбәтдә һамы иштирак етмәҗә һәвәс вә меҗл көстәрмир. һәр кәс һачы абдуллалар, гурбанәлиләр, ниҗәзәлиләр вә кохалар сәлтәнәтинин рәзаләти, чиркаб вә үфунәти һаггында өз фикир вә гәнаәтини ифадә етмәҗә чалышыр. Бу чиркаб вә үфунәт сәлтәнәтинә гаршы чыхыб, халгынын тәлеҗини дүшүнән мәммәдага вә өмәрләр һаггында шакирдләр сәммими үрәҗәҗатан ифадәләрлә данышырлар. Онлар наданлар, һеҗсигәт вә шәрәфини итирмиш җекәбашлар дүнҗасына ағыл вә камал, елм вә мә'рифәт кәтирмәк истәҗән бу адамлары нура, күнәш зиҗасына бәнәдирләр. Шакирдләр Октҗабр фүтуһаты илә алт-үст едилмиш җекәбашлар сәлтәнәтинин галыгларынын һәлә күнч-бучагларда кизләндиҗи вә буңлара гаршы мүбаризә апармаг зөрүрәти һаггында данышмағы да унутмурлар. Бу данышыгларда китаб ифадәләри,

стандартлашмыш чүмлә вә тәркибләр җохдур. Бу данышыгларда шакирд гәлбинин чырпынтылары дуҗулур, шакирд тәфәккүрүнүн ахтарышлары аҗдын бәлли олур. Бәли, шакирд өз тәфәккүрү, ағылы, дәрракәси илә дүшүнүр, араҗыр, ахтарыр. өмәр вә вәлиләри, мәммәдага вә һачы абдуллалары мүһакимәсинин сүзкәчиндән кечириб мүҗаҗисә едир, нәтичә чыхарыр. Онун гәлби дә тәфәккүрү илә һәмаһәнк ишләҗир. О. дуҗур, һисс едир, һәҗәчәчәләныр. Бу кәркин зәһни, фикри фәалиҗәт. мүстәҗиллик, үрәк дөҗүнтүсү, эмоционал руһи вәзиҗәт еффеҗтивлиҗи җүксәлтмәк үчүн ән мүһүм җоллардандыр.

Аҗдын олду ки, дәрсин еффеҗтивлиҗинин җүксәлдилмәси фәннә мараг җаратмағы, мүстәҗил тәфәккүр фәалиҗәти көстәрмәҗи, мөвчуд дәрс типләриндә бир тәбәддүлат, җенилик әмәлә кәтирмәҗи тәләб едир. Бу мәсәләләри ләзымынча дәрк етмәҗиб чидди тәһрифләрә җол верән мүәллимләр дә аз деҗилдир. Онлар дүшүнүрләр ки, дәрсин еффеҗтивлиҗинин җүксәлдилмәсиндә мүәллим бә'зән сәдәчә нәзарәтчи, бә'зән дә ләп сәдәчә сәҗрчи олмалыдыр. «Һәр шеҗи шакирдин өзү етмәлидир» шүары илә һәркәт едән бу гәбил мүәллимләр җухары синиф мәшғәләләриндән әдәбиҗәтә аид мүһазирә вә бәдии һағыл үсулларыны тамамлә говурлар. Онларын зәһнинчә бу үсуллар шакирди җухуҗа верир, онда зәһни әталәт, онун һиссләр, дуҗулар аләминдә бир сүстлүк, өлкүнлүк җарадыр. Бу сәһв фикри иддиә едәнләр бөҗүк сәнәткарларын белә мүһүм бир мүддәасыны унутурлар ки, һәр бир сәнәт эсәринин бир деҗил, ики мүәллифи, ики җарадычысы вардыр. Буңлардан биринчиси сәнәткар—икинчиси охучу, тамашачы вә җахуд динләҗичидир. Икинчи җарадычы өз тәсәввүр вә тәхәҗҗүлүнүн күчү, һиссләр, дуҗулар, көнүл аләми илә сәнәт эсәринә җени чизкиләр, боҗалар кәтирир, ону җени штрих, ритм вә аһәнклә төкмилләшдирир, ону җени мәзиҗәтләрлә зәнкннләшдирир, онда җени мә'налар, фәлсәфи фикирләр, һикмәтләр кәшф едир. Мәкәр чансыз кағыз үзәриндә тәсвир едиләнләри етә-җана долдуран, характерләрин әһвал-руһиҗәсини, ән хәфиф руһи төрпәнишләрини һисс едән, чансыз дашларә һәк едилмиш инсан чизкиләрини, һәҗатын сиррләри, әмәҗин ше'риҗәти, әмәкчи инсаннын тәлеҗи, истигбәли һаггында дүшүнүб-данышан бир мүтәфәккир, еһтираслы бир сәнәткар дәрәчәсинә җүксәлән, ишыг вә көлкәнин, боҗалар вә хәтләрин бирләшмәсиндә чанлы инсан көзүнүн шөләсини, додағынын төбәссүмүнү, чөһрәсинин чазибәсини, күл-чиңәкләрин әлванлығыны көрән бу икинчи мүәллиф деҗилми? Онун тәфәккүрү, тәсәввүрү, хәҗалы, һисси, дуҗусу деҗилми? Мәһз буна көрә дә һәр һансы әдәби һадисә

Һаггында сөйләнән долгун, емосионал бир мұһазирә мұәллим-лә бирликдә шакирдин дә тәфәккүр вә гәлбини тәрпәдир, хә-јалыны ганадландырыр, тәсәввүрүндә чанлы бир аләм јара-дыр. Буна көрә дә шакирд елә бил Низаминин нурлу чөһрәси-ни, онун дүһасы илә јаранан Фәрһадын пәһләван чүссәсини, фүсункар Азәрбајчан гызы Ширинин көзәллијини, ағыл вә һүнәрини, бир сөзлә, мүрәккәб образлар аләмини көрүр, ду-јур, дәрк вә һисс едир. О, Вагифин рәшадәтини, Мирзә Фәтә-линин мөвһумат, хурафат-дини ујдурмалар чиркабына гаршы галдырдыгы зәка гылынчыны, Сабир сатирасынын күчүнү, гүдрәтини чанлы бир варлыг тимсалы илә көрүр, һисс вә дәрк едир. Бу сәбәбдән дә Зибә Сүләјманованын (Бакы шәһәринин Шаумјан рајонундакы 56 нөмрәли мәктәбин мұәллими) мұ-һазирәлериндә бә'зән дәрин бир сакитлик, бә'зән гәһгәһәли бир күлүш, бә'зән севинч, фәрәһ, бә'зән дә ачыг вә гәзәб ил-далары учалыр. Бу мұһазирәнин кедишиндә шакирд тәфәк-күрү әдәби һадисәләрин чәрчивәсиндән чыхараг чанлы һәја-та нүфүз едир, чанлы һәјатдан јенә дә тәзәдән әдәби һадисә-ләр чәрәјанына гајыдыр. Беләликлә, бәдин әдәбијјат һәјатла, онун гајнар ахыны илә үзви әлагәдә өјрәнилир.

Бә'зиләри обзор мөвзулары үзрә охунан мұһазирәләрин мүчәррәд, бајағы характер дашыдығыны вә бу сәбәбдән дә шакирдләрдә мараг ојатмајыб, әталәт доғурдуғуну иддиә едир-ләр. Бу, әсассыз иддиәдыр. Әлбәттә, дадсыз-дузсуз, гуру ки-таб чүмләләри, адлар вә тарихи рәгәмләрлә долу, гум-чөл-ләри сајағы јекрәнк бир нағыл—«мұһазирә» зәһлә төкәчәк, үрәкләрдә јалныз хиләседичи зәнк интизары доғурачагдыр. Зәнк интизары дәрсә марагла бир араја сыға билмәз. Бәс онбириллик Ағстафа мәктәбинин мұәллими Һүсәјн Нәсиб-вун обзор мұһазирәләри нијә бу гәдәр шөвг вә һәвәслә дин-ләнилир?! Әмрүнүн ән көзәл дәмләрини бәдин сөзүн тәблиғи-нә һәср етмиш бу гочаман, лакин руһән чаван мұәллим бу вә ја дикәр дөврүн әдәби инкишафына һәрс етдији обзор мұһа-зирәләри илдән-илә јени мәзмунлу, елми-бәдин, емосионал ма-терналарла зәнкинләшдирир. Бу мұһазирәләр бә'зән лирик мисраларын ахычы аһәнки, бә'зән епик әсәрләрин марағлы сүжети, бә'зән сатиранын атәши илә динләјичиләри—шакирд-ләри бир магнит кими чәкир, сонра исә онларын хәјалына ганад, тәфәккүрүнә истигамәт верир.

Бүтүн бунлар, башга амилләр кими, дәрсин еффеktivли-јинин дә мұәллимин мәһарәт вә бачарығындан, билик вүс'әти вә иш тәрзиндән асылы олдуғуну көстәрир.

Идрис ЈАГУБОВ,

Бакыдакы 40 нөмрәли орта фәһлә
кәнчләр мәктәбинин мұәллими.

Ч. ЧАББАРЛЫНЫН ИЛК ДРАМЛАРЫ ҺАГГЫНДА

Азәрбајчан совет драматуркијасынын баниси, истә'дад-лы јазычы Ч. Чаббарлынын ајры-ајры әсәрләри вә јарады-чылыгы орта мәктәбин бир нечә синфиндә тәдрис едилир. Ла-кин бөјүк сәнәткарын драматуркија јарадычылыгы әсаслы сурәтдә X (XI) синифләрдә өјрәнилир. Һәмин синифдә «Ч. Чаббарлы» мөвзусуна 16 саат вахт ајрылыр. Програмын тә-ләби илә Ч. Чаббарлынын ики мәшһур драмы: «1905-чи ил-дә» вә «Алмаз» әсаслы сурәтдә тәһлил едилир, галан драма-тик әсәрләри һаггында үмуми данышылыр, јарадычылыгы-нын биринчи дөврүнүн мәнәсулу олан илк пјесләри һаггында исә програмда һеч бир сөз дејилмир¹.

Бизим фикримизчә бу сәһвдир. Мәктәб тәчрүбәси дә Ч. Чаббарлынын драм јарадычылыгы барәсиндә данышаркән, илк пјесләри унутмағын сәһв олдуғуну тәсдиг едир.

Ч. Чаббарлы ијирми иллик бир дөврү әһатә едән јара-дычылыг фәалијјәтиндә чох зәнкин вә мәнәвалы бир јол кеч-мишдир. Ч. Чаббарлынын јарадычылыгынын биринчи дүнја мұһарибәси вә ондан сонра кәлән вәтәндаш мұһарибәси ил-ләрини әһатә едән илк дөврүндә «Вәфалы Сәријјә» (1915), «Солгун чичәкләр» (1917), «Нәсрәддин шаһ» (1916—1918), «Ајдын» (1919—1921) пјесләрини јазмышдыр.

Ола биләр ки, бөјүк драматургун јарадычылығындан бәһс едәркән онун инкишафынын, јарадычылыгынын тәкмил-ләшмәсини ајдын көстәрән бу пјесләрдән данышмајасан? Әл-бәттә, ола билмәз. Дејәсән, елә буна көрә дә әдәбијјат про-грамынын јени лајиһәсини тәртиб едән мұәллифләр кечмиш програмын гүсуруну тәсһиһ етмәк мәгсәди илә илк аддым ат-мышлар.

«Истәһсалат тә'лими верән орта үмумтәһсил эмәк поли-техник мәктәб үчүн әдәбијјат програмы»нда (лајиһә) јазы-лыр:

¹ Бах, «Әдәбијјат» програмы, Бакы, Азәрнәшр, 1957, сәһ. 31—32.

«Ч. Чаббарлы бир драматург кими. Ингилабдан эввэлки драматик эсэрлери. «Вәфалы Сәријјә», «Солғун чичәкләр», «Нәсрәддин шаһ», «Ајдын». «Солғун чичәкләр»дә пул һакимијјәтинә гаршы мүбаризә мотивләри. «Нәсрәддин шаһ» драмында эввәлки эсәрләрә нисбәтән ичтиман мотивләрин гүвәгли олмасы. «Ајдын»да јазычынын буржуа әхлагы вә буржуа һәјатына мәнфи әлағәси. Драмын үслубунда мүчәррәд романтика. «Ајдын» эсәри Ч. Чаббарлы драматуркијјасында ирәли доғру бир аддым кими. Ајдын, Күлтәкин вә Дөвләт бәј сурәтләри. Эсәрин идејасы»¹.

Демәли, X (XI) синифдә Ч. Чаббарлынын драм јарадычылығындан бәһс едәркән, мүәллим јазычынын илк драмлары һагғында да данышмалыдыр. Мүһазирә үчүн мүәллим бир дәрә сааты ајырмалыдыр. Програм буна имкан верир вә биз тәчрүбәдә мәнз белә едирик.

Ч. Чаббарлы јарадычылығынын биринчи дөврү, башга сөzlә десәк, јухарыда адлары чәкилән драм эсәрләринин јазылдығы дөвр 1915—1920-чи илләри әһатә едир. Бу заманлар «Бакыда фәһлә синфинин мөһкәм бир ингилаби тәшкилаты варды. Бақы фәһләләри вә Азәрбајчан зәһмәткешләри чар мүтләгијјәти илә, капиталист вә мүлкәдарларла мүбаризә силаһыны өз әлләриндә даһа мөһкәм сахламаға, империалист мүһарибәсини вәтәндаш мүһарибәсинә чевирмәјә чалышырдылар.

Бақы фәһләләринин кетдикчә кенишләнән ингилаби фәәлијјәти чар мүтләгијјәтинин вә јерли буржуазиянын гәзәбини артырды. Фәһлә үсјанларына вә тәтилләринә гаршы чар һөкүмәти чидди чәза тәдбирләри көрүр, ингилабчылары тәгиб вә һәбс едирди...»².

Ч. Чаббарлы әдәбијјат аләминә белә бир шәраитдә кәлмишди. Бу вәзијјәт әдәбијјат мүәллиминин вәзијјәтини бир гәдәр чәтинләшдирир. Нә үчүн?

Она көрә ки:

1) Ч. Чаббарлы совет јазычысыдыр. Лакин јарадычылығынын илк дөврү ингилабдан эввәлки илләри әһатә етдијиндән, мүәллим өз мүһазирәсиндә бу дөврүн синфи мүбаризә тарихини дә әһатә етмәлидир;

2) јазычынын јашајыб јаратдығы мүһитдә милләтчи буржуа үјјәллары вә бәднам «сәнәт-сәнәт үчүндүр» нәзәријјәси тәрәфдарлары илә ингилаби-демократларын, реалист сәнәткарларын мүхтәлиф, бир-биринә зидд јарадычылыгы үслуб-

¹ «Истеһсалат тәлими верән орта үмумтәһсил әмәк политехник мәктәп үчүн әдәбијјат програмы» (лајнә), Бақы, 1960, сәһ. 42.

² Бах: «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи», 3-чү чилд. Бақы, 1957, сәһ. 148.

лары арасында чидди мүбаризә кедирди. Шакирд бу мүбаризә шәраитиндә јазычынын јарадычылыгы методунун нәдән ибарәт олдуғуну, кимин «дәјирманына су төкүлдүјүнү» дә билмәлидир.

Демәли, мүәллим бир тәрәфдән синфи мүбаризәни, диқәр тәрәфдән исә јазычынын јарадычылыгы үслубуну аз-чох ачыб изаһ етмәлидир.

Бунлары нәзәрә алараг Ч. Чаббарлы јарадычылығынын биринчи дөврүндән бәһс едәркән демәк лазымдыр ки, бу бөјүк сәнәткар ингилаба гәдәр бир сыра сатирик вә лирик «Аслан вә Фәрһад», «Мәнсур вә Ситарә» кими кичик һекајәләрлә бәрәбәр, гүдрәтли, ири һәчмли драм эсәрләри дә јазмышдыр.

Ч. Чаббарлы илк драмыны («Вәфалы Сәријјә») 1915-чи илдә јаратмышдыр. Јазычынын драм саһәсиндә илк тәчрүбәси биринчи дүнја мүһарибәси илләринә тәсадүф едир. Ч. Чаббарлы бу заман чох кәнч иди. Буна көрә дә о, ичтимансијјәси вәзијјәти вә синфи мүбаризәни ајдын дәрк едә билмирди. Бунула белә, кәнч јазычы зәһмәткеш күтләләрин ағыр һәјат шәраитини јахшы көрүр вә дәриндән дәрк едирди. О, зәһмәткеш инсанын тәлеји илә дәриндән марағланырды. Доғрудур, бу заман ичтиман ејбләрин көкләрини јахшы дәрк едә билмирди, һәр һалда онула бир шәһәрдә, бир јердә јашајан инсанларын һәјатыны доғру, дүрүст әкс етдирди. Илк драматик эсәрләриндә Ч. Чаббарлы инсанлары ики мүхтәлиф јерә бөлүр: бириси инсафлыдыр, адилдир, тәмиз адамдыр; башгасы инсафсыздыр, залимдир, натәмиздир. Јазычы бу сифәтләрин хүсусилә инсафсызлыгы, залымлыгы, натәмизлиги бу сифәтләрин сәбәбини дүзкүн үзә чыхара билмир, буну кими сифәтләрин сәбәбини дүзкүн үзә чыхара билмир, буну билдикдә, һәрисликдә, бә'зән дә наданлыгыда, ирадәсизликдә көрүр. Драматургун «Вәфалы Сәријјә» пјеси бу чәһәтдән характерикдир.

Ч. Чаббарлы јарадычылығынын биринчи дөврүндә ичәрисиндә јашадығы мүһитә тәнгиди нәзәрлә дә бахмышдыр. Бу чәһәтдән бөјүк јазычынын Сабиранә ше'рләри характерикдир. Ше'рдә Сабир мәктәбинин ән'әнәләрини давам етдирән сәнәткар драматуркијада М. Ф. Ахундов тәрәфиндән давам вә инкишаф етдирмиш, һәтта ону јүксәк сәвијјәдә чатдыра билмишдир.

Бунула белә, Ч. Чаббарлы биринчи һалда (Сабиранә ше'рләриндә) там реалистдирсә, һәјата фәәл мүнасибәт бәсләјирсә, драматуркијада һалә јеткин реалист дејил, онда мүчәррәд фикирләр зәифләмәмишдир.

4. Чаббарлынын илк драмларындан бәһс едәркән мўәллимин гаршысына бир чәтинлик дә чыхыр. Бу да дәрәдә шакирдләрин фәаллашдырылмасы мәсәләси илә әлағадардыр.

Мә'лумдур ки, тә'лимдә шакирдләрин фәаллығыны вә дәрәсә шүүрлу мүнәсибәтини тә'мин етмәк үчүн, мўсаһибә үсулу даһа мәгсәдәүҗун вә сәмәрәли јолдур. Мўсаһибә үсулу мәктәб мўһазирәсиндән даһа сәмәрәли үсулдур. Ч. Чаббарлынын илк драмлары һаггында данышан мўәллим исә материалын характери вә һәчминдән ирәли кәләрәк, мўсаһибә үсулундан дејил, мўһазирә үсулундан истифадә етмәлидир. Буну да демәк лазымдыр ки, бир мўһазирә илә бир әсәр һаггында дејил, бир нечә әсәр һаггында данышмалыдыр. Демәли, вахт аз, һаггында данышмалы мәсәлә исә чох вә мүрәккәбдир.

Бәс белә вәзијјәтдә шакирдләрә фәаллашдырмағ, дәрәдә онларын шүүрлу иштиракыны тә'мин етмәк үчүн мўәллим нә етмәлидир?

1. Ч. Чаббарлынын илк драмлары Азәрбајчан Дөвләт Театрында дәфәләрлә тамашаја гојулмушдур. Тамашанын ајры-ајры сәһнәләриндән шәкилләр, сурәтләрин шәкилләри һәм музеедә, һәм дә китабларда вар.

2. Ч. Чаббарлынын илк драмлары радиода тәкрар-тәкрар верилмишдир, инди дә верилир.

3. Илк драм әсәрләри Чаббарлынын ајры-ајры илләрдә нәшр олуномуш «Әсәрләр» күллијјатына дахил едилмишдир.

Мўәллим, һәр шејдән әввәл, мўһазирәјә башламағдан габағ һәмин әсәрләрин шакирдләр тәрәфиндән бүтүнлүклә мўталиә едилмәсинә наил олмалыдыр. Мўһазирә заманы һәмин драматик әсәрләрдән ја өзү ајры-ајры парчалары охумағ (әзбәрдән сөјләмәк, драматик охунушуну тәшкил етмәк), шәкилләри нүмајиш етдирмәк, суаллар гојмағ вә башга јолларла дәрәдә шакирдләрин фәаллығыны вә мүстәгиллијини тә'мин етмәјә сәј кәстәрмәлидир. Белә олмаса ичмал-мўһазирә марағсыз кечәр вә шакирдләр дәрәдә анчағ динләјичи кими иштирак едәрләр.

Ч. Чаббарлынын илк драмларынын шакирдләрин тәрәфиндән дәриндән мәнимсәнилмәси мәгсәди илә синифдәнкәнар тәдбирләрин дә әһәмијјәти чохдур.

Мәктәбләримизин әксәријјәтиндә драм дәрәкәләри вардыр. Шакирдләр Ч. Чаббарлынын әсәрләрини чох севир вә сәһнәдә онларын тамашасыны тез-тез кәстәрмәјә мејл едиләр. Хүсусилә «Ајдын», «Солғун чичәкләр»дән шакирдләр сәһнәләр кәстәрмәји севириләр. Әдәбијјат мўәллими мәшғә-

ләдә шакирдләрин өзфәалијјәтинә бу чәһәтдән ән јахын кәмәчи олмалы, Ч. Чаббарлынын башга әсәрләри кими, илк пјесләринин дә тәблиғинә чан јандырмалыдыр.

Ч. Чаббарлынын илк драматик әсәрләри һаггында шакирдләр нә гәдәр дәрин мә'лумат алсалар да, X(XI) синифләрдә бу мөвзуда јохлама иши апармағ мәсләһәт көрүлә билмәз. Тәчрүбәдә һәмин әсәрләр мөвзусунда апарылан јохлама инша јазыларын мўвәффәғијјәтсиз чыхдығы дәнә-дәнә өзүнү кәстәрмишдир. Шакирдләр синифдә хүсуси тәһлил едилән «1905-чи илдә» вә «Алмаз» әсәрләри һаггында даһа јахшы мүстәгил фикир сөјләјир вә јазырлар. Әлбәттә, бу да сәбәбсиз дејилдир.

Ч. Чаббарлынын илк драм әсәрләри онун јарадычылығында әһәмијјәтли јер тутур. «Ч. Чаббарлы» мөвзусуну бу әсәрләр һаггында ичмал-мўһазирә сөјләмәдән әһәтә етмәк олмәз. Бу мә'нада һаггында данышдығымыз мөвзу хүсуси әһәмијјәт кәсб едир.

Ҷ. Ш. ҚӘРИМОВ,

Азәрбајҹан ЕТПИ-нин ибтидаи
мәктәб шә'бәсинин мүдирин.

ИБТИДАИ СИНИФЛӘР ҮЧҮН АНА ДИЛИ ПРОГРАМЫНЫН БӨЛКҮСҮ

Ибтидаи синиф мұәллимләринә көмәк мәгсәди илә тәртиб едилмиш бу бөлкү тәхминидир. Мұәллим ондан истифадә едәркән јерли шәранти вә имканы нәзәрә алараг өз ишини даһа ајдын вә дәгиг планлашдыра биләр.

Гираәт програмы планлашдырыларкән I, II вә III синифләр үчүн дәрсликләрдәки бүтүн мәтнләрин гираәтини нәзәрдә тутмаг мүмкүн олмамышдыр. Һәр бир синиф үчүн програмда верилмиш екскурсия, мұшаһидә, әшја дәрсләри, синифдәнхарич гираәтин јекунлашдырылмасы, үмумиләшдиричи дәрсләр вә рабитәли нитг вәрдишләринин (ифадә вә инша) бөлкүјә даһил едилмәси илә әлағәдар олараг онларла мәтн ихтисар олунашдыр. Ихтисар заманы мәтнләрин програмла әлағәси, характери, мөзуну, һәчми нәзәрә алынашдыр.

I—II синифләрдә ајры-ајры бөјүк мөззуларын кечилмәси илә әлағәдар олараг бир нечә үмумиләшдиричи дәрс верилмишдир. Бу дәрсләр ади тәкрат дәрси олмајыб, шакирдләрин мөззу үзрә газандығлары билликләрин үмумиләшдирилмәсинә, системә салынмасына вә нитг инкишафына хидмәт етмәлидир.

III синиф үчүн дәрслијин һәчминин бөјүк вә гурулуш системинин нөгсанлы олмасы үзүндән бөлкүдә белә дәрсләри нәзәрдә тутмаг мүмкүн олмамышдыр.

III синфин дәрслијиндәки әдәбијат, тәбиәтшүнаслыг вә тарих характерли материалларын ајры-ајрылығда дејил, гарышдырылараг планлашдырылмасы дәрслијин ардычыл охунмасына имкан вермирсә дә програмын тәләбинә ујғундур. Бу чүр бөлкү тәлим просесини рәнкарәнк вә марағлы едир. Һәр бир фәсилдә баш верән әламәтдәр һадисәләри, тарихи күнләр вә бајрамлары нәзәрә алмаға имкан верир.

Ибтидаи синифләрдә «Азәрбајҹан дили» дәреләри ики мәрһәләјә ајрылыр. I—II синифләрдә бу дәрсләр лүғәт-орфографик чалышмалар шәклиндә кечилир, III—IV синифләрдә исә шакирдләрә мүәјјән грамматик аңлајышлар верилир. Бунула әлағәдар олараг шифаһи нитгин инкишафы вә орфографија тәлими диггәт мәркәзинә гојулмушдур.

Биринчи синиф үчүн «Азәрбајҹан дили» дәрслијинин олмамасы тәлим просесини хејли чәтиләшдирир. Мұәллим бөлкүдә верилмиш мөззулар үзрә асан вә рәнкарәнк чалышмалар тәртиб етмәлидир. Мәтнләр ајры-ајры чүмләләрдән ибарәт вә ја рабитәли ола биләр. Мәтндәки сөзләрин сајы әввәлләр 12—15, сонралар 18—20-дән чох олмамалыдыр.

II синифдә «Гоша сәсли сөзләрин орфографијасы», «Ән чох ишләәнән самитли сөзләрин орфографијасы» мөззулары үзрә чалышмалары мұәллим өзү тәртиб етмәлидир. Дәрсликдә верилмиш, лакин програмда олмајан «Мүбтәда» вә «Хәбәр» мөззуларынын тәдриси исә мәсләһәт көрүлмүр.

Бөлкүдә јазы ишләринин апарылмасына хүсуси диггәт верилмишдир. Бүтүн синифләрдә өјрәдичи характерли јазылар даһа кениш јер тутур. Өјрәдичи јазылар һәр бир синифдә јалныз грамматик-орфографик вәрдишләрин вә аңлајышларын мәнимсәдилмәси илә әлағәдар верилмишдир.

Дәрсликдә «үзүндән көчүрүн, алтындан хәтт чәкин» шәклиндә верилмиш тапшырығын шәртини бир чох һалларда мұәллим дејишмәли, мәтн изаһлы, сечмә, сәрбәст вә с. имла шәклиндә јаздырмалыдыр. Бу заман шакирдләр һәм имла јазыр, һәм дә грамматик тапшырығы јеринә јетирирләр. Дикәр тәрәфдән, имлалар там 45 дәгигә әрзиндә дејил, дәрсин мүәјјән мәрһәләсиндә апарылыр.

Бөлкүдә бә'зән 4—5 саатлыг грамматик чалышмадан сонра јохлама имла, инша вә ја ифадә далбадал верилмишдир. Белә һалларда мөззунун 2—3 сааты кечилдикдән сонра инша вә ја ифадәни, мөззу тамамилә кечилиб гуртардығдан сонра јохлама имланы вермәк лазымдыр.

ГИРАӘТ

I СИНИФ

Илин икинчи јарысы—111 саат.

1. «Әзиз ушағлар», «Бәхшиш», «Гар јағыр» мәтнләринин гираәти—3 саат.

2. Тәбиәтә (мешәјә, чөлә, баға, парка вә с.) екскурсия—1 саат.

3. «Гар вә буз» мөвзусунда эшја дәрси—1 саат. 4. «Гышда нәләр олур», «Гыш», «Гышда гушлар» мәтнләринин гираәти—3 саат. 5. 40-чы сәһифәдәки шәкил үзрә иншанын јазылмасы—1 саат.

6. «Сәрчәләр», «Гуш дәнлији», «Довшан нечә јашајыр», «Ағ бојунбағы» мәтнләринин гираәти—5 саат. 7. 46-чы сәһифәдәки шәкилләр үзрә шифаһи инша—1 саат.

8. «Инәк», «Гојун», «Гузум», «Бир гуртум сүд» мәтнләринин гираәти—4 саат.

9. 48-чи сәһифәдәки шәкилләрин көмәји вә мүәллимин рәһбәрлији илә инша јазмаг—1 саат. 10. «Түлкү вә дурна», «Кечи» мәтнләринин гираәти—2 саат.

11. 52-чи сәһифәдәки шәкилләр үзрә шифаһи инша—1 саат.

12. «Гочаглыг», «Мәним Инчим», «Јат пишијим», «Һансы горхулудур», «Јуху вә күләк», «Өрдәк, балыг вә хәрчәнк», «Қирпи», «Сөһбәт», «Түлкүнүн һижләси», «Чаггал вә хоруз», «Һејванханада», «Ушаг вә довшан» мәтнләринин гираәти—12 саат. 13. «Вәһши һејванлар» мөвзусунда үмүмиләшдиричи дәрс—1 саат. 14. «Совет Ордусу», «Бизим орду», «Балача капитан» мәтнләринин гираәти—3 саат. 15. Мәктәбин әтрафына екскурсија—1 саат. 16. «Мәктәбә чағырыш», «Дәрсә кедир Ајбәниз», «Бизим синиф», «Јолдашлыг» мәтнләринин гираәти—4 саат. 17. «Күллүнүн иши» мәтнинин гираәти, онунла вә 15-чи сәһифәдәки шәкилләрлә әлагәдар шифаһи инша—1 саат. 18. «Гыш» мөвзусунда үмүмиләшдиричи дәрс—1 саат. 19. «Бизим аял», «Ана маһнысы», «Мәним анам», «Ана вә гыз», «Атам нефт устасыдыр», «Бәхтәвәр ушаглар» мәтнләринин гираәти—6 саат.

20. «Јахшы нәдир, пис нәдир» мәтнинин гираәти—2 саат.

21. «Јујунмаг гајдалары», «Тәмизлик» мәтнләринин гираәти—2 саат.

22. «Бакы» ше'ринин охунмасы—1 саат.

23. Гаража вә ја автобус паркына екскурсија—1 саат.

24. «Бакыда» мәтнинин гираәти—2 саат. 25. «Тохучу фабрики», «Сајыг пионер» мәтнләринин гираәти—2 саат.

26. Шәһәр вә ја кәндә екскурсија—1 саат. 27. «Шәһәри-миз гәшәнкдир», «Јанғын ити», «Јаз күнләри» мәтнләринин гираәти—3 саат. 28. Тәбиәтә екскурсија—1 саат. 29. Екскурсијанын јекунлашдырылмасы вә «Илк баһар» мәтнинин гираәти—1 саат. 30. «Баһар», «Јазда нәләр олур», «Гарангуш», «Баһардыр», «Ағачлар бајрам едир» мәтнләринин гираәти—5 саат. 31. «Јаз» мөвзусунда шифаһи инша—1 саат. 32. «Гуш

јувалары», «Мешә горугчусу», «Пәнчәрәдә бағча», «Күнөшин шүасы», «Јаз кәлди» мәтнләринин гираәти—5 саат. 33. «Ленинн вәсијјәти илә нә едилмишдир», «Ленин вә гызчыгаз», «Арылар чичәк ахтарырлар», «Бәнөвшә» мәтнләринин гираәти—5 саат. 34. Мешәјә (баға, парка) екскурсија—1 саат. 35. «Палыд вә сөјүд» мөвзусунда эшја дәрси—1 саат.

36. «Ана јурдум», «Апрел», «Мај бајрамы» мәтнләринин гираәти—3 саат.

37. «Гум вә кил» мөвзусунда эшја дәрси—1 саат. 38. «Кәнч бағбанлар», «Мәктәб бағы», «Мај бөчәји», «Күллүнүн чүчәләри», «Чүчәләрим» мәтнләринин гираәти—5 саат. 39. 81-чи сәһифәдәки шәкил үзрә шифаһи инша—1 саат.

40. «Самур», «Ана гуш», «Сәнин нәғмәси», «Колхозда јаз ишләри» мөвзуларынын гираәти—4 саат. 41. «Јаз» мөвзусунда үмүмиләшдиричи дәрс—1 саат. 42. Мүшаһидә. Синиф һавә тәғвими вә шакирдләрин шәхси тәғвимләри үзрә јазда апарылмыш мүшаһидәләрин јекунлашдырылмасы—1 саат. 43. «Јаз» мөвзусунда иншанын јазылмасы—1 саат. 44. «Пионер нәғмәси», «Јајлаг», «Јајда нәләр олур», «Буз машыны» мәтнләринин гираәти—4 саат. 45. «Бичин нәғмәси», «Гырмызы галстук», «Кәзән палтар» мәтнләринин гираәти—3 саат. 46. Ана дилиндән јај тапшырығынын верилмәси—1 саат.

II СИНИФ.

(Һәфтәдә 4 саат һесабы илә ил әрзиндә 140 саат).

Илин биринчи јарысы—66 саат.

1. «Унутмарыг јајы биз», «Мәктәбә тәләсирдик» мәтнләринин гираәти—2 саат.

2. «Јајда колхоз тарласында» мөвзусунда шифаһи инша—1 саат.

3. «Биз јајы нечә кечирдик» мөвзусунда иншанын јазылмасы—1 саат.

4. «Тарла көзәли», «Һамы белә етмәлидир», «Надирин көрдүкләри» мәтнләринин гираәти—3 саат. 5. «Һавә тәғвими» мәтнинин гираәти. Тәбиәт вә инсанларын әмәји үзәриндә мүшаһидә апармаг үчүн тәғвимин тәртиби вә мүшаһидәнин апарылмасы гајдасынын изаһы—1 саат. 6. «Диррик нәдир» мәтнинин гираәти—1 саат. 7. Дирријә екскурсија—1 саат. 8. «Тәрәвәз биткиләри» мөвзусунда эшја дәрси—1 саат.

Гејд. Дәрс диррикдән кәтирилмиш тәрәвәз биткиләри вә 17-чи сәһифәдә верилмиш рәнкли шәкил үзрә апарылма-лыдыр. Дәрсин ахырында «Кәндли вә ајы» һекајәсини оху-маг олар.

9. «Диррикдә сөһбәт», «Мејвәләрин бәһси» мәтнләринин гираәти—2 саат.

10. Бостан, диррик вә бағ илә әләгәдар үмумиләшдиричи дәрс—1 саат.

11. «Пајызда нәләр олур», «Пајызын сәјаһәти», «Ғава вә күләк», «Јағыш нәдән әмәлә кәлир» мәтнләринин гираәти—1 саат. 12. Мешәјә (баға, парка, чөлә) экскурсија—1 саат.

13. Экскурсијанын јекуллашдырылмасы вә коллексијанын тәртиб едилмәси—1 саат. 14. «Гушлар, гушлар, а гушлар», «Кәчәри гушлар», «Арылар вә милчәк», «Күллү дон тарлада нечә битди» мәтнләринин гираәти—4 саат.

15. «Чөрәјин нағылы», «Әкинчи вә чанавар» мәтнләринин гираәти—2 саат. 16. Пајызда апарылмыш мушаһидәләрин јекуллашдырылмасы вә она әсасән «Пајыз» мөвзусунда иншанын јаздырылмасы—1 саат. 17. «Бизим мәктәб», «Ленинин иш режими» мәтнләринин гираәти—2 саат.

18. 65-чи сәһифәдәки рәңкли шәклә вә шәхсн тәчрүбәјә әсасән шифаһи инша—1 саат. 19. «Јолдашлыг», «Сән дә белә ет», «Китаб», «Мән китабханаја нечә јазылдым» мәтнләринин гираәти—4 саат. 20. «Шанлы октјабр», «Бизим бөјүк Вәтәнимиз», «Совет һакимијјәти гурулмамышдан әввәл фәһләләр нечә јашајырдылар», «Совет һакимијјәти гурулмамышдан әввәл кәңдлиләр нечә јашајырдылар», «Октјабр ингилабы ушагла ра нә верди», «Әһмәд гајытмады» мәтнләринин гираәти—8 саат.

21. «Тәмизкар вә сәлигәли ол», «Көзләринизи горујун», «Дишләринизи тәмиз сахлајын», «Дујгу үзвләри» мәтнләринин гираәти—4 саат.

22. «Бакы», «Шәһәримиз», «Бакы», «Фүадын арзусу», «Москва» мөвзуларынын гираәти—5 саат.

23. Тикинтијә экскурсија —1 саат. 24. «Јени тикинтиләр», «Кәрпич кәсән гоча», «Гоча бәнна», «Минкәчевир», «Гәрибә нәглијјат васитәләри», «Јер, ај вә илдырым ганадлы ат», «Бизим кәндимиз», «Кәндимиз» мәтнләринин гираәти—8 саат.

25. Почта-экскурсија—1 саат. 26. «Сизә мәктуб вар» мәтнинин гираәти—1 саат. 27. «Гыш фәслиндә», «Гыш», «Тәзә ил», «Гыш тәтили», «Ленин мәктәб јолкасында», «Шән јолка» мәтнләринин гираәти—6 саат. 28. «Гыш» мөвзусунда иншанын јазылмасы—1 саат.

Илин икинчи јарысы—74 саат.

28. «Мәктәбли вә гыш», «Дәчәл гыш», «Гарын хејри», «Һөрмәт етмәк лазымдыр» мәтнләринин гираәти—4 саат. 29. Мешәјә. (баға, парка, чөлә) экскурсија—1 саат. 30. Бизим

мәзилимиз вә әләмиз», «Машынлар», «Ата вә оғул», «Оғуллар» мәтнләринин гираәти—4 саат. 31. «Ики јолдаш», «Коллектив нәдир» мәтнләринин гираәти—2 саат.

32. 64-чү сәһифәдәки шәкил вә шәхсн тәчрүбәјә әсасән шифаһи инша—1 саат. 33. «Бујурун, әјләшин», «Сөзлә јох, ишлә», «Ким даһа савадлыдыр», «Наиләнин арзусу», «Мәним нәнәм», «Нәнә вә нәвә» мәтнләринин гираәти—6 саат. 34. «Ев һејванларынын фәјдасы» мәтнинин гираәти—1 саат.

35. «Ев һејванларынын фәјдасы» мөвзусунда әшја дәрси—1 саат.

36. «Гызыл», «Пишник вә гарангуш» мәтнләринин гираәти—2 саат.

37. «Бөјүк гүввәјә архаланмышыг», «Әләкәчмәз партизан», «Сөрһәдчинин сағ әли», «Вәтәнин кешијиндә» мәтнләринин гираәти—4 саат.

38. «Гушчулуғ фермасы», «Чил тојуг илә Мәстанын достлуғу» мәтнләринин гираәти—2 саат. 39. «Фәридәнин тојуғу» мәтнинин гираәти—2 саат. 40. «Чүчәләр», «Фәридә» мәтнләринин гираәти—2 саат.

41. «Ев ишләриндә анама нечә көмәк едирәм» мөвзусунда иншанын јазылмасы—1 саат. 42. «Зоопаркда», «Фил», «Папагчы вә дәчәл мејмунлар», «Шир», «Ајы вә шир», «Аслан вә ики өкүз», «Пәләнк», «Фил өз саһибини пәләнкдән нечә горуду», «Марал вә бујнузлары» мәтнләринин гираәти—9 саат. 43. «Јазда нәләр олур», «Баһар мәнәм» мәтнләринин гираәти—2 саат.

44. «Мешәјә (баға, парка, чөлә) экскурсија—1 саат. 45. «Ағачларын ајылмасы», «Баһар кәлди, баһар кәлди», «Дуру вә буланыг су», «Јазда кәлән гонаглар», «Күллүнүн чајы» мәтнләринин гираәти—5 саат. 46. «Әзиз бабамыз» мәтнинин гираәти—1 саат. 47. «Володја Улјанов» мәтнинин гираәти—1 саат. 48. «Ленин ийтизамы вә әмәји чох севирди» мәтнинин гираәти—1 саат.

49. «Ушаг вә Ленин», «Ленинин сүлһ бајрағы» мәтнләринин гираәти—2 саат. 50. «Азәрбајҗанда азадлыг күнү», «Азәрбајҗан», «Чичәкли мај кәлир гонат», «1 Мај нүмајиши», «Партизан Полад әминин хатирәләри», «Сүлһүн дајағы» мәтнләринин гираәти—6 саат. 51. «Гушларын евчикләри» мәтнинин гираәти—1 саат. 52. «Бизә хејир верән чанлылар» мөвзусунда әшја дәрси—1 саат.

53. «Машын әмәји јүнкүлләшдирир» мәтнинин гираәти вә 164-чү сәһифәдәки шәкил үзрә сөһбәт—1 саат. 54. Мешәјә экскурсија—1 саат. 55. Мешә ағачлары вә коллары мөвзусунда әшја дәрси—1 саат.

56. «Мешә», «Һәр ишин өз вахты вар» мәтиләринин гираәти—2 саат.

57. «Бал арысы», «Чырчырама вә гарышга» мәтиләринин гираәти—2 саат.

58. «Бага вә бостана зәрәр верән чанлылар» мөвзусунда эшја дәрси—1 саат.

59. «Јај», «Көј-көл», «Јајда нә етмәли», «Мәктәбли јајы» мәтиләринин гираәти—4 саат.

60. Јај тапшырығынын верилмәси—1 саат.

III СИНИФ.

(Һәфтәдә 5 саат һесабы илә ил әрзиндә 175 саат).

Илин биринчи јарысы—82 саат.

1. «Пионер дүшәркәсиндә», «Илк күн», «Һәдијјә» мәтиләринин гираәти—3 саат. 2. «Мән јај тәтилини нечә кечирдим» мөвзусунда иншанын јазылмасы (јазмаг вә сәһвләр үзәриндә иш)—2 саат.

3. «Мүшаһидә», «Һаваны мүшаһидә един» вә «Термометр» мәтиләринин гираәти. Онларын әсасында тәбиәт вә әмәк тәғвиминин, һәмчинин шакирд күндәликләринин тәртиб едилмәси—2 саат. 4. Тәбиәтә екскурсија (јерин сәһи илә танышлыг мәгсәди илә)—1 саат.

5. «Күнәнин чыхмасы вә батмасы», «Үфүг» мәтиләринин гираәти—1 саат.

7. Синифдәнхарич гираәтин јекунлашдырылмасы—1 саат.

8. «Јүрүш маһнысы» мәтнинин гираәти—1 саат. 9. «Көј-көл» мәтнинин гираәти—1 саат. 10. «Ахтарыш», «26 Бакы комиссары», «Биз колхоза нечә көмәк етдик», «Кәндимиз», «Тахыл бичини» мәтиләринин гираәти—5 саат. 11. «Тахыл биткиләри» мөвзусунда эшја дәрси вә «Тахыл биткиләри» мәтнинин гираәти—1 саат. 12. «Сары сүнбүл» ше'ринин гираәти—1 саат. 13. Синифдәнхарич гираәтин јекунлашдырылмасы—1 саат.

14. «Алаг отлары вә зәрәрверичи һәшәрәтлар» мөвзусунда эшја дәрси вә «Алаг отлары вә чүчүләр», «Чүчүләр», «Чүчү вә бөчәкләрлә мүбаризә» мәтиләринин гираәти—1 саат. 15. «Машынар», «Достларымыз», «Мараллар», «Овчунун нағылы», «Пајыз», «Памбыг јығанлар» мәтиләринин гираәти—6 саат. 16. «Памбыг» мөвзусунда эшја дәрси вә «Памбыг» мәтнинин гираәти—1 саат. 17. «Бизим улу бабаларымыз» мәтнинин гираәти—1 саат.

18. Синифдәнхарич гираәтин јекунлашдырылмасы—1 саат.

19. «Бабәк», «Корәлу», «Бөјүк достлуг», «Бизим бөјүк гардашымыз», «Зәһмәткешләрин бөјүк досту Ленин», «Мүтлә-

гијјәтин јыхылмасы», «Октјабр ингилабы», «Смолныда» мәтнинин гираәти—8 саат.

20. «Биз бајрамы нечә кечирдик» мөвзусунда шифаһи инша—1 саат.

21. Синифдәнхарич гираәтин јекунлашдырылмасы—1 саат.

22. «Гәһрәман пионер» мәтнинин гираәти—1 саат. 23. «Пајыз күнләри» мәтнинин гираәти—2 саат. 24. «Пајыз» мөвзусунда инша—3 саат.¹ 25. «Күлкәзин бабасы» мәтнинин гираәти—1 саат. 26. «Чәһәтләр», «План нәдир» мәтиләринин гираәти—1 саат.

27. «Компас» мөвзусунда эшја дәрси вә «Компас» мәтнинин гираәти—1 саат. 28. Синифдәнхарич гираәтин јекунлашдырылмасы—1 саат.

29. «Бәдәнимиз», «Скелет», «Онурга», «Онурғанын әжилмәси», «Дөш гәфәси» мәтиләринин гираәти—5 саат. 30. «Вәтәндаш мүһарибәси», «Гочаглыг» мәтиләринин гираәти—2 саат.

31. «Гузу» мәтнинин гираәти—2 саат. 32. Синифдәнхарич гираәтин јекунлашдырылмасы—1 саат.

33. «Сөзүн дүзү», «Тәл'әтин дәфтәри» мәтиләринин гираәти—2 саат.

34. Фермаја екскурсија—1 саат. 35. «Ат», «Инәк», «Гөјүн», «Чамыш» мәтиләринин гираәти—4 саат.

36. «Һејванлар аламиндән», «Чанавар өз балаларына нечә тә'лим верир» мәтиләринин гираәти—2 саат.

37. Синифдәнхарич гираәтин јекунлашдырылмасы—1 саат.

38. «Гарға вә түлкү» мәтнинин гираәти—1 саат.

39. «Кирпи вә довшан» мәтнинин гираәти—2 саат.

40. «Әзәләләр», «Әзәләләрин иши, әзәләләрин инкишафы», «Гида», «Гышын совгаты», «Шахта баба» мәтиләринин гираәти—5 саат. 41. Синифдәнхарич гираәтин јекунлашдырылмасы—1 саат.

42. «Биз гыш тәтилине нечә һазырлашырыг» мөвзусунда иншанын јазылмасы—3 саат.

Илин икинчи јарысы—93 саат.

43. «Довшан», «Јашар вә долаша», «Шир вә түлкү» мәтиләринин гираәти—3 саат. 44. «Јахшы јолдаш» мәтнинин гираәти—2 саат. 45. «Сәнин мүәллимин», «Баба вә нәвә» мәтиләринин гираәти—2 саат. 46. «Нәнә вә нәвә» ше'ринин гираә-

¹ III—IV синифләрдә инша үчүн верилмиш үч саатдан бири һазырлаға, икинчиси иншанын јазылмасына, үчүнчүсү исә сәһвләр үзәриндә ишә сәрф едилмәтидир.

ти—2 саат. 47. Синифдэнхарич гираэтин јекунлашдырылмасы—1 саат.

48. «Дишләр», «Витаминләр», «Тојуг», «Јыртычы гушлар», «Илан овчусу» мәтиләринин гираэти—5 саат. 49. «Кирпи вә довшан» мәтининин гираэти—2 саат. 50. «Балыг, өрдәк вә хәрчәнк», «Гарышга вә милчәк» мәтиләринин гираэти—2 саат. 51. Синифдэнхарич гираэтин јекунлашдырылмасы — 1 саат.

52. «Нефт» мөвзусунда эшја дәрси— 1 саат.

53. «Гәһрәман нефтчи», «Гачаг Нәби», «Балыглар», «Гурбагалар», «Ган; үрәк», «Биз һава илә нәфәс алырыг» мәтиләринин гираэти—6 саат.

54. Гыша аид мүшаһидәләрин јекунлашдырылмасы вә «Гыш» мөвзусунда иншанын јазылмасы—3 саат. 55. Синифдэнхарич гираэтин јекунлашдырылмасы—1 саат.

56. «Совет әскәри», «Шанлы пајтахтымыз», «Јолухучу хәстәликләр», «Вәрәм», «Һисс үзвләри», «Көз», «Гулаг», «Бурун», «Дил», «Дәри», «Ананын бајрамы» мәтиләринин гираэти—9 саат. 57. Синифдэнхарич гираэтин јекунлашдырылмасы —1 саат.

58. Инша. Анаја тәбрик мәктубунун јазылмасы—2 саат.

59. «Гәдим Бақы», «Сосналист Бақысы», «Күлнарнын гәрары», «Баһар кәсин» мәтиләринин гираэти—4 саат. 60. «Сәма гардашлары», «Космоса учуш» мәтиләринин гираэти—2 саат. 61. «Јаз дәјир ки» ше'ринин гираэти—1 саат. 62. Синифдэнхарич гираэтин јекунлашдырылмасы—1 саат.

63. «Јасәмән ағачы» мәтининин гираэти—1 саат. 64. Кәнд вә ја шәһәр үзрә екскурсија—1 саат. 65. «Бизим ев» һекајәсинин гираэти—2 саат. 66. «Тәзә шәһәрләр», «Даг чајы», «Дашкәсән» јолунда», «Електирк дәмир јолу», «Вар олсун» мәтиләринин гираэти—5 саат.

67. Синифдэнхарич гираэтин јекунлашдырылмасы—1 саат. 68. «Туркијәдә», «Анжелито», «Ленин вә Рәһим» мәтиләринин гираэти—3 саат. 69. «Иличин ушаглығы вә мәктәбдә оху-дуғу илләр» мәтининин гираэти—2 саат. 70. «Ленин», «Ингилаби кечмишимиздән», «Бакыда Апрел күнләри», «1 Мај нәгмәси» мәтиләринин гираэти—4 саат.

71. Синифдэнхарич гираэтин јекунлашдырылмасы — 1 саат.

72. «Азәрбајҗан халгынын шанлы оғлу Нәриман Нәриманов», «Минкәчевир су-електрик стансијасы», «Совет Азәрбајҗанынын једдидлик планы», «Совет халгынын Бөјүк Вәтән мүһарибәси», «Гәһрәман пионер Саша Чекалин», «Гәһрәман генерал Һәзи Асланов» мәтиләринин гираэти—6 саат. 73. Та-

рихи абидәләрә екскурсија—1 саат. 74. «Мешә», «Сәбәткәч-мәз» мәтиләринин гираэти—2 саат.

75. Синифдэнхарич гираэтин јекунлашдырылмасы — 1 саат.

76. «И. В. Мичурин», «Мичурин ишинин нәтичәләри» мәтиләринин гираэти—2 саат. 77. Дирријә вә бостана екскурсија—1 саат.

78. «Көкүмејвә биткиләр», «Кәнч мичуринчиләрин тәчрүбә ишләри», «Ипәк гурду» мәтиләринин гираэти—2 саат. 79. Јаза аид мүшаһидәләрин јекунлашдырылмасы вә «Јаз» мөвзусунда иншанын јазылмасы—3 саат. 80. Синифдэнхарич гираэтин јекунлашдырылмасы вә ана дилиндән јәј тапшырығынын верилмәси—1 саат. 81. «Асија вә Африка халлары ојанмышдыр», «Сүлһ мүһарибәјә галиб кәләчәкдир», «Сосналист Вәтәнимиз коммунизмә доғру ирәлиләјир» мәтиләринин гираэти—3 саат.

IV СИНИФ

(Һәфтәдә 4 саат һесабы илә ил әрзиндә 140 саат).

Илин биринчи јарысы—66 саат.

1. «Истәк» һекајәсинин гираэти—4 саат. 2. «Мән јајы нечә кечирдим» мөвзусунда инша—3 саат. 3. Синифдэнхарич гираэтин јекунлашдырылмасы—1 саат. 4. «Кәнч сәјјаһлар маһнысы» ше'ринин гираэти—2 саат. 5. «Сүнбүл» ше'ринин гираэти—2 саат. 6. «Јүксәлиш» һекајәсинин гираэти—3 саат. 7. «Синифдэнхарич гираэтин јекунлашдырылмасы—1 саат. 8. «Сәһәр» һекајәсинин гираэти—2 саат. 9. «Ән дадлы мејвә» ше'ринин гираэти—2 саат. 10. «Хәзан» ше'ринин гираэти—2 саат. 11. «Хәзан јарпағлары» һекајәсинин гираэти—1 саат. 12. Синифдэнхарич гираэтин јекунлашдырылмасы—1 саат. 13. «Ағач әкирләр» һекајәсинин гираэти—1 саат. 14. «Кәндли вә муздур» тәмсилинин гираэти—2 саат. 15. «Көјөр, чинарым, көјөр» ше'ринин гираэти—3 саат. 16. «Биз Октјабр бајрамына нечә һазырлашырыг» мөвзусунда шифаһи инша— 1 саат. 17. Синифдэнхарич гираэтин јекунлашдырылмасы—1 саат. 18. «Пајыз» мөвзусунда инша—3 саат. 19. «Октјабр» ше'ринин гираэти—1 саат. 20. «Ленин Смолныја кедир» һекајәсинин гираэти—3 саат. 21. Синифдэнхарич гираэтин јекунлашдырылмасы— 1 саат. 22. «Хатирәләр» ше'ринин гираэти— 2 саат. 23. «Нефтчиләр» ше'ринин гираэти—1 саат. 24. «Мәрд вә Намәрд» нағылынын гираэти—4 саат. 25. Синифдэнхарич гираэтин јекунлашдырылмасы—1 саат. 26. «Өлмәз гәһрәман» ше'ринин гираэти—2 саат. 27. «Һәсән бәј Зәрдаби» мәтининин гираэти

—2 саат. 28. «Максим Горки» мәтнинин гираәти—1 саат. 29. «Чертҗожчу шакирди» һекајәсинин гираәти—2 саат. 30. Синифдәнхарич гираәтин јекунлашдырылмасы—1 саат. 31. «Гызыл гөнчәләр» һекајәсинин гираәти—3 саат. 32. «Капиталист өлкәләриндә вә биздә ушагларын һәјәты» мөвзусунда инша—3 саат. 33. «Биринчи гар» ше'ринин гираәти—1 саат. 34. «Гыш јухусу» һекајәсинин гираәти—1 саат. 35. «Бу күн тәзә ил кәлир» ше'ринин гираәти—1 саат. 36. Синифдәнхарич гираәтин јекунлашдырылмасы—1 саат.

Илин икинчи јарысы—74 саат.

37. «Из илә» һекајәсинин гираәти—3 саат. 38. «С. Вурғун» мәтнинин гираәти—1 саат. 39. «Ганлы базар» ше'ринин гираәти—2 саат. 40. «Һәчәр овда» һекајәсинин гираәти—1 саат. 41. Синифдәнхарич гираәтин јекунлашдырылмасы—1 саат. 42. «Бабәкин анды» һекајәсинин гираәти—3 саат. 43. «Илк һәдијјә» һекајәсинин гираәти—2 саат. 44. «Гыш» мөвзусунда инша—3 саат. 45. Синифдәнхарич гираәтин јекунлашдырылмасы—1 саат. 46. «Гардашлар» һекајәсинин гираәти—4 саат. 47. «Улдузлу папаг» һекајәсинин гираәти—3 саат. 48. Синифдәнхарич гираәтин јекунлашдырылмасы—1 саат. 49. «Зојаның һәјкәли гаршысында» ше'ринин гираәти—2 саат. 50. «Дәниз буруғунда» һекајәсинин гираәти—2 саат. 51. Инша (мактубун тәртиб едилмәси)—3 саат. 52. Синифдәнхарич гираәтин јекунлашдырылмасы—1 саат. 53. «Михаил Василјевич Ломоносов» мәтнинин гираәти—2 саат. 54. «Москва» ше'ринин гираәти—2 саат. 55. Инша (Дивар гәзетинә мөгаләнин јазылмасы)—2 саат. 56. Синифдәнхарич гираәтин јекунлашдырылмасы—1 саат. 57. «Бәхтијар» ше'ринин гираәти—2 саат. 58. «Баһар» ше'ринин гираәти—2 саат. 59. «Јаз» мөвзусунда инша—3 саат. 60. Синифдәнхарич гираәтин јекунлашдырылмасы—1 саат. 61. «Бир дәстә күл» һекајәсинин гираәти—2 саат. 62. «Ленин» ше'ринин гираәти—2 саат. 63. «22 Апрель» ше'ринин гираәти—2 саат. 64. «Беш гиймәт» һекајәсинин гираәти—1 саат. 65. Синифдәнхарич гираәтин јекунлашдырылмасы—1 саат. 66. «Үч гардаш» нағылынын гираәти—3 саат. 67. «Мај күнүндә» ше'ринин гираәти—2 саат. 68. «Нәһәнин нағыллары» һекајәсинин гираәти—2 саат. 69. Синифдәнхарич гираәтин јекунлашдырылмасы—1 саат. 70. «Шаһин» һекајәсинин гираәти—2 саат. 71. «Әләкбәр Сабир Таһирзадә» мәтнинин гираәти—1 саат. 72. «Үсули-чәдид» ше'ринин гираәти—2 саат. 73. «Мәним иш јоллашым» һекајәсинин гираәти—2 саат. 74. Синифдәнхарич гираәтин јекунлашдырылмасы—1 саат. 75. «Өлкәнин чичәкләри» ше'ринин гираәти—2 саат.

АЗӘРБАЈҶАН ДИЛИ.

I СИНИФ

Илин икинчи јарысы—93 саат.

Илин биринчи јарысында чүмлә вә сөз үзрә газанылмыш вәрдишләрин мөһкәмләндирилмәси мөгсәди илә чалышмалар (о чүмләдән јарадычы үзүндәнкөчүрмә, изаһлы имла)—2 саат.

Һечә — 8 саат.

Рабитәли нитгин инкишафы—2 саат

(чәми 10 саат).

1. Сөзләрин һечалара ајрылмасына анд чалышмалар (о чүмләдән јарадычы үзүндәнкөчүрмә вә изаһлы имла)—2 саат. 2. Үзүндәнкөчүрмә (јохлама)—1 саат. 3. Сөзләрин һечалара ајрылмасына анд чалышмалар—2 саат. 4. Шәкил үзрә шифаһи инша—1 саат. 5. Сөзләрин сәтирдән-сәтрә кечирилмәсинә анд чалышмалар (о чүмләдән јарадычы үзүндәнкөчүрмә, изаһлы имла)—3 саат. 7. Шәкил үзрә инша—1 саат.

Сәс вә һәрф — 27 саат.

Рабитәли нитгин инкишафы—4 саат

(чәми 31 саат).

1. Сәс вә һәрф, онларын арасындакы мүнәсибәт. Сөзләрдә сәсләрин вә һәрфләрин мигдарыны мөјјән етмәк үзрә чалышмалар (о чүмләдән орфографик тәһлил, изаһлы имла)—2 саат.

ГЕЈД. Бу мөгсәдлә тәләффүзү илә јазылышы арасында фәрг олмајан сөзләр (ана, ары, шар, мешә, адам вә с.) көтүрүлмәлидир.

2. Саитләр вә самитләр. Сөзләрдә саитләрин вә самитләрин фәргләндирилмәсинә анд чалышмалар (о чүмләдән орфографик тәһлил, сечмә имла)—2 саат. 3. Үзүндәнкөчүрмә (јохлама)—1 саат. 4. Ифадә—1 саат. 5. Сөзләрдә саитләрин вә самитләрин фәргләндирилмәсинә анд чалышмалар—2 саат. 6. Јохлама имла—1 саат. 7. 3 сәси илә гуртаран сөзләрин (алмаз, хоруз, товуз, палаз, улдуз вә с.) јазылышына анд чалышмалар (о чүмләдән орфографик тәһлил, сечмә имла)—2 саат. 8. Б сәси илә гуртаран сөзләрин (чораб, китаб, Талыб вә с.) јазылышына анд чалышмалар (о чүмләдән орфографик тәһлил, јарадычы үзүндәнкөчүрмә)—2 саат. 9. Үзүндәнкөчүрмә (јохлама)—1 саат. 10. Инша—1 саат.

ГЕЈД. Инша мөәллимин көмөји илә сәдә шәкил үзрә суал-чаваб әсасында апарыла биләр.

11. Д сәси илэ гуртаран сөзләрин (ганад, палыд, дөрд, сүд вә с.) жазылышына аид чалышмалар (о чүмлэдән орфографик тәһлил, жарадычы үзүндәнкөчүрмә, хәбәрдарлыгылы имла)—2 саат. 12. Јохлама имла—1 саат. 13. Ифадә—1 саат. 14. Ч сәси илэ гуртаран сөзләрин (турач, ағач, гылыңч вә с.) жазылышына аид чалышмалар (о чүмлэдән орфографик тәһлил, жарадычы имла)—2 саат. 15. К сәси илэ гуртаран сөзләрин (пәләнк, зәнк, әһәнк вә с.) жазылышына аид чалышмалар (о чүмлэдән орфографик тәһлил, izaһлы имла) — 2 саат. 16. Үзүндәнкөчүрмә (јохлама)—1 саат. 17. Шакирдләрин ешитдикләрн, көрдүкләрн, ојунлары вә мөшғәләләрн һаггында кичик һекајә гурмалы (шифаһи инша)—1 саат. 18. Г сәси илэ гуртаран сөзләрин (отаг, ушаг, бајраг вә с.) жазылышына аид чалышмалар (о чүмлэдән жарадычы үзүндәнкөчүрмә, орфографик тәһлил, сечмә имла)—2 саат. 19. Јохлама имла—1 саат. 20. К сәси илэ битән сөзләрин (инәк, әлчәк, чичәк вә с.) жазылышына аид чалышмалар (о чүмлэдән жарадычы үзүндәнкөчүрмә, орфографик тәһлил, жарадычы имла) — 2 саат. 21. Ифадә—1 саат.

Сөз—22 саат.

Рабитәли нитгин инкишафы—4 саат
(чәми 26 саат).

1. «Бу кимдир?» суалына чаваб олан сөзләрә аид чалышмалар (о чүмлэдән лүғәт үзрә группашдырма, жарадычы, үзүндәнкөчүрмә, сечмә имла)—3 саат. 2. Ад вә фамилијаларын бөјүк һәрфлә жазылмасына аид чалышмалар (о чүмлэдән жарадычы үзүндәнкөчүрмә, izaһлы вә сечмә имла)—4 саат. 3. Јохлама имла—1 саат. 4. «Бу нәдир?» суалына чаваб олан сөзләрин жазылышына аид чалышмалар (о чүмлэдән лүғәт үзрә группашдырма, сечмә имла)—4 саат. 5. Үзүндәнкөчүрмә (јохлама)—1 саат. 6. Шәкил үзрә нағыл (шифаһи инша)—1 саат. 7. Ифадә—1 саат. 8. «Нә едир?» суалына чаваб олан сөзләр үзрә чалышмалар (о чүмлэдән жарадычы үзүндәнкөчүрмә, көрмә вә сечмә имла)—4 саат. 9. Јохлама имла—1 саат. 10. Шифаһи инша—1 саат. 11. «Нечәдир?» суалына чаваб олан сөзләр үзрә чалышмалар (о чүмлэдән жарадычы үзүндәнкөчүрмә, izaһлы вә сечмә имла)—3 саат. 12. Јохлама имла—1 саат. 13. Инша—1 саат.

Чүмлә—14 саат.

Рабитәли нитгин инкишафы—3 саат
(чәм 17 саат).

1. Нитгдән чүмләләрин ајрылмасы үзрә чалышмалар (о чүмлэдән жарадычы үзүндәнкөчүрмә вә izaһлы имла)—2 саат. 2. Үзүндәнкөчүрмә (јохлама)—1 саат. 3. Ифадә—1 саат. 4. Чүмлә тәртиб едилмәси үзрә чалышмалар (о чүмлэдән жарадычы вә сәрбәст имла)—4 саат. 5. Шәкил үзрә инша—1 саат. 6. Суаллара там чүмләләрлә чаваб вермәк үзрә чалышмалар (о чүмлэдән хәбәрдарлыгылы вә izaһлы имла)—3 саат. 7. Јохлама имла—1 саат. 8. Чүмләннн бөјүк һәрфлә башланмасы вә ахырында нөгтә гојулмасы үзрә чалышмалар (о чүмлэдән жарадычы үзүндәнкөчүрмә, izaһлы вә сәрбәст имла)—3 саат. 9. Инша—1 саат.

Ил боју кечиләнләрн тәкрары—6 саат.

Ифадә—1 саат. Шәкил үзрә инша—1 саат.

II СИНИФ

(һәфтәдә 3 саат һесабы илэ ил әрзиндә 105 саат).

Илин биринчи јарысы — 50 саат.

1 синифдә кечиләнләрн («Чүмлә» мөвзусунун) тәкрары—3 саат. Шифаһи инша—1 саат.

Сәс вә һәрф—35 саат.

Рабитәли нитгин инкишафы—6 саат
(чәми 41 саат).

1. Әлифба (§ 2) үзрә чалышмалар (о чүмлэдән хәбәрдарлыгылы вә izaһлы имла)—4 саат. 2. Јохлама имла—1 саат. 3. Ифадә—1 саат. 4. Сантләр вә самитләрә (§ 4) аид чалышмалар (о чүмлэдән грамматик тапшырыгылы үзүндәнкөчүрмә, орфографик тәһлил)—2 саат. 6. Јохлама имла—1 саат. 7. Инша («Пајыз», «Мешә», «Диррик» вә с. мөвзуда)—1 саат. 8. Галын вә инчә сайтләр. Сөзләрдә онларын фәргләндирилмәсинә аид чалышмалар (о чүмлэдән хәбәрдарлыгылы вә izaһлы имла)—3 саат. 9. Јохлама имла—1 саат. 10. Гоша сайтли сөзләрин (шаир, театр, мүәллим, даирә вә с.) орфографијасына аид чалышмалар (о чүмлэдән хәбәрдарлыгылы вә сечмә имла)—3 саат. 11. Јохлама имла—1 саат. 12. Ифадә—1 саат. 13. Ән чоһ ишләнән гоша сайтли сөзләрин (әлли, күллә, кәллә, сәккиз, сәссиз, доггуз, једди, һәдијјә, гүввәт вә с.) жазылы-

шына аид чалышмалар (о чүмлөдөн хэбэрдарлыгылы, жарадычы, сечмө имла)—6 саат. 14. Жохлама имла—1 саат. 15. Бир надисэни тэсвир едөн 3—4 шөкил үзрө һекажэ гуруб данышмаг (шифаһи инша)—1 саат. 16. Неча (§ 6)—1 саат. 17. Сөзлэрин һечалара бөлүнмәси үзрө чалышмалар (о чүмлөдөн грамматик тапшырыгылы үзүндөнкөчүрмө, изаһлы имла вэ орфографик тәһлил)—4 саат. 18. Жохлама имла—1 саат. 19. Шөкил үзрө инша—1 саат. 20. Сөзлэрин сәтирдән-сәтрэ кечирилмәси үзрө чалышмалар (о чүмлөдөн үзүндөнкөчүрмө, хэбэрдарлыгылы вэ изаһлы имла)—5 саат. 21. Жохлама имла—1 саат. 22. Ифадә—1 саат.

Сөз—4 саат

Рабитәли нитгин инкишафы—1 саат
(чәми 5 саат).

1. Әшјанын адыны билдирән сөзләр. «Бу кимдир?», «Бу, нәдир?» суаллары (§ 7). «Бу кимдир?», «Бу нәдир?» суалларына көрә әшјанын группашдырылмасына аид чалышмалар (о чүмлөдөн жарадычы вэ сечмө имла)—1 саат. 2. Сөзлэрин бөјүк һәрфлә јазылмасы (§ 3). Инсан, шәһәр, кәнд, дәниз, күчә, чај адларынын бөјүк һәрфлә јазылмасына аид чалышмалар (о чүмлөдөн хэбэрдарлыгылы, жарадычы вэ сечмө имла)—2 саат. 3. Жохлама имла—1 саат. 4. Суаллара чаваб јазы—1 саат.

Илин икинчи јарысы—55 саат.

Сөз (давамы)—21 саат.

Рабитәли нитгин инкишафы—5 саат
(чәми 26 саат).

1. Әшјанын һәрәкәтини билдирән сөзләр (§ 8). Бу чүр сөзләрә аид чалышмалар (о чүмлөдөн грамматик тапшырыгылы үзүндөнкөчүрмө, изаһлы имла)—3 саат. 2. Жохлама имла—1 саат. 3. Инша—1 саат. 4. Әшјанын нечәлијини билдирән сөзләр. (§ 9). Бу чүр сөзләрә аид чалышмалар (о чүмлөдөн грамматик тапшырыгылы үзүндөнкөчүрмө вэ сечмө имла)—3 саат. 5. Жохлама имла—1 саат. 6. Суаллара чаваб јазы—1 саат. 7. Бир надисэни тэсвир едөн бир нечә шөкил үзрө һекажэ гуруб данышмаг (шифаһи инша)—1 саат. 8. Көк вэ шөкилчи (§ 11). Сөзлэрин көк вэ шөкилчигә ажрылмасы вэ ејни көккү сөзлэрин тапылмасына аид чалышмалар (о чүмлөдөн грамматик-орфографик тәһлил, хэбэрдарлыгылы вэ сечмө имла)—4 саат. 9. Жохлама имла—1 саат. 10. Суаллара чаваб јазы—1 саат. 11. Ики вэ дөрд чүр јазылан шөкилчиләр: тәк вэ чәми билдирән шөкилчиләр (§ 12)—1 саат. 12. Сөзләрә

«кимин?», «нәјин?», «кимә?», «нәјә?». «кимиз?», «нәјиз?», «кимдә?», «нәдә?», «кимдән?», «нәдән?», вэ с. суаллар вэ онлара чаваб вермәк үзрө чалышмалар (о чүмлөдөн жарадычы үзүндөнкөчүрмө, жарадычы вэ сечмө имла)—6 саат.

ГЕЈД. Бу мөвзуну кечәркән § 13, 14, 15, 16, 17, 18-дән истифадә етмәк лазымдыр.

15. Жохлама имла—1 саат. 16. «Ев ишләриндә анама нечә көмәк едирәм» мөвзусунда инша—1 саат.

Чүмлө—15 саат.

Рабитәли нитгин инкишафы—5 саат
(чәми 20 саат).

1. Чүмлө (§ 20). Чүмлөдә ики әсас сөзү суала әсасән ажырмаг: кимин вэ нәјин һаггында данышылдыгыны вэ нә дејилдијини ажырмага аид чалышмалар (о чүмлөдөн орфографик тәһлил, изаһлы имла)—2 саат. 2. Шөкил үзрө инша—1 саат. 3. Суаллар үзрө чүмләни кенншәндирилмәсинә вэ чүмлөдә сөзләр арасындакы әлагәләрә аид чалышмалар (о чүмлөдөн жарадычы үзүндөнкөчүрмө, жарадычы имла)—2 саат. 4. Жохлама имла—1 саат. 5. Ифадә—1 саат. 6. Охунмуш бир мәтнин ажры-ажры абзасларына суал вэ суала бир нечә чүмлө илэ шифаһи чаваб вермәк—1 саат. 7. Суал чүмләси (§ 21). Чүмләни ахырында суал ишарәсинин гојулмасына аид чалышмалар (о чүмлөдөн жарадычы үзүндөнкөчүрмө, сәрбәст имла)—2 саат. 8. Жохлама имла—1 саат. 9. Ифадә—1 саат. 10. Нәгли чүмлө (§ 22). Чүмләни ахырында нөгтәнин гојулмасына аид чалышмалар (о чүмлөдөн жарадычы үзүндөнкөчүрмө вэ сәрбәст имла)—2 саат. 11. Шакирдлэрин өз ојунлары, көрдүкләри марагылы һадисәләр һаггында һагылы (шифаһи инша)—1 саат.

12. Ифадә—1 саат. 13. Нида чүмләси (§ 23). Чүмләни сонунда нида ишарәсинин гојулмасына аид чалышмалар (о чүмлөдөн хэбэрдарлыгылы вэ сәрбәст имла)—2 саат. 14. Жохлама имла—1 саат. 15. Инша («Мән синиф нөвбәтчилијини нечә едирәм» вэ с. мөвзуда)—1 саат.

Ил боју кечилмиш материалын тәкрары—8 саат.
Ифадә—1 саат. Инша—1 саат.

III СИНИФ

(Һәфтәдә 3 саат һесабы илә ил әрзиндә 105 саат).

Илин биринчи јарысы—50 саат.

Икинчи синифдә кечилмиш материалларын тәкрары—6 саат.

Рабитәли нитгин инкишафы—1 саат
(чәми 7 саат).

1. Чүмлә (§1). Чүмлә һаггында шакирдләрнин билдикләринин тәкрары үзрә чалышмалар (о чүмләдән сәрбәст имла) 1 саат. 2. Сәсләр (§2). Сөздә сайтләрнин вә самитләрнин, галын вә инчә сайтләрнин тапылмасы, онларын орфографиясына аид чалышмалар (о чүмләдән орфографик тәһлил)—1 саат. 3. Јохлама имла—2 саат¹. 4. Һеча (§3). Сөзләрнин һечалара ајрылмасына аид чалышмалар (о чүмләдән јарадычы үзүндәнкөчүрмә)—1 саат. 5. Сәтирдән-сәтрә кечирмә (§4). Сөзләрнин сәтирдән-сәтрә кечирилмәсинә аид чалышмалар (о чүмләдән изаһлы имла)—1 саат. 6. Шакирдләрнин өз ојунлары вә мәшгулијәти һаггында һекајә гуруб данышмалары (шифаһи инша)—1 саат.

Аһәнк гануну—2 саат.

1. Сөзләрнин аһәнк ганунуна әсасән јазылышы (§5) үзрә чалышмалар (о чүмләдән изаһлы имла)—1 саат. 2. Аһәнк ганунуна табе олмајан сөзләрнин јазылышы үзрә чалышмалар (о чүмләдән сечмә имла)—1 саат.

Сөз вә онун тәркиби—16 саат.

Рабитәли нитгин инкишафы—3 саат
(чәми 19 саат).

1. Көк вә шәкилчи (§6). Сөзләрнин көк вә шәкилчијә ајрылмасына аид чалышмалар (о чүмләдән грамматик-орфографик тәһлил)—1 саат. 2. Ејни көклү сөзләрнин јазылышына аид чалышмалар (о чүмләдән сечмә имла, изаһлы имла)—1 саат. 3. Гошасәсли көкләр (§7). Гошасәсли көкләрнин јазылышына аид чалышмалар (о чүмләдән јарадычы үзүндәнкөчүрмә, көрмә имла)—2 саат. 4. Јохлама имла—2 саат. 5. Инша—3 саат. 6. Аһәнк ганунуна көрә шәкилчиләрнин јазылышы (§8). Аһәнк ганунуна көрә ики чүр јазылан шәкилчиләрнин орфографиясына аид чалышмалар (о чүмләдән јарадычы

үзүндәнкөчүрмә, сечмә имла)—2 саат. 7. Аһәнк ганунуна көрә дөрд чүр јазылан шәкилчиләрнин орфографиясына аид чалышмалар (о чүмләдән јарадычы үзүндәнкөчүрмә, јарадычы имла)—2 саат. 8. Јохлама имла—2 саат. 9. Мүрәккәб сөзләр (§9). Мүрәккәб сөзләрнин орфографиясына аид чалышмалар (о чүмләдән изаһлы вә јарадычы имла)—2 саат. 10. Јохлама имла—2 саат.

Нитг һиссәләри һаггында үмуми мәлүмат (§10)—1 саат.

Исим — 15 саат.

Рабитәли нитгин инкишафы—6 саат
(чәми 21 саат).

1. Исим һаггында үмуми мәлүмат (§11)—2 саат. 2. Хүсуси исимләр (§12). Хүсуси исимләрнин орфографиясына аид чалышмалар (о чүмләдән јарадычы үзүндәнкөчүрмә, сечмә имла)—2 саат. 3. Јохлама имла—2 саат. 4. Мүәллимнин көмәји илә охунмуш һекајәнин планынын тәртиби вә план үзрә онун мәзмунуну нағыл етмәк (шифаһи ифадә)—1 саат. 5. Тәк вә чәм исимләр (§13)—1 саат. 6. Исимләрнин һалланмасы (§14). Исмин һаллары, һал суалларына аид чалышмалар (о чүмләдән изаһлы имла)—1 саат. 7. Ифадә—2 саат. 8. Самитлә битән исимләрнин һалланмасына (§15) аид чалышмалар (о чүмләдән хәбәрдарлыгы имла)—1 саат. 9. Сайтлә битән исимләрнин һалланмасына (§16) аид чалышмалар (о чүмләдән грамматик-орфографик тәһлил, изаһлы вә јарадычы имла)—2 саат. 10. Инша—3 саат. 11. Г вә К самитләри илә битән чоһечалы исимләрнин һалланмасына (§17) аид чалышмалар (о чүмләдән јарадычы үзүндәнкөчүрмә; изаһлы имла)—2 саат. 12. Јохлама имла—2 саат.

Илин икинчи јарысы—55 саат.

Сифәт—5 саат.

1. Сифәт һаггында үмуми мәлүмат (§19)—2 саат. 2. Әкс мәналы вә јахын мәналы сифәтләре аид чалышмалар (о чүмләдән јарадычы үзүндәнкөчүрмә, јарадычы вә сәрбәст имла)—3 саат.

¹ III—IV синифләрдә һәр бир јохлама имлаја верилән 2 саатын биринчиси јазыја, икинчиси сәһвләр үзәриндә ишә сәрф едилмәлидир.

Әвезлик—3 саат

Рабитәли нитгин инкишафы—1 саат
(чәми 4 саат).

1. Шәхс әвезликләри—1 саат. 2. Шәхс әвезликләринин һалланмасына аид чалышмалар (о чүмләдән јарадычы үзүндән көчүрмә, јарадычы имла)—2 саат. 3. Шакирдләрин көчүрдүкләри, ојунлары вә башга мәшғәләләри һаггында һекајә гуруб данышмалары (шифаһи инша)—1 саат.

Фе'л—13 саат

Рабитәли нитгин инкишафы—5 саат
(чәми 18 саат)

1. Фе'л һаггында үмуми мә'лумат (§ 24)—1 саат. 2. Фе'лин заманлары (§ 25)—1 саат. 3. Индики замана (§ 26) аид чалышмалар (о чүмләдән грамматик-орфографик тәһлил, сечмә имла)—2 саат. 4. Кечмиш замана (§ 27) аид чалышмалар (о чүмләдән јарадычы үзүндәнкөчүрмә, јарадычы имла)—2 саат. 5. Инша—3 саат. 6. Кәләчәк замана (§ 28) аид чалышмалар (о чүмләдән јарадычы үзүндәнкөчүрмә, грамматик-орфографик тәһлил)—2 саат. 7. Фе'лин замана вә шәхсә көрә дәјишмәсинә (§ 29) аид чалышмалар (о чүмләдән јарадычы үзүндәнкөчүрмә, грамматик-орфографик тәһлил, изаһлы имла)—3 саат. 8. Јохлама имла—2 саат. 9. Ифадә—2 саат.

Чүмлә—10 саат.

Рабитәли нитгин инкишафы—3 саат
(чәми 13 саат).

1. Чүмлә һаггында үмуми мә'лумат (§ 31)—1 саат. 2. Чүмләдә сөзләрин әлағәси (§ 32)—1 саат. 3. Мүбтәда (§ 33) вә чүмләдә ону тапмаға аид чалышмалар (о чүмләдән сечмә имла)—1 саат. 4. Хәбәр (§ 34) вә чүмләдә ону тапмаға аид чалышмалар (о чүмләдән јарадычы үзүндәнкөчүрмә, јарадычы имла)—2 саат. 5. Инша—3 саат. 6. Мүбтәда вә хәбәрдән ибарәт чүмлә (§ 35) гурмаг үзрә чалышмалар (о чүмләдән јарадычы имла)—1 саат. 7. Мүбтәда вә хәбәрдән ибарәт чүмләнни кенишләндирмәк (§ 36) үзрә чалышмалар (о чүмләдән јарадычы үзүндәнкөчүрмә, сәрбәст имла)—2 саат. 8. Јохлама имла—2 саат.

Кечиләнләрин тәкраны—12 саат.

Рабитәли нитгин инкишафы—2 саат
(чәми 14 саат).

1. Сөз вә онун тәкраны—2 саат. 2. Исим—2 саат. 3. Јохлама имла—2 саат. 4. Сифәт—1 саат. 5. Ифадә—2 саат. 6. Әвезлик—1 саат. 7. Фе'л—2 саат. 8. Чүмлә—2 саат.

ГЕЈД. Инша тәкрана верилмиш саатларын һесабынадыр.

IV С И Н И Ф.

(Һәфтәдә 4 саат һесабы илә ил әрзиндә 140 саат).

Илин биринчи јарысы—66 саат.

III синифдә кечилмиш әсас материалларын тәкраны—12 саат.

Рабитәли нитгин инкишафы—2 саат
(чәми 14 саат)

1. Чүмлә (§ 1) һаггында III синифдә кечилмиш материалын тәкран едилмәси мәғсәди илә чалышмалар (о чүмләдән јарадычы вә сәрбәст имла)—3 саат. 2. Јохлама имла—2 саат. 3. Шифаһи инша—1 саат. (7-чи сәһифәдәки шәкил вә шакирдләрин мүшаһидәләринә әсасән). 4. Нитг һиссәләри (§ 2) үзрә III синифдә кечилмиш материалын тәкран едилмәси мәғсәди илә чалышмалар (о чүмләдән сечмә имла)—1 саат. 5. Исим (§ 3) һаггында III синифдә кечилмиш материалын тәкран едилмәси мәғсәди илә чалышмалар (о чүмләдән јарадычы үзүндәнкөчүрмә, грамматик-орфографик тәһлил, јарадычы вә сечмә имла)—4 саат. 6. Јохлама имла вә сөһвләр үзәриндә иш—2 саат. 7. Инша—1 саат (дәрслијин 15-чи сәһифәсиндәки шәкил үзрә).

Сөзүн тәркиби—12 саат.

Рабитәли нитгин инкишафы—5 саат
(чәми 17 саат).

1. Көк вә шәкилчи (§ 4). Сөзләрин көк вә шәкилчијә ајрылмасына, һәмчинин јазылышы илә тәләффүзү арасында фәрг олан сөз көкләринин јазылышына аид чалышмалар (о чүмләдән јарадычы үзүндәнкөчүрмә, грамматик-орфографик тәһлил, јарадычы имла)—3 саат. 2. Инша—3 саат. 3. Сөздүзәлдичи шәкилчиләр (§ 5). Сөздүзәлдичи шәкилчиләрин ор-

фографијасына анд чалышмалар (о чүмлөдөн жарадычы үзүндөнкөчүрмө, грамматик-орфографик төһлил, жарадычы вө сечмө имла)—4 саат. 4. Ифадө—2 саат. 5. Сөзлөрин гурулушча нөвлөрүнө (§6) анд чалышмалар (о чүмлөдөн орфографик-грамматик төһлил, сечмө имла)—3 саат. 6. Јохлама имла—2 саат.

Сифөт—9 саат.

Рабитөли нитгин инкишафы—2 саат
(чөми 11 саат).

1. Сифөт һаггында үмуми мә'лумат (§7). Сифөтин башга нитг һиссөләриндөн фәргләндирилмәси вө исимләрлө ишләнмәсинә анд чалышмалар (о чүмлөдөн жарадычы үзүндөнкөчүрмө вө жарадычы имла)—2 саат. 2. Сифөт дүзөлдөн шәкилчиләрин (§8) орфографијасына анд чалышмалар (о чүмлөдөн жарадычы үзүндөнкөчүрмө, грамматик-орфографик төһлил, жарадычы имла)—3 саат. 3. Јохлама имла—2 саат. 4. Сифөтләрин әввәлиндө «ән», «чох» вө «даһа» сөзлөринин ишләнмәсинә (§9) анд чалышмалар (о чүмлөдөн жарадычы үзүндөнкөчүрмө, жарадычы имла)—2 саат. 5. Ифадө—2 саат.

Сај—6 саат.

Рабитөли нитгин инкишафы—5 саат
(чөми 11 саат).

1. Сај һаггында үмуми мә'лумат (§11). Сајын башга нитг һиссөләриндөн фәргләндирилмәси, онун суаллары вө гурулушча нөвлөри үзрә чалышмалар (о чүмлөдөн хәбәрдарлыгылы имла)—1 саат. 2. Ифадө—2 саат. 3. Мигдар сајларынын (§12) орфографијасына анд чалышмалар (о чүмлөдөн жарадычы үзүндөнкөчүрмө)—1 саат. 4. Сыра сајларынын орфографијасына анд чалышмалар (о чүмлөдөн жарадычы үзүндөнкөчүрмө, грамматик-орфографик төһлил, сечмө вө изаһлы имла)—2 саат. 6. Јохлама имла—2 саат. 7. Инша—3 саат.

Әвәзлик—5 саат.

Рабитөли нитгин инкишафы—1 саат
(чөми 6 саат).

1. Шәхс әвәзликләрини (§13) башга нитг һиссөләриндөн фәргләндирирмәк үзрә чалышмалар (о чүмлөдөн сечмө имла)—1 саат. 2. Шәхс әвәзликләринин һалланмасына (§14) анд чалышмалар (о чүмлөдөн жарадычы үзүндөнкөчүрмө вө грамматик-орфографик төһлил)—2 саат. 3. Шифаһи инша—1 саат (дәрслијин 42-чи сәһифәсиндәки шәкил үзрә). 4. Ишарә әвәзликләринин (§15) нитгдә ишләдилмәси, һалланмасы

вө орфографијасына анд чалышмалар. (о чүмлөдөн жарадычы үзүндөнкөчүрмө, жарадычы имла)—2 саат.

Фе'л—7 саат.

1. Фе'лин заманлары (§17) вө фе'лләрин замана вө шәхсә көрә дәјишмәсинә анд чалышмалар (о чүмлөдөн жарадычы үзүндөнкөчүрмө, жарадычы имла)—2 саат. 2. Индики заман (§18). Индики заман шәкилчиләринин орфографијасы вө шәхсә көрә дәјишмәсинә анд чалышмалар (о чүмлөдөн грамматик-орфографик төһлил, сечмө вө жарадычы имла)—3 саат. 3. Јохлама имла—2 саат.

Илин икинчи јарысы—74 саат.

Фе'л (давамы)—15 саат.

Рабитөли нитгин инкишафы—3 саат
(чөми 18 саат).

1. Кечмиш заман (§19). Кечмиш заман шәкилчиләринин орфографијасы вө шәхсә көрә дәјишмәсинә анд чалышмалар (о чүмлөдөн жарадычы үзүндөнкөчүрмө, грамматик-орфографик төһлил, сечмө имла)—3 саат. 2. Инша—3 саат. 3. Кәләчәк заман (§20). Кәләчәк заман шәкилчиләринин орфографијасы вө шәхсә көрә дәјишмәсинә анд чалышмалар (о чүмлөдөн жарадычы үзүндөнкөчүрмө, грамматик-орфографик төһлил, изаһлы вө жарадычы имла)—4 саат. 4. Јохлама имла—2 саат. 5. Мәсләр (§21). Мәсләр шәкилчиләринин орфографијасына анд чалышмалар (о чүмлөдөн грамматик-орфографик төһлил, жарадычы имла)—2 саат. 6. Фе'лләрин сонундакы т самитинин д самитинә кечмәси (§22) үзрә чалышмалар (о чүмлөдөн жарадычы үзүндөнкөчүрмө вө орфографик төһлил)—1 саат. 7. Јохлама имла—2 саат.

Зәрф—6 саат.

Рабитөли нитгин инкишафы—3 саат
(чөми 9 саат).

1. Зәрф һаггында үмуми мә'лумат (§24)—1 саат. 2. Заман зәрфләринин шифаһи нитгдә ишләдилмәсинә вө орфографијасына анд чалышмалар (о чүмлөдөн жарадычы үзүндөнкөчүрмө, изаһлы имла)—2 саат. 3. Инша—3 саат. 4. Тәрзи-һәрәкәт зәрфләринин шифаһи нитгдә ишләдилмәсинә вө орфографијасына анд чалышмалар (о чүмлөдөн жарадычы үзүндөнкөчүрмө, хәбәрдарлыгылы имла)—3 саат.

Бағлајычылар—6 саат.

Рабитәли нитгин инкишафы—1 саат
(чәми 7 саат)

1. «Да», «дә» бағлајычыларынын (§ 25) орфографијасына аид чалышмалар (о чүмләдән јарадычы үзүндәнкөчүрмә, изаһлы имла)—2 саат. 2. Јохлама имла—2 саат. 3. «Ки» бағлајычысынын орфографијасына аид чалышмалар (о чүмләдән јарадычы үзүндәнкөчүрмә, хәбәрдарлыгылы имла)—2 саат. 4. Шифаһи инша—1 саат (79-чу сәһифәдәки шәкил үзрә).

Чүмлә—20 саат.

Рабитәли нитгин инкишафы—5 саат
(чәми 25 саат).

1. Чүмлә һаггында үмуми мәлумат (§ 26)—1 саат. 2. Чүмләнни сонунда ишләнән дурғу ишарәләри (§ 27) үзрә чалышмалар (о чүмләдән изаһлы имла)—1 саат. 3. Чүмләнни баш вә икинчи дәрәчәли үзвләри (§ 28). Мүбтәда вә хәбәрә аид чалышмалар (о чүмләдән сечмә вә јарадычы имла)—2 саат. 4. Ифадә—2 саат. 5. Тәјинә аид чалышмалар (о чүмләдән изаһлы имла)—1 саат. 6. Тамамлыға аид чалышмалар (о чүмләдән јарадычы үзүндәнкөчүрмә вә сечмә имла)—1 саат. 7. Зәрфлијә аид чалышмалар (о чүмләдән јарадычы үзүндәнкөчүрмә)—1 саат. 8. Јохлама имла—2 саат. 9. һәмчинс үзвлү чүмләләрә (§ 29) аид чалышмалар, (о чүмләдән сечмә вә сәрбәст имла)—2 саат. 10. Хитаб (§ 30). Хитабларын орфографијасына аид чалышмалар (о чүмләдән изаһлы вә сечмә имла)—2 саат. 11. Јохлама имла—2 саат. 12. Садә чүмлә (§ 31). Мүхтәсәр вә кениш чүмләләрә аид чалышмалар (о чүмләдән јарадычы вә сәрбәст имла)—2 саат. 13. Мүрәккәб чүмләјә (§ 32) аид чалышмалар (о чүмләдән јарадычы үзүндәнкөчүрмә, јарадычы имла)—2 саат. 14. Васитәсиз нитг (§ 33). Васитәсиз нитгдә дурғу ишарәләринә аид чалышмалар (о чүмләдән јарадычы үзүндәнкөчүрмә сәрбәст имла)—2 саат.

I—IV синифләрдә кечилмишләрин тәкрары—12 саат.

Рабитәли нитгин инкишафы—3 саат
(чәми 15 саат).

1. Сәс вә һәрф (§ 33)—1 саат. 2. Сөз вә онун тәркиби (§ 34)—1 саат. 3. Исим (§ 35)—1 саат. 4. Сифәт (§ 36)—1 саат. 5. Инша—3 саат. 6. Сај (§ 37) вә әвәзлик (§ 38)—1 саат. 7. Фе'л § 39)—1 саат. 8. Зәрф (§ 40)—1 саат. 9. Јохлама имла—2 саат. 10. Чүмлә (§ 41)—2 саат. 11. Јохлама имла—2 саат.

Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ,
Азәрбајчан ДЕТПИ-нин Азәрбај-
чан дили вә әдәбијаты методикасы
шө'бәсинин мүдир.

V—VIII СИНИФЛӘРДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ҮЗРӘ ПРОГРАМ МАТЕРИАЛЛАРЫНЫН БӨЛКҮСҮ

1962—63-чү тәдрис или үчүн Азәрбајчан дили програмы вә дәрсликләриндә (I, II һиссәләр) бә'зи дәјишикликләр едилмишдир.

Программа едилән дәјишикликләр әсасән синтаксис бәһсинә аиддир. Бу бәһсин «Чүмлә һаггында үмуми мәлумат» бөлмәсиндән васитәсиз нитгин тәкрарына аид мөвзулар ихтисар едилмиш, бураја «Фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мөсдәр тәркиби» адлы хусуси бир мөвзу артырылмышдыр. Әлавәләр һаггындакы мәлумат «Садә чүмләнни тәркиби» бөлмәсиндән чыхарылараг «Чүмләнни һәмчинс үзвләри»ндән сонра ајрыча бир бөлмә кими верилмишдир. «Чүмлә үзвләринин хусусиләшмәси» бөлмәси VIII синфин програмыдан чыхарылараг. VII синфин програмына кечирилмишдир. Кечән илки програмдан фәргли олараг, «Табели мүрәккәб чүмләләр» бөлмәсинин кичик бир һиссәси (шәрт вә гаршылыг будаг чүмләләри; табели мүрәккәб чүмләләрдә дурғу ишарәләри) VIII синфин програмында верилмишдир. Дикәр дәјишикликләр, әсас е'тибары илә ајры-ајры бөлмәләрдә верилмиш вахтын (саатларын) азалдылмасы вә ја чоһалдылмасындан ибарәтдир.

Программа рабитәли нитгин инкишафы мәсәләси, демәк олар ки, тамамилә јенидән ишләниб әсаслы сурәтдә тәкмилләшдирилмишдир. һәр шејдән әввәл гејд етмәк ләзымдыр ки, синифләр үзрә рабитәли нитгин инкишафына верилмиш саатларын миғдары хејли артырылмышдыр.

Мәлум олдуғу кими, истәр Азәрбајчан дили, истәрсә дә әдәбијат дәрсләриндә шакирдләрин рабитәли нитгинин инкишафы үзрә апарылан ишләрин мәзмун вә мөгсәди бир-биринә чоһ јахындыр. Она көрә бу сәһәдә һәр ики фәнлә әлагәдар апарылачаг ишләрин мәзмуну программа «Рабитәли нитг вә ифадәли гираәт вәрдишләринин инкишафы үзрә апарылачаг

ишләр» адлы хүсуси бөлмәдә бирләшдирилмишидир.¹ Бунун башлыча үстүнлүкләриндән бири һәммин ишләр үчүн һәр ики фәннә аид верилмиш үмуми саатлардан (еһтијача көрә) мүәллимин сәрбәст истифадә етмәсинә имкан јарадылмасындадыр. Бу о демәкдир ки, әдәби мөвзулар үзрә инша вә ифадә јазыларын апарылмасы үчүн әдәбијјат дәрсләри һесабына ајрылмыш саатлар кифајәт етмәсә, мүәллим Азәрбајчан дили програмында рабитәли нитгин инкишафында верилмиш саатлардан истифадә едә биләр.

Рабитәли нитг инкишафы үзрә апарылачаг ишләрин мөвзуну вә буна верилән тәләбләр програмын јухарыда адыны чәкдијимиз бөлмәсиндә әтрафлы вә кениш шәкилдә изаһ едилмишидир. Буну нәзәрә алараг, «бөлкү»дә һәммин мәгсәд үчүн ајрылмыш саатлардан нечә истифадә едилмәси һаггында бурәда мәлумат вермәји мүнәсиб билмәдик. Јалныз буну гејд етмәклә кифајәтләнирик ки, «бөлкү»дә рабитәли нитгин инкишафына аид верилмиш мөвзулар, буларын јеринә јетирилмәси үчүн ајрылмыш саатлар һәм јеринә (бу вә ја дикәр мөвзудан әввәл вә ја сонра кәлмәсинә), һәм дә мигдарына көрә тәхминидир.

Она көрә дә һәммин ишләр үчүн ајрылмыш саатлардан «бөлкү»дә көстәрилмиш ардычылыгга истифадә едилмәси нәинки вачиб дејил, һәтта бәзи һалларда бу, мүмкүн олмаја да биләр. Мәсәлән, V синифдә исим бәһсинин ахырында мүәјјән бир јерә екскурсија вә ја сәјаһәтлә әлағәдар олараг инша апарылмасы нәзәрдә тутулур; ола биләр ки, һәммин иш «бөлкү»дә планлашдырылдығы вахтдан хејли әввәл апарылмыш олсун. Белә һалда иншанын апарылмасыны шакирдләрин тәәсүратларынын тәзә олдуғу вахта, јә'ни әввәлә кечирмәк, шүбһәсиз, даһа әлверишлидир. Башга бир мисал, һәммин синифдә сәј бәһсинин ахырында јеринә јетирилмиш бир иш һаггында мәлумат јазмагдан ибарәт бир әмәли јазы апарылмасы нәзәрдә тутулмушдур. Ајдын мәсәләдир ки, бу јазы ишинин дә мөвзусу көрүләчәк мүәјјән ишлә әлағәдар олдуғу үчүн онун апарылмасы «бөлкү»дә көстәрилмиш вахтдан әввәл вә ја сонра јеринә јетирилә биләр.

Мүәллим нәзәрә алмалыдыр ки, рабитәли нитг инкишафы үзрә әдәбијјат дәрсләри илә әлағәдар мөвзуларда апарылачаг ишләрин дә «бөлкү»дәки јери гејри-дәгигдир. Буналары јалныз әдәбијјатдан програм материалларыны планлашдырылгдан сонра дәгигләшдирмәк олар.

¹ Сәккизилик мәктәб програмлары, Азәрбајчан дили вә әдәбијјат. Азәртәдриснәшр, 1962, сәһ. 19—26.

Програма мұвафиг олараг Азәрбајчан дили дәрсликләри дә (I һиссә, мүәллифи проф. С. Чәфәров; II һиссә, мүәллифләри проф. И. А. Ширәлијев, проф. М. һүсәјизадә) әсаслы сурәтдә јенидән ишләнишидир. Она көрә дә програмла дәрсликләр арасында чидди фәрг јохдур. Бу нсә әввәлки илләрдә мүәллимин гаршысына чыхан чәтиликләри гисмән арадан галдырмаг нөгтеји-нәзәриндән, шүбһәсиз, севиндирч һалдыр.

Мәктәб һаггындакы јени ганундан сонра Азәрбајчан дили тәдрисинин практик истигамәтини гүввәтләндирмәк мәгсәдинә мұвафиг олараг, «бөлкү»дә дүзкүн јазы гајдалары илә әлағәдар мөвзуларын өјрәнилмәсинә мүмкүн гәдәр даһа чох вахт ајрылмасына хүсуси диггәт јетирилмишидир. Мүәллим бу саатларда әсас диггәти практик чалышмаларын апарылмасына вермәји унутмамлыдыр.

Мәлум олдуғу үзрә, програмда ајры-ајры бөлмәләрин өјрәнилмәси үчүн ајрылмыш саатлар тәхминидир. Мәсәлән, орада һәммин тәдрисинә 28 саат ајырмаг нәзәрдә тутулмушдур. Мүәллимин ихтијары вар ки, әкәр лазым биләрсә, башга бөлмәләрә ајрылмыш саатларын һесабына бу бөлмәнин саатыны артырсын вә ја әксинә, һәммин бөлмәнин саатларындан кәсиб башга мөвзуларын өјрәнилмәсинә сәрф етсин. Шүбһәсиз, белә һалларда чох еһтијатлы олмаг, мәсәләннә әввәлчәдән чох диггәтлә өлчүб-бичмәк лазымдыр.

Мүәллимләрә нүмунә үчүн тәгдим етдијимиз «бөлкү»дә програм үзрә бәзи бөлмәләрә верилмиш саатларда чүз'и дәјишликликләр едилмишидир. Мәсәлән, програмда фонетиканын тәдрисинә 18 саат, сөзүн тәркибинин өјрәнилмәсинә исә 14 саат вахт ајрылдығы һалда, «бөлкү»дә буналарын үмуми мигдары 20:14 нисбәтиндә көтүрүлмушдур. Мәгсәд, фонетика илә әлағәдар орфографик гајдаларын даһа мүкәммәл өјрәнилмәсини тәмин етмәкдән ибарәтдир.

Башга бир мисал. Програмда фе'ли сифәт вә фе'ли бағламаларын өјрәнилмәсинә 22 саат, зәрфин кечилмәсинә исә 18 саат вахт ајрылмышдыр. «Бөлкү» тәртиб едиләркән биринчиләрин тәдрисинә 20 саат, икинчинин өјрәнилмәсинә исә 17 саат вахт сәрф олунмасы кифајәт һесаб едилдији үчүн галан саатлардан морфолокија үзрә бүтүн кечилмишләрин тәкрары үчүн истифадә етмәк мәсләһәт көрүлмушдур.

Әлбәттә, бүтүн буналар програм материалларынын мүтләг бу шәкилдә планлашдырылмасынын вачиб олдуғуну бир тәләб кими гаршыја гојмаг мәгсәдини күдмүр вә програмда саатларын дүзкүн мүәјјәнләшдирилмәдији һекмунү ирәли сүрмүр. Мүәллим өз ишини даһа мұвәфғәлјјәтли тәшкил етмәк ха-

тиринə, програм үзрə-зəрфин тəдрисинə ајрылмыш саатларын мигдарыны нəинки азалда, хэтта артыра да билэр (башга бөлмэлəрин хесабына).

«Бөлкү»дə програм материалларынын бə'зи бөлмэлəri үзрə «јохлама имла» дејил. «јохлама иши» апарылмасы мəслə-хэт көрүлмүшдүр. Чүнки хəмин бөлмэлəрдəки мөвзуларын, дə-мэк олар ки, хеч бири дүзкүн јазы гаддалары илə əлагəдар дејилдир. Мəсələn, фе'ли сифəтлəрин тəдрис дөврүндə, ајдын мəсələдир ки, мүəlлим нə орфографија, нə дə дурғу ишарə-лəri гаддаларына анд хеч бир хусуси мөвзу кечмир; она көрə, бу бөлмə илə əлагəдар јохлама имла апармаға ентијач јох-дур. Белə халларда грамматик мөвзуларда јохлама иши апа-рылмасы шакирдлəрин хəм грамматикаја анд биликлəрини, хəм дə, ејни заманда, онларын јазы вəрдишлəринин инкиша-фыны јохламаг нөггəји-нəзəриндən даһа мэгсədə мұвафигдир. Белə јохлама ишлəринин мəзмуну əсəсən јазылы грамматик тəһлилдən, мөвзуја анд мүəјјən суаллара чаваб јазмагдан, дəрсликдəки бир мұнасиб чалышманы јеринə јетирмэкдən вə с. ибарət ола билэр. Нүмунə үчүн фе'ли сифəтлəрə анд апа-рылачаг јохлама ишинин мүмкүн олан бир варианты илə та-ныш олаг:

1. Верилмиш чүмлədə бүтүн нитг хиссələрини тə'јин един: **О, јаздыгы мəkтубу јанында əјлəшən ушаға узатды.**
2. Əввəl фе'ли сифəтлəри, сонра исə фе'лдən дүзələn сифəтлəри сечиб мұвафиг исимлəрлə бирликдə јазын (гачаған ат...):

Охујан, кəскин, ахар, көрдүјүм, јазылмыш, гачаған, кələ-чək, ичмəли, горхунч, гырыг.

3. Кечмиш, индики вə кələчək заман фе'ли сифəтлəриндən хэр биринə анд бир чүмлə (чəми үч чүмлə) јазын.

Програмын «Рабитəли нитг вə ифадəли гираət вəрдишлə-ринин инкишафы» бөлмəсиндə бəдини мəтилəрин ифадəли ги-раəтин үзрə хусуси мəшғələləрə хэр синиф үчүн 4 саат вахт ајрылмышдыр. Бу саатлардан нə заман истифадə едилмəsi мəсələсини мүəlлим өзү хəлл етмəлидир. Чүнки хəмин мəш-ғələləрин апарылмасы тəkчə Азэрбајчан дили дəрслəri илə дејил, əдəбијјат дəрслəri илə дə сых əлагəдардыр. Бу мəшғələ-лэр үчүн мүəlлим материалы шакирдлəрин даһа чох мараг көстəрдиклəri əсəрлəрдən (истəр синифдə кечилən, истəрсə дə синифдənхарич охунмуш əсəрлəрдən) сечмəјə чалышмалыдыр. Хəмин мəшғələdə ифадəли гираəтин əсəс шəртлəрини¹ (мөн-

¹ Бах: Ч. Əнмədов, Ə. Əфəндизадə, V—VIII синифлəрдə əдəбијјат тəд-риси, Азэрнəшр, 1961. сəһ. 23—50.

тиги вурғу, интонасија, фасилə вə с.) шакирдлəрин дəрк етмə-синə хусуси диггət јетирилмəлидир.

Ифадəли гираət үзрə хусуси мəшғələləri хэр рүбдə'бир дəфə кечирмэк мəслəхэт көрүлүр. «Бөлкү»дə хəмин мəшғələ-лəрин хэр јарым илин ахырында ајрыча олараг гејд едилмə-синдən мэгсəd, јухарыда көстəрдијимиз кими, бу саатлардан мүəlлимин сəрбəст истифадə етмəсинə, јə'ни хэр рүбүн хан-сы ајында, хансы хəфтəсиндə истифадə едəчəјини планлаш-дырмасына имкан јаратмагдыр. Нəзəрə алмаг лазымдыр ки, бу, хэр шejдən əввəl, хəмин мəшғələləрə апарылан хазырлыг иши илə сых əлагəдардыр.

«Бөлкү»дən истифадə етмəји асанлашдырмаг мэгсəди илə хэр мөвзунун јанында дəрсликдəки параграфлар көстəрилмиш вə јери кəлдикчə бə'зи методик көстəришлəр—гејдлэр верил-мишдир.

Хусуси олараг гејд етмəји лазым билирик ки, мүəlлимлэр бу «бөлкү»дən вачиб вə мəчбури бир бөлкү кими дејил, өзлə-ринин даһа мұнасиб хесаб етдиклəri бөлкүнү хазырламаг үчүн бир нүмунə кими истифадə етмəлидирлэр.

V СИНИФ (180 саат)

Илин биринчи јарысында—81 саат

I рүб — 46 саат

II рүб — 35 саат

Ибтидан синифлəрдə кечилмиш əсəс материалларын тəкрары—8 саат.

Рабитəли нитгин инкишафы—1 саат.

(чəми 9 саат)

1. Јај тə'тили күнлəриндə шакирдлəрин көрдүклəri ишлэр хаггында шифаһи мə'луматлары (шифаһи инша)—1 саат.

2. Ибтидан синифлəрдə морфолокијадан кечилмишлəрин тəкрары (дəрсликдəки чалышмалар вə грамматик тəһлил үз-рə)—3 саат.

3. Ибтидан синифлəрдə синтаксисдən кечилмишлəрин тəкрары—3 саат.

Гејд. Истəр морфоложи, истəрсə дə синтактик гаддалар үзрə кечилən хэр бир тəкрар саатындан вахтын 10—15 дəгигə-сини кичик хəчмли өјрəдичи имлалар апармаға сəрф етмэк

мәсләһәт көрүлүр. Мүәллим имла үчүн материалы «Имла мәчмуәси»нин¹ IV синифдә кечилмишләрин тәкрары» бөлмәсиндән сечә биләр.

4. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—2 саат.

ФОНЕТИКА—20 саат

Рабитәли нитгин инкишафы—2 саат

(чәми 22 саат).

1. Данышыг сәсләри (§ 1)—1 саат.

2. Һәрфләр. Әлифба (§ 2)—1 саат. 2. К һәрфинин ики сәси ифадә етмәсинә аид чалышмалар—1 саат. 3. Әлифбаја аид чалышмалар—1 саат. 4. Сөзләрдә гоша самитләр (§ 3)—1 саат. 5. Гоша самитли сөзләрин, о чүмләдән сону гоша самитләрлә битән тәкһечалы сөзләрин јазылышына аид чалышмалар (өјрәдичи имла илә)—1 саат.

6. Апострофлу сөзләр (§ 4)—1 саат.

7. Бөјүк һәрфләр—1 саат. 8. Бөјүк һәрфләрин ишләнмәсинә аид өјрәдичи имла—1 саат.

9. Кар вә чинкилтили самитләр.—1 саат. 10. Сөзләрдә кар вә чинкилтили самитләрин јазылышына аид чалышмалар («Имла мәчмуәси»ндәки материаллар әсасында)—1 саат.

11. Галын вә инчә самитләр (§ 7); додагланан вә додагланмајан самитләр (§ 8)—1 саат.

Гөјд. Бу мөвзу ибтидаи синифләрдә өјрәнилдији вә буна көрә дә тәкрар характери дашыдыгы үчүн дәрәликдәки 7, 8-чи параграфлары бир саат мүддәтиндә кечмәк мәсләһәт көрүлүр.

12. Аһәнк гануну (§ 9) —1 саат.

13. Сөзләрдә гоша самитләрин јазылышы вә тәләффүзү (§ 11)—1 саат.

14. Сөз көкләриндә самитләрин јазылышына аид чалышмалар (әсасән өјрәдичи имла)—2 саат.

15. Тәркибиндә фонетика бәси илә әләгәдар јазы гәјдаларына аид орфограмлар олан мәтн үзрә ифадә јазы вә сәһвләр үзәриндә иш—2 саат.

12. Һеча (§ 12) вә сөзүн сәтирдән-сәтрә кечирилмәси гәјдалары (§ 13)—1 саат.

13. Вурғу—1 саат.

14. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—2 саат.

¹ Ә. Әфәндизадә, «Имла мәчмуәси», V—VIII синиф мүәллимләри үчүн, Азәртәдриснәшр, 1962.

МОРФОЛОГИЈА

Сөз вә онун тәркиби—12 саат.

Рабитәли нитгин инкишафы—3 саат

(чәми 15 саат).

1. Сөзләрин гурулушча нөвләри (§ 15)—1 саат.

2. Дүзәлтмә сөзләр вә сөздүзәлдичи шәкилчиләр (§ 16)—1 саат. Дүзәлтмә сөзләрә аид чалышмалар—1 саат.

3. Мүрәккәб сөзләр (§ 17)—1 саат.

4. Мүрәккәб сөзләрин орфографијасы—1 саат. 5. Мүрәккәб сөзләрин орфографијасына аид чалышмалар, о чүмләдән өјрәдичи (хәбәрдарлыгылы, изаһлы вә ја сечмә) имлалар—1 саат.

6. Гысалдылмыш мүрәккәб сөзләр (§ 19)—1 саат. 7. Гысалдылмыш мүрәккәб сөзләрин јазылышына аид чалышмалар (хәбәрдарлыгылы имла)—1 саат.

8. Мәктәб һәјатына даир кичик һәчмли шифаһи вә јазылы инша (мәсәлән, «Бизим мәктәбимиз», «Мәктәб е-малатханасында», «Пионер топланышында» вә с. мөвзуларда)—3 саат.

9. Чүмләдә сөзләрин дәјишмәси (§ 20)—1 саат.

10. Шәкилчиләрин јазылышы (§ 21)—1 саат.

11. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—2 саат.

НИТГ ҺИССӘЛӘРИ

Нитг һиссәләри һаггында үмуми мә-лумат (§ 22)—1 саат.

Исим—28 саат.

Рабитәли нитгин инкишафы—6 саат

(чәми 34 саат).

1. Исим һаггында үмуми мә-лумат (§ 22)—1 саат.

Гөјд. «Исим» бәси үзрә дәрәликдә верилмиш бәзи параграфларын ардычыллыгы програмла дүз кәлмир. Програм үзрә исим һаггындакы үмуми мә-луматдан сонра «Хүсуси вә үмуми исимләр», «Тәк вә чәм исимләр» өјрәдилмәлидир. Дәрәликдә исә бу мөвзулар дүзәлтмә вә мүрәккәб исимләрдән сонра верилмишдир. «Бөлкү»дә програмдакы ардычыллыг әсас тутумушдур.

2. Үмуми вә хүсуси исимләр (§ 30)—1 саат. 3. Хүсуси исимләрин јазылышына аид чалышмалар (о чүмләдән изаһлы имла)—1 саат. 4. Тәк вә чәм исимләр (§ 31)—1 саат.

5. Исимләрин гурулушча нөвләри (§ 24); дүзәлтмә исимләр (§ 25)—1 саат.

Гејд. Исимләрин гурулушча нөвләри мөвзусунун програм- да олмамасыны вә һәмни параграфын (§ 24) асанлығыны нә- зәрә алараг, өзүндән сонрагы праграфла (§ 25) бирликдә 1 саат мүддәтинә кечилмәсини мәсләһәт көрдүк.

6. Кичитмә вә әзизләмә мәнасыны верән дүзәлтмә исим- ләр (§ 26)—1 саат.

7. Шахс, мөкан, әшја вә әләмәт билдирән дүзәлтмә исим- ләр (§ 27)—1 саат.

8. **Стан** вә **ов** (јев) дүзәлтмә исим шәкилчиләринин јазы- лышы (§ 28)—1 саат.

9. Исим дүзәлдән шәкилчиләрин јазылышына аид өјрәди- чи (хәбәрдарлыгылы вә ја изаһлы) имла—1 саат.

10. Чох да бөјүк олмајан нәгли характерли мәтн үзрә шифаһи вә јазылы ифадә—2 саат.

11. Мүрәккәб исимләр вә онларын орфографијасы (§ 29). —1 саат.

12. Мүрәккәб исимләрин јазылышына аид изаһлы имла- —1 саат.

13. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—2 саат.

14. Исимләрин мәнсубијјәтә көрә дәјишмәси (§ 32) вә бу- на аид чалышмалар—2 саат.

15. Мәнсубијјәт шәкилчиләринин орфографијасы—1 саат.

16. Әмәли јазы: гонум, таныш вә ја јолдашлара мөктүб јазмаг—1 саат.

17. Исмин һалланмасы (§34)—1 саат.

18. Саитлә битән исимләрин һалланмасы (§35); самит- лә битән исимләрин һалланмасы (§ 36)—1 саат. 19. Соуу г вә к илә битән исимләрин шәкилчиләринә көрә дәјишмәси заманы г-нин г-јә к-нын ј-јә кечмәси гадасына аид чалышмалар— 1 саат.

Гејд. Дәрсликдәки 35 вә 36-чы §-ын бир дәрә саатында бирләшдирилмәсиндән мөгсәд саит вә самитлә битән исимлә- рин һалланмасы хусусијјәтләрини шакирдләрин мүгајисәли сурәтдә өјрәнмәсинә имкан јаратмагдыр.

20. Исмин јијәлик һалы (§37) вә буна аид чалышмалар —2 саат.

21. Исмин тә'сирлик һалы (§ 39) вә буна аид чалышма- лар—2 саат.

22. Мәнсубијјәт шәкилчиси олан исимләрин һалланмасы (§ 39)—1 саат.

23. Исим бәһсинин тәкрарына аид чалышмалар, о чүмлө- дән грамматик тәһлил—2 саат.

24. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—2 саат.

25. Мүөјјән бир јерә екскурсија мөгсәди илә келиш вә ја сәјаһәт һаггында шифаһи вә јазылы ииша (мәсәлән, «Шә- һәрдә», «Кәнддә нәләр көрдүк», «Јолда», «Стансијада», «Марағлы сәјаһәт» вә с. мөвзуларда)—3 саат.

Бәдин мәтнләрин ифадәли охунмасы үзрә хусуси

мәшғәләр—2 саат.

Илин икинчи јарысында—98 саат.

III рүб — 51 саат.

IV рүб — 47 саат.

Сифәт—18 саат.

Рабитәли нитгин иккишафы — 4 саат

(чәми 22 саат).

1. Сифәт һаггында үмуми мә'лумат (§ 40)—2 саат.

2. Сифәтин гурулушча нөвләри (§ 41)—1 саат.

Гејд. Бу мөвзунун асанлығыны нәзәрә алараг, дәрсин- тәхминән 20 дәгигәсини јазылышы чәтин сифәтләр үзрә (мә- сәлән, чылпаг, мәшһур, јанлыш, гәһрәман, сүн'и, социалист нөгсанлы, нәһәнк вә с.) јарадычы имла апармаға сәрф етмәк мәсләһәт көрүлүр.

3. Исимләрдән сифәт дүзәлдән шәкилчиләр (§ 42) вә бунлара аид чалышмалар—2 саат.

4. Фелләрдән сифәт дүзәлдән шәкилчиләр (§43) вә бун- лара аид чалышмалар—2 саат.

5. Сифәт дүзәлдән шәкилчиләрин орфографијасына аид изаһлы имла—1 саат.

6. Евдә көрүлән ишләрә вә аилә һәјатына аид шифаһи вә јазылы ииша (мәсәлән, мән евдә бөјүкләрә нечә көмәк еди- рәм, «Бизим аиләмиз» вә с. мөвзуларда)—2 саат.

7. Мүрәккәб сифәтләр вә онларын орфографијасы (§ 44) —1 саат. 8. Мүрәккәб сифәтләрин орфографијасына аид ча- лышмалар—1 саат.

9. Сифәтләрин мә'нача нөвләри (§ 45)—1 саат.

10. Сифәтләрин мүгајисә дәрәчәләри (§ 46)—1 саат.

11. Сифәтин азалтма дәрәчәси (§ 47)—1 саат.

12. Сифәтин чоһалтма дәрәчәси (§ 48)—1 саат.

13. Сифәтин дәрәчә әләмәтләринин јазылышына аид хә- бәрдарлыгылы имла—1 саат.

14. Тәкрар—1 саат.

15. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—2 саат.

16. Синифдэнхарич охунмуш бир эсэрин мазмунуна аид коллектив план тэртиб едиб гыса нағыл сөйлэмэк вэ ифадэ јазмаг — 2 саат.

Гејд. Биринчи сааты план тэртиби вэ шифаһи нағыл ет-мәјә, икинчи сааты исә сәһвләр үзәриндә апарылачаг ишә сәрф етмэк нәзәрдә тутулмалыдыр; ифадэнин јазылмасы евдә јеринә јетирилмәлидир.

Сај—9 саат.

Рабитәли нитгин инкишафы—1 саат

(чәми 10 саат).

1. Сај һаггында үмуми мә'лумат (§ 49)—1 саат.
2. Мигдар сајлары (§ 50) вэ онларын орфографijasына аид чалышмалар—1 саат.
3. Сыра сајлары (§ 51) вэ онларын орфографijasына аид чалышмалар.—2 саат.
4. Мигдар вэ сыра сајларынын орфографijasына аид өј-рәдичи (хәбәрдарлыглы, изаһлы вэ сечмә) имлалар—2 саат.
5. Гејри-мүәјјән сајлар (§ 52)—1 саат.
6. Јохлама имла вэ сәһвләр үзәриндә иш—2 саат.
7. Әмәли јазы: јеринә јетирилмиш бир иш һаггында мә'лу-мат јазмаг—1 саат.

Әвәзлик—9 саат.

Рабитәли нитгин инкишафы—2 саат

(чәми 11 саат).

1. Әвәзлик һаггында үмуми мә'лумат (§ 53)—1 саат.
2. Шәхс әвәзликләри вэ онларын һалланмасы (§ 54, 55)—1 саат.
3. Мәтидә һадисәни сөјләјән биринчи шәхси үчүнчү шәхс-лә әвәз едиб, һәчмчә чох да бөјүк олмајан нәгли характерли ифадә јазмаг вэ сәһвләр үзәриндә иш—2 саат.
4. Ишарә әвәзликләри (§ 56)—1 саат.
5. Суал әвәзликләри (§ 57)—1 саат.
6. **О, бу** әвәзликләриндән сонра веркүл ишарәсинин иш-ләнмәсинә аид хәбәрдарлыглы имла—1 саат.
7. Гејри-мүәјјән әвәзликләр (§ 58, 59)—1 саат.
8. Тәјини әвәзликләр (§ 60)—1 саат.
9. Кечилмишләрин тәқрары — 1 саат.
10. Јохлама иши (тәркибиндә мүхтәлиф нитг һиссәләри, о чүмләдән әвәзликләр олан чүмләләр үзрә јазылы грамма-тик тәһлил вэ әвәзликләрә аид ики-үч тапшырыг)—1 саат.

Фе'л—40 саат.

Рабитәли нитгин инкишафы—5 саат

(чәми 45 саат).

1. Фе'л һаггында үмуми мә'лумат (§ 61)—1 саат.
 2. Мәсдәр (§ 62)—1 саат.
 3. Фе'лләрин гурулушча нөвләри (§ 63) вэ дүзәлтмә фе'л-ләр (§ 64) (материалын биринчи һиссәси)—1 саат.
 4. Дүзәлтмә фе'лләр (материалын икинчи һиссәси)—1 саат.
 5. Мүрәккәб фе'лләр (§ 65) — 1 саат.
 6. Тә'сирли вэ тә'сирсиз фе'лләр (§ 66), буларла аид ча-лышмалар—2 саат.
 7. Мәчһул фе'лләр (§ 67)—1 саат.
 8. Гајыдыш фе'лләр (§ 68)—1 саат.
 9. Мәчһул вэ гајыдыш фе'лләрә аид чалышмалар—1 саат.
 10. Гаршылыг вэ мүштәрәк фе'лләр (§ 69)—1 саат.
 11. Ичбар фе'лләр (§ 70)—1 саат.
 12. Фе'лин мә'нача нөвләринә аид чалышмалар—1 саат.
 13. Шәхси тәәссурат вэ ја шәкил үзрә тәбиәт тәсвиринә аид шифаһи вэ јазылы ишә (мәсәлән, «Илк гар», «Гыш күн-ләри», «Багда» вэ с. мөвзуларда)—3 саат.
 14. Фе'лин шәкилләри: әмр шәкли (§ 72)—2 саат.
 15. Фе'лин хәбәр шәкли (§ 73)—1 саат.
 16. Хәбәр шәклиндә фе'лин кечмиш замана вэ шәхсә көрә дәјишмәси (§ 74)—2 саат.
- Гејд. Дәрслијин 1962-чи ил чапында 74-чү параграфын башлыгында «кечмиш» сөзүнүн сәһв олараг дүшдүјүнү нәзә-зәрә алмаг лазымдыр.
17. Хәбәр шәклиндә фе'лин индики замана вэ шәхсә көрә дәјишмәси (§ 75)—1 саат.
 18. Хәбәр шәклиндә фе'лин кәләчәк замана вэ шәхсә көрә дәјишмәси (§ 76)—1 саат.
 19. Мәтидә кечмиш заман фе'лләрини индики заманла ифадә едиб һәчмчә чох да бөјүк олмајан ифадә (нәгли харак-терли) јазмаг—2 саат.
 20. Фе'лин лазым шәкли (§ 78)—1 саат.
 21. Фе'лин арзу шәкли (§ 79)—1 саат.
 22. Фе'лин вачиб шәкли (§ 80)—1 саат.
 23. Фе'лин лазым, арзу вэ вачиб шәкилләринә аид чалыш-малар—1 саат.
 24. Фе'лин шәрт шәкли (§ 81)—1 саат.
 25. Јохлама имла вэ сәһвләр үзәриндә иш—2 саат.

Гејд. Јохлама имланы мөздөр шәкилчиләринә вә фе'лин хәбәр шәкли илә әлагәдар јазылыш гајдаларына анд апармаг нәзәрдә тутулмалыдыр.¹

26. Фе'л шәкилләринин һекајәси (§ 82)—1 саат.

27. Фе'л шәкилләринин рәвајәти (§ 83)—1 саат.

28. Фе'л шәкилләринин һекајәси вә рәвајәтинә анд чалышмалар—1 саат.

29. Фе'л шәкилләринин шәрти (§ 84)—2 саат.

30. Шәхс шәкилчиләри вә иди, имиш, исә көмәкчи сөзләринин исим, сифәт, сәј вә әвәзлијә артырылмасы (§ 85)—1 саат.

31. Иди, имиш көмәкчи сөзләринин јазылышына анд хәбәрдарлыглы имла—1 саат.

32. Фе'лин бачарыг тәрзи (§ 96)—2 саат.

33. Тәкрат—2 саат.

34. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—2 саат.

Бәдин мәтиләрин ифадәли охунмасы үзрә хусуси мәшгәләләр—2 саат.

Ил боју кечилмишләрин тәкраты—8 саат.

VI СИНИФ (180 саат)

Илин биринчи јарысында—81 саат.

I рүб — 46 саат

II рүб — 35 саат

V синифдә кечилмишләрин тәкраты—6 саат.

Рабитәли нитгин инкишафы—2 саат

(чәми 8 саат).

Гејд: Рабитәли нитгин инкишафына ајрылмыш саатларда шакирдләрин шәхси тәәсүраты илә әлагәдар олараг мүстәгил тәртиб етдикләри план әсасында шифаһи вә јазылы инша апарылмасы мәсләһәт көрүлдүр. Инша үчүн 2 саат вахт ајырмаг кифәјәт едә биләр (евдә јеринә јетирилмәси шәрти илә); бунун бир саатыны һазырлыг ишинә, о бири саатыны исә сәһвләрин тәһининә сәрф етмәк нәзәрдә тутулмалыдыр. Тәхмини мөвзулар: «Биз колхозчуларә нечә көмәк етдик», «Бизим сәјәһәтимиз», «Мәним тәзә достум», «Пионерләр дүшәркәсиндә» вә с.

¹ Програмын 13-чү сәһифәсиндә һәмин гајдаларә анд нүмунәләр кәсәтилмишдир.

Фе'ли сифәтләр—11 саат.

Рабитәли нитгин инкишафы—2 саат

(чәми 13 саат).

1. Фе'ли сифәтләр һаггында үмуми мә'лумат (§ 87)—1 саат.

2. Кечмиш заман фе'ли сифәтләри (§ 88)—1 саат.

3. Индики заман фе'ли сифәтләри (§ 89)—1 саат.

4. Кәләчәк заман фе'ли сифәтләр (§ 90)—1 саат.

5. Кечмиш, индики вә кәләчәк заман фе'ли сифәтләринә анд чалышмалар (әсасән грамматик тәһлил)—2 саат.

Гејд. Грамматик тәһлил заманы фе'ли сифәт шәкилчиләринин фе'лин диқәр грамматик категоријаларына охшар шәкилчиләри илә (-ачаг-әчәк; -мыш-миш-муш-мүш; малы, мәли вә с.) мүгајсә едилмәсинә, һәмчинин фе'ли сифәтләрин фе'лдән дүзәлән сифәтләрдән фәргли чәһәтләринин әмәли олараг өјрәнилмәсинә хусуси диқәгәт јетирилмәлидир.

6. Фе'ли сифәтләрә анд јарадычы имла—1 саат.

7. Фе'ли сифәтләрин сифәт вә исим кими ишләнмәси (§ 91)—1 саат.

8. Тәкрат—1 саат.

9. Јохлама иши вә сәһвләр үзәриндә иш—2 саат.

10. Охунмуш бәдин әсәрләрдән бири үзрә (әдәбијат дәрәһиндә) суалларә кениш чаваб јазмаг—2 саат.

Фе'ли бағламалар—9 саат.

Рабитәли нитгин инкишафы—2 саат

(чәми 11 саат).

1. Фе'ли бағламалар һаггында үмуми мә'лумат (§ 92)—1 саат.

2. Һәрәкәтин тәрзини тамамлајан фе'ли бағламалар (§93)—1 саат.

3. Һәрәкәти заманә көрә тамамлајан фе'ли бағламалар (§ 94)—2 саат.

4. Фе'ли бағламаларә анд чалышмалар (әсасән үслубијат үзрә)—1 саат.

5. Тәкрат вә о чүмлөдән фе'ли бағлама шәкилчиләринин јазылышына анд изаһлы имла—2 саат.

6. Јохлама ифадә вә сәһвләр үзәриндә иш—2 саат.

7. Әмәли јазы: дивар гәзетинә мөгалә јазмаг (шакирдләрин синифдә, тәнәффүс вахты вә ја мәктәбдән кәнарда өзләрини нечә апармалары вә с. мөвзуларда)—2 саат.

Зэрф—18 саат.

Рабитэли нитгин инкишафы—3 саат

(чэми 21 саат).

1. Зэрф һаггында үмуми мә'лумат (§ 95)—1 саат.
2. Зэрфлэрин гурулушча нөвлэри: зэрф дүзэлдөн шәкилчилэр (§ 96)—1 саат.
3. Мүрәккәб зэрфләр вә онларын орфографијасы (96-чы параграфын икинчи һиссәси)—2 саат.

Гејд. Бу вахтын 1 саатыны өјрәдичи имлалар апарылма-сына сәрф етмәк мәсләһәт көрүлүр.

4. Тәбиәт һадисәләринин (мүшәһидә вә ја шәкил үзрә) тәсвиринә аид шифаһи вә јазылы инша (мәсәлән, «Пајыз күн-ләри», «Күнәш догаркән» вә с. мөвзуларда)—3 саат.

5. Зэрфлэрин мә'нача нөвлэри (§ 97):

а) зэрфин мә'нача нөвлэри һаггында үмуми аңлајыш—1 саат;

б) тәрзи-һәрәкәт зэрфлэри—1 саат;

в) јер зэрфлэри—1 саат.

г) мигдар зэрфлэри; сәбәб вә мәгсәд зэрфлэри—2 саат.

Гејд. Зэрфлэрин мә'нача һәр бир нөвүнә аид кечилән дәр-дә чалышмалар, хусусән грамматик тәһлил әсас јер тутмалы-дыр.

6. Зэрфлэрин башга нитг һиссәләринә охшарлығы (§ 99)—2 саат.

7. Тәкрар—2 саат.

8. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә—иш—2 саат.

Гошма—10 саат.

1. Гошма һаггында үмуми мә'лумат (§ 100)—2 саат.

2. Гошмаларын мә'нача нөвлэри (§ 101):

а) мәсафә вә истигамәт билдирәнләр—1 саат;

б) бәһзәтмә вә заман мә'насы әмәлә кәтирәнләр—1 саат;

в) фәргләнмә, сәбәб вә биркәлик мә'насы әмәлә кәтирән-ләр—1 саат.

3. Гошмаларын ишләдилмәси (§ 102)—2 саат.

4. Гошмаларын орфографијасына аид өјрәдичи имла (хә-бәрдарлығылы вә ја изаһлы)—1 саат.

5. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—2 саат.

Бағлајычы—9 саат.

Рабитэли нитгин инкишафы—1 саат

(чэми 10 саат).

1. Бағлајычы һаггында үмуми мә'лумат (§ 103)—1 саат.
2. Бағлајычыларын гурулушча нөвлэри (§ 104)—1 саат.
3. Бағлајычыларын орфографијасы (§ 105):
а) да, дә бағлајычыларынын орфографијасы (§105)—1 саат.

б) тәркибиндә да, дә бағлајычылары олан мәти үзрә сәр-бәст имла—1 саат.

в) мүрәккәб бағлајычыларын орфографијасы—2 саат.

4. Тәкрар—1 саат.

5. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—2 саат.

6. Әмәли јазы: садә шәкилли протокол тәртиб етмәк—1 саат.

Әдат—6 саат.

1. Әдат һаггында үмуми мә'лумат (§ 106)—2 саат.

2. Әдатларын мә'нача нөвлэри (§ 107) вә бунлара аид ча-лышмалар—2 саат.

3. Әдатларын орфографијасы—2 саат.

Бәдни мәтиләрин ифадәли гираәти үзрә хусуси мәшғәләләр
—2 саат.

Илин икинчи јарысында—99 саат.

III р ү б—51 саат.

IV р ү б—48 саат.

Нида—2 саат.

Рабитэли нитгин инкишафы—3 саат

(чэми 5 саат).

1. Нида һаггында үмуми мә'лумат (§ 109)—1 саат.
2. Нидаларын орфографијасы (§ 110)—1 саат.
3. Шакирдлэрин ичтимаи әмәји илә әлағәдар мөвзуларда шифаһи вә јазылы инша (мәсәлән, «Мән чәкичи нечә гајыр-дым», «Биз рамканы нечә гајырдыг», «Бизим колхозчулара көмәјимиз» вә с. мөвзуларда)—3 саат.

Морфолокија бәһси үзрә кечилмишлэрин тәкрары—4 саат.

1. Грамматик тәһлил—1 саат.

2. Изаһлы имла—1 саат.

3. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—2 саат.

С И Н Т А К С И С

Чүмлө һаггында үмуми мә'лумат—18 саат.

Рабитәли нитгин инкишафы—4 саат

(чәми 22 саат).

1. Чүмлө һаггында үмуми мә'лумат (§ 1)¹—1 саат.
2. Нәгли чүмлө вә суал чүмләси (§ 2)—1 саат.
3. Нида чүмләси (§ 2)—1 саат.
4. Әмр чүмләси (§ 2)—1 саат.
5. Чүмләнни сонунда дурғу ишарәләрннин ишләнмәсинә анд изаһлы имла—1 саат.

6. Тәркибиндә нида вә суал чүмләләри олан емоционал характерли мәти үзрә јохлама ифадә јазы вә сәһвләр үзәриндә иш—2 саат.

7. Чүмләдә сөзләрин әлагәси (§ 3)—4 саат.

Гејд. Бу вахтын 1 саатыны чүмләдә сөзләрин әлагәси һаггында үмуми мә'лумата, галаныны исә синтактик әләгә формаларынын өјрәдилмәсинә сәрф етмәк мәсләһәт көрүлүр.

8. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш —2 саат.

9. Тә'јини сөз бирләшмәләри һаггында үмуми анлајыш (§ 4)—1 саат.

10. Биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләри (§4—«а» бәнди)—1 саат.

11. Икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләри («б» бәнди)—1 саат.

12. Үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәси («в» бәнди)—1 саат.

13. Тә'јини сөз бирләшмәләринин һәр үч нөвүнү бир-бириндә мугајисәли өјрәнмәјә даир чалышмалар—1 саат.

14. Фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркибләри һаггында үмуми анлајыш (§ 5)—2 саат.

15. Мүәјјән объектә екскурсија илә әләгәдар шифаһи вә јазылы инша—2 саат.

Гејд. Ишанын евлә јеринә јетирилмәси нәзәрдә тутулдуғундан синиф мәшғәләси үчүн 2 саат вахт ајрылмышдыр.

¹ М. А. Ширәлијев вә М. Нүсәјзадә. Азәрбајҗан дилинин грамматикасы. II һиссә, Азәртәдриснәшр, 1962.

Садә чүмләнни тәркиби—28 саат.

Рабитәли нитгин инкишафы—4 саат

(чәми 32 саат).

1. Чүмлө үзвләри (§ 6)—1 саат.
2. Мүбтәда (§ 7)—1 саат.
3. Мүбтәданын ифадә васитәләри (§ 8)—1 саат.
4. О, бу әвәзликләри илә ифадә олуан мүбтәдалардан сонра веркүлүн ишләнмәси гајдасы вә буна анд чалышмалар (әсасән хәбәрдарлыгылы вә изаһлы имлалар)—2 саат.
5. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—2 саат.
6. Хәбәр (§ 9)—2 саат.
7. Фе'ли вә исми хәбәрләр (§ 10)—1 саат.
8. Мүбтәда илә хәбәрин шәхс вә кәмијјәтә көрә узлашыб-узлашмамасы (§ 11)—2 саат.

Гејд. Икинчи саат јалныз чалышмалар үчүн нәзәрдә тутулмалыдыр.

9. Әмәли јазы: дивар гәзетинә мәгалә јазмаг—1 саат.

10. Тамамлыг (§ 12)—1 саат.

11. Васитәсиз тамамлыг (§ 13)—1 саат.

12. Васитәли тамамлыг (§ 14)—1 саат.

13. Тамамлыгын ифадә васитәләри (§ 15)—1 саат.

14. Шәһәр вә ја кәнд һаггында шифаһи вә јазылы инша (мәсәлән, «Бизим күчәмиз», «Дәнизкәнары паркда», «Бизим кәндимиз», «Шәһәримиз (јахүд кәндимиз) күндән-күнә көзәлләшир» вә с. мөвзуларда)—3 саат.

15. Тә'јин (§ 16)—1 саат.

16. Тә'јинин ифадә васитәләри (§ 17)—1 саат.

17. Зәрфлик (§ 18)—1 саат.

18. Тәрзи-һәрәкәт зәрфлији (§ 19)—1 саат.

19. Заман зәрфлији (§ 20)—1 саат.

20. Јер зәрфлији (§ 21)—1 саат.

21. Кәмијјәт зәрфлији (§ 22)—1 саат.

22. Сәбәб вә мәгсәд зәрфлији (§ 23)—1 саат.

23. Зәрфлијин ифадә васитәләри (§ 24)—1 саат.

24. Тәкрар—1 саат.

25. Јохлама иши вә сәһвләр үзәриндә иш (јазылы синтактик тәһлил вә кечилмишләрә анд суаллара чаваб)—2 саат.

Чүмлэнийн хэмчинс үзвлэри—16 саат.

Рабитэли нитгин инкишафы—3 саат

(чэми 19 саат).

1. Чүмлэнийн хэмчинс үзвлэри (§ 26)—1 саат.
2. Хэмчинс үзвлэрийн нөвлэри (§ 27)—2 саат.
3. Хэмчинс үзвлэр арасында баглајычылар (§ 28)—3 саат.

Гејд. Бу саатлардан белэ истифаде етмэк мөслөхөт көрүлүр: а) битишдирэнлэр вэ гаршылыг билдирэнлэр—1 саат,

б) бөлүшдүрмэ, иштирак вэ инкар билдирэнлэр—1 саат; в) чалышмалар—1 саат.

4. Хэмчинс үзвлэрдэ шәкилчилэрийн ихтисары (§ 29)—1 саат.

5. Хәбэрийн хэмчинс мүбтәдаларла узлашмасы (§ 30)—2 саат.

6. Хэмчинс үзвлэр арасында дургу ишарәлэри (§31)—2 саат.

7. Хэмчинс үзвлэрдэ үмумиләшидричи сөзлэр вэ онларда дургу ишарәлэри (§ 32)—2 саат.

8. Тәкрар: хәбәрдарлыгы имла—1 саат.

9. Јохлама имла вэ сәһвлэр үзәриндә иш—2 саат.

10. Шакирдлэрийн шәхси мүшәһидәсинә әсәсэн тәбиәт һадисәлэрийн вэ ја әмәк просесинин тәсвиринә аид шифаһи вэ јазылы ишә (мәсәлән. «Күнәш чыхаркән», «Мешәдә», «Колхоз тарласында», «Гушчулуг фермасында», «Јени тикинтидә» вэ с. мөвзуларда)—3 саат.

Әлавә—4 саат.

Рабитэли нитгин инкишафы—2 саат

(чэми 6 саат).

1. Әлавә һаггында үмуми анлајыш (§ 33)—2 саат.
2. Әлавәләрдә дургу ишарәлэрийн ишләнмәсинә аид чалышмалар (о чүмләдән хәбәрдарлыгы имла)—2 саат.
3. Тәркибиндә әлавәләрә аид нүмунәләр олан мәтн үзрә ифаде јазы—2 саат.

Кечилмишлэрийн тәкрары—9 саат.

Гејд. Тәкрара ајрылмыш вахтын 2 саатыны дургу ишарәлэринә аид бүтүн кечилмишлэрийн тәкрарына аид јохлама имла апарылмасына сәрф етмэк нәзәрдә тутулмалыдыр.

Бәдин мәтнлэрийн ифадели гираәти үзрә хусуси мөшгәлөләр—2 саат.

VII СИНИФ (106 саат).

Илин биринчи јарысында—49 саат.

I рүб—28 саат.

II рүб—21 саат.

VI синифдә кечилмишлэрийн тәкрары—4 саат.

Рабитэли нитгин инкишафы—3 саат

(чэми 7 саат).

Гејд. VI синифдә кечилмишлэрийн тәкрарына ајрылмыш 2 саат мүддәтиндә грамматик тәһлил вэ өјрәдичи имлалардан истифаде едилмәси; рабитэли нитгин инкишафына ајрылмыш үч саат әрзиндә исә «Мән тәһтил күнлэрийн нечә кечирдим», «Пионер дүшәркәсиндә», «Бизим колхозчуларә көмөјимиз» вэ с. мөвзулар үзрә шифаһи вэ јазылы ишә апарылмасы мөслөхөт көрүлүр.

Чүмлә үзвлэрийн хусусиләшмәси—17 саат.

Рабитэли нитгин инкишафы—3 саат

(чэми 20 саат).

1. Хусусиләшмәләр һаггында үмуми анлајыш (§34)—1 саат.
2. Тамамлығын хусусиләшмәси вә буна аид чалышмалар—2 саат.
3. Зәрфлијин хусусиләшмәси вә буна аид чалышмалар—2 саат.
4. Хусусән, әләлхусус, јәһи, о чүмләдән вә с. сөзлэри илө дүзүлән хусусиләшмәләр вә онларә аид чалышмалар—2 саат.
5. Әлавәнийн хусусиләшмәси вә она аид чалышмалар—2 саат.
6. Хусусиләшмәләрдә веркүл ишарәсинин ишләнмәси (§ 35) вә она аид чалышмалар—2 саат.
7. Чүмлә үзвлэрийн хусусиләшмәсинә аид чалышмалар (грамматик тәһлил)—2 саат.
8. Тәкрар, о чүмләдән изаһлы имла—2 саат.
9. Јохлама имла вэ сәһвлэр үзәриндә иш—2 саат.
10. Коллектив план тәртиб етмәклә әдәби гәһрәманларын (әдәбијјат дәрсләриндә өјрәнилмиш әсәрләрдән бири үзрә) шифаһи вэ јазылы характеристикасы—3 саат.

Садэ чүмлэнин нөвлэри—9 саат.

Рабитэли нитгин инкишафы—2 саат

(чэми 11 саат).

1. Бүтөв чүмлэ (§ 36)—1 саат.
2. Жарымчыг чүмлэ (§37)—1 саат.
3. Шэхсли вэ шэхссиз чүмлэлэр (§38)—2 саат.
4. Гејри-мүэјјөн шэхсли чүмлэ (§ 39)—1 саат.
5. Адлыг чүмлэ (§ 39)—1 саат.
6. Садэ чүмлэнин гурулушу вэ мэнтиги вургу (§ 40) — 2 саат.
7. Тэкрар—1 саат.
8. Тэркибиндэ адлыг чүмлэлэр олан мэтн үзрэ јохлама ифадэ—2 саат.

Грамматик чэһэтдэн чүмлэ үзвлэри илэ бағлы олмајан сөзлэр—7 саат.

Рабитэли нитгин инкишафы—2 саат

(чэми 9 саат).

1. Хитаб (§ 42)—1 саат.
2. Хитабларда дургу ишарэлэри (§ 43)—1 саат.
3. Хитабларда дургу ишарэлэринин ишлэнмэсинэ анд изаһлы (вэ ја хэбэрдарлыглы) имла—1 саат.
4. Тэркибиндэ хитаблар олан мэтн үзрэ шифаһи вэ јазылы ифадэ—2 саат.
5. Ара сөзлэр вэ ара чүмлэлэр (§ 44)—2 саат.
6. Ара сөзлэр вэ ара чүмлэлэрдэ дургу ишарэлэри (§ 45) — 1 саат.
7. Ара сөзлэрдэ вэ ара чүмлэлэрдэ дургу ишарэлэринэ анд хэбэрдарлыглы вэ ја изаһлы имла—1 саат.

Бэди мэтнлэрин ифадэли гираэти үзрэ хүсуси мэшгэлэлэр—2 саат.

Илин икинчи јарысында—59 саат.

III рүб—31 саат.

IV рүб—28 саат.

Грамматик чэһэтдэн чүмлэ үзвлэри илэ бағлы олмајан сөзлэр—5 саат.

(мөвзунун давамы)

Рабитэли нитгин инкишафы—3 саат

(чэми 8 саат).

8. Шакирдлэрин шэхси тэчрүбэси вэ мушаһидэси илэ элагэдар нисбэтэн муһакимэ характерли шифаһи вэ јазылы инша—3 саат.

9. Нида (§ 46) вэ нидаларда дургу ишарэлэри (§ 47) — 1 саат.

10. Чүмлэнин эввэлиндэ бэли, јох, хејр сөзлэри (§ 48) — 1 саат.

11. Тэкрар, о чүмлэдэн изаһлы имла—1 саат.

12. Јохлама имла вэ сөһвлэр үзэриндэ иш—2 саат.

Табесиз мүрэккэб чүмлэлэр—9 саат.

Рабитэли нитгин инкишафы—2 саат

(чэми 11 саат)

1. Мүрэккэб чүмлэ һаггында үмуми мә'лумат (§49) — 1 саат.

2. Бағлајычылы табесиз мүрэккэб чүмлэлэр (§ 50)— 1 саат.

3. Бағлајычысыз табесиз мүрэккэб чүмлэлэр (§ 51)— 3 саат.

4. Табесиз мүрэккэб чүмлэлэрдэ дургу ишарэлэри (§ 52) —1 саат.

5. Табесиз мүрэккэб чүмлэлэрдэ дургу ишарэлэринин ишлэнмэсинэ анд хэбэрдарлыглы имла—1 саат.

6. Јохлама имла вэ сөһвлэр үзэриндэ иш—2 саат.

7. Әмэли јазы: дивар гезетинэ мегалэ јазмаг («Колхозчулара көмөк», «Бајрам шөһлији», «Көзөл тэшәбүс» вэ с. мөвзуларда)—2 саат.

Табели мүрэккэб чүмлэлэр—25 саат.

Рабитэли нитгин инкишафы—5 саат

(чэми 30 саат).

1. Табели мүрэккэб чүмлэлэр һаггында үмуми мә'лумат (§ 53)—2 саат.

Гејд. Бу мөвзуја ајрылмыш икинчи сааты чалышмалар апарылмасына сөрф етмөк мөсләһәт көрүлүр.

2. Мүбтәда будаг чүмлэси (§ 54)—2 саат.

3. Хэбәр будаг чүмлэси (§ 55)—2 саат.

4. Тамамлыг будаг чүмлэси (§ 56)—2 саат.

5. Өжрөнилмиш будаг чүмлөлөрө аид чалышмалар—1 саат.

6. Көнд вә ја шәһәрин мәдәни мүәссисәләри һаггында шакирдләрин шәхси мушаһидәси вә тәәсүратлары илә әләгәдар шифаһи вә јазылы инша (мәсәлән, «Мараглы тамаша», «Кино-театрда», «Мәдәнијјәт сарајында көрдүкләрим», «Пионерләр евиндә» вә с. мөвзуларда)—3 саат.

7. Тәјин будаг чүмләси (§ 57)—2 саат.

8. Зәрфлик будаг чүмлөләри (§ 58):

а) зәрфлик будаг чүмлөләри һаггында үмуми анлајыш—1 саат;

б) тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләси—2 саат;

в) заман будаг чүмләси—2 саат;

г) јер будаг чүмләси—1 саат;

ғ) сәбәб-мәгсәд будаг чүмләси—2 саат.

д) бүтүн зәрфлик будаг чүмлөләринә аид чалышмалар—2 саат.

9. Тәқрар, о чүмләдән будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлөләрдә дурғу ишарәләринә аид хәбәрдарлыглы имла—2 саат.

10. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—2 саат.

11. Әмәли јазы: әдәбијјат дәрслијиндәки бир јазычынын һәјат вә јарадычылығына аид материалын (мәгаләнин) гыса консектини тутмаг—2 саат.

Кечилмишләрин тәқрары—8 саат.

Гејд. Бу вахтын 6 саатыны әсасән грамматик тәһлил вә ситәсилә тәқрара, 1 саатыны хәбәрдарлыглы вә ја изаһлы имлаја (өжрөнилмиш дурғу ишарәләри гајдаларына аид), 1 саатыны исә јохлама имла апарылмасына сәрф етмәк мәсләһәт көрүлүр.

Бәдин мәтнләрин ифадәли гираәти үзрә хүсуси мәшғәләр—2 саат.

VIII СИНИФ (72 саат).

Илин биринчи јарысында—32 саат.

I рүб—18 саат.

II рүб—14 саат.

VII синифдә кечилмишләрин тәқрары —4 саат.

Рабитәли нитгин инкишафы—3 саат

(чәми 7 саат).

Гејд. Тәқрар саатларында әсас диггәти мүрәккәб чүмлә бәһси илә әләгәдар бүтүн материалларын грамматик тәһлил јолу илә тәқрар олунамасына јөнәлтмәк мәсләһәт көрүлүр.

Рабитәли нитгин инкишафы үчүн ајрылмыш саатлардан сәнәт сечмәк һаггында муһакимә характерли инша апармаг үчүн истифадә едилмәси мәсләһәт көрүлүр.

Програмын 1962-чи ил нәшриндә шәрт вә гаршылыг будаг чүмлөләринин VIII синифдә өжрөнилмәси планлашдырылмышдыр. Лакин кечән илки програм үзрә бу мөвзулар VII синифдә кечилиб өжрөнилдији үчүн, бунлары VIII синифдә тәқрарән кечмәјә һеч бир лүзүм јохдур. Лакин «Чүмлә үзвләринин хүсусиләшмәси» бәһси VIII синиф шакирдләринә програмда едилмиш дәјишикликлә әләгәдар олараг, әввәлки синифләрдә өжрәдилмәдији (јахуд сәтһи өжрәдилдији) үчүн, 1962-чи тәдрис илиндә онун VIII синфин програм материалына дахил едилмәси вәчибдир. Демәк, һәмин бәһс бу тәдрис илиндә һәм VII, һәм дә VIII синифләрдә өжрөнилчәкдир (ајдын мәсәләдир ки, бу илки VII синиф шакирдләри VIII синифдә охујачаглары заман «хүсусиләшмәләр»и јенидән кечмәјәчәкләр).

Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бу синфин програм материалын бөлкүсүнә «Васитәли вә васитәсиз» нитг мөвзусунун дахил едилмәсәсинин дә сәбәби вардыр: һәмин мөвзу кечән тәдрис илиндә VII синифдә кечилдији үчүн бу илки VIII синифдә ону јенидән өжрәнмәјә ештијач јохдур.

Бир нечә садә чүмләдән ибарәт мүрәккәб чүмлөләр—8 саат.

Рабитәли нитгин инкишафы—3 саат

(чәми 11 саат).

1. Бир нечә будаглы табели мүрәккәб чүмлөләр (§61)—2 саат.

2. Табели вә табесиз чүмлөләрдән ибарәт мүрәккәб чүмлөләр (§62)—2 саат.

3. Һәр ики мөвзу илә әләгәдар чалышмалар: грамматик тәһлил вә изаһлы имла—2 саат.

4. Тәркибиндә мүрәккәб чүмлөләр олан мәтн үзрә јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—2 саат.

5. Бәдин өзфәалијјәт мөвзусунда шифаһи вә јазылы ин-

ша (мәсәлән, «Бизим өзфәалијјәт дәрнәјинин чыхышы», «Драм дәрнәјиндә» вә с. мөвзуларда)—3 саат.

Чүмлә үзвләринин хүсусиләшмәси—7 саат.

Рабитәли нитгин инкишафы—5 саат

(чәми 12 саат).

1. Хүсусиләшмәләр һаггында үмуми анлајыш (§34)—1 саат.

2. Тамамлығын хүсусиләшмәси вә буна аид чалышмалар—2 саат.

3. Зәрфлијин хүсусиләшмәси вә буна аид чалышмалар—2 саат.

4. Хүсусән, јә'ни, о чүмләдән вә с. сөзләрлә дүзәлән хүсусиләшмәләр вә онлара аид чалышмалар—2 саат.

5. Инсан фәалијјәтини характеризә едән бир мөвзуда шифаһи вә јазылы ииша (мәсәлән, «Әсил комсомолчу нечә олмалыдыр», «Бизим өлкәдә кимләрин һөрмәти даһа чох олур» вә с. мөвзуларда)—3 саат.

6. Әмәли јазы: охунмуш китаблар һаггында гыса рә'ј јазмаг—2 саат.

Бәдии мәтнләрин ифадәли гираәти үзрә хүсуси мәшғәләр—2 саат.

Илин икинчи јарысында—40 саат.

I р ү б—21 саат.

II р ү б—19 саат.

Чүмлә үзвләринин хүсусиләшмәси—7 саат

(мөвзунун давам).

Рабитәли нитгин инкишафы—4 саат

(чәми 11 саат).

7. Әлавәнин хүсусиләшмәси — 2 саат.

8. Хүсусиләшмәләрдә дурғу ишарәси (§ 35)—1 саат.

9. Тәкрар, о чүмләдән изаһлы имла—2 саат.

10. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—2 саат.

11. Әмәли јазы: тәрчүмеји-һал вә әризә јазмаг—2 саат.

12. Синтактик чәһәтдән мүрәккәб олан мәтн үзрә јазылы ифадә—2 саат.

Бүтүн кечилмишләрин тәкрары—20 саат

Рабитәли нитгин инкишафы—7 саат.

(чәми 27 саат).

Гејд. Тәкрар мүддәтиндә рабитәли нитгин инкишафы үзрә ашағыдакы ишләрин јеринә јетирилмәси мәсләһәт көрүлүр:

1. Сәнәт сечмәк һаггында мүһакимә характерли шифаһи вә јазылы ииша (мәсәлән, «Мәним арзум», «Мән һансы сәнәти даһа чох севирәм» вә с. мөвзуларда)—3 саат.

2. Әмәли јазы: әдәбијјат дәрслијиндәки мәғаләләрдән биринин конспектини тутмаг—2 саат.

Бәдии мәтнләрин ифадәли гираәти үзрә хүсуси мәшғәләр—2 саат.

Әһмәд Әһмәдов,

В. И. Ленин адына АПИ-нин аспиранты.

ЧҮМЛӘ ҮЗВЛӘРИНИН ТӘДРИСИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН МҮСТӘГИЛЛИК ВӘ ФӘАЛЛЫГЛАРЫНЫ ИНКИШАФ ЕТДИРМӘК ЈОЛЛАРЫ

Һеч шүбһә ола билмәз ки, һәр бир фәнини тәдрисиндә олдуғу кими, Азәрбајҗан дили дәрсләриндә дә педагожи процесин фәаллашдырмағ мүнвәффәғијјәт уғрунда мубаризәдә ән тәһирли тәдбирләрдән биридир.

Фәаллашдырма тәһимдә елә үсул вә пријомлардыр ки, бу, шакирдләрин фикри вә әмәли фәалијјәтләрини күчләндирир, верилән биликләрин даһа јахшы јадда галмасыны, шүүрлу оларағ мәнимсәнилмәсини тәһмин едир, һәммин биликләрин һәјата тәтбиг едилмәсини асанлашдырыр.

VI синифдә синтаксис тәдрисинин чох мүнүм мөвзуларындан олан чүмлә үзвләри өјрәдиләркән мүнәллим шакирдләрин фәаллығ вә мүнстәғилликләрини инкишаф етдирмәк үчүн сыра үсуллардан истифадә едә биләр. Әлбәттә, бу үсуллар чохдур. Габағчыл мүнәллимләрин иш тәчрүбәсинә әсасланарағ онлардан бир нечәсини гејд едәк.

Тәчрүбә вә мүнәһидәләр кәстәрир ки, чүмлә үзвләри тәдрис едиләркән мүнәҗисә вә ја гаршылашдырма үсулундан истифадә едилмәси шакирдләрин фикри фәалијјәтләрини инкишаф етдирмәкдә бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Хүсусилә, гејд етмәлијик ки, ајры-ајры чүмлә үзвләринин тәдрисиндә мүнәҗисә үсулундан даһа сәмәрәли истифадә етмәк үчүн Азәрбајҗан дили мүнәллиминин чох кениш имканлары вардыр. Чүмлә үзвләри өјрәдиләркән бу үсулун кәмәји илә шакирдләр бу вә ја дикәр чүмлә үзвүнү бир-бири илә мүнәҗисә едир, онларын охшар вә фәргли чәһәтләрини, типик әләмәтләрини мүнәҗәнләшдирир, һәр бир чүмлә үзвүнә мәхсус хүсусијјәтләрин дүрүст һүдудуну чызыр, беләликлә, онларда ајры-ајры чүмлә үзвләри һағгында мөһкәм анлајыш јаранмыш олур. Һәм дә шакирдләр өјрәндикләрини өз јазылы вә шифаһи нитгләриндә даһа асан тәтбиг едирләр.

Бу үсул тәһим процесиндә о заман јахшы нәтичә верә биләр ки, мүнәллим әввәлчәдән нәјин мүнәҗисә едиләчәјини мүнә

әјјәнләшдириши олсун, мүнәҗисә үчүн даһа характерик вә әлверишли нүнәнәләр сечсин.

Чүмлә үзвләринин тәдрисиндә һансы дил һадисәләри мүнәҗисә едилә биләр? Габағчыл мүнәллимләрин иш тәчрүбәси вә апарылан мүнәһидәләр кәстәрир ки, чүмлә үзвләри өјрәдиләркән ашағыдакыларын мүнәҗисә едилмәси педагожи процесин фәаллашдырмағ үчүн олдуғча фәјдалы вә әһәмијјәт-лидир:

- а) чүмлә үзвү, сөз вә нитг һиссәси анлајышлары;
- б) баш үзвләр вә икинчи дәрәчәли үзвләр;
- в) ким? суалына чаваб олан мүнбтәда илә, нә? суалына чаваб олан мүнбтәдалар;
- г) нә? суалына чаваб олан мүнбтәда вә тамамлығлар;
- ғ) иш, һал вә һәкм билдирән хәбәрләр;
- д) фә'ли хәбәрләр вә исми хәбәрләр;
- е) васитәли вә васитәсиз тамамлығлар;
- ә) кәјфијјәт вә әләмәт, мигдар вә сыра билдирән тә'јин-ләр;
- ж) тә'јинлә иш вә һәрәкәтин кәјфијјәтинин билдирән бә'зи зәрфликләр;
- з) мүнбтәданың вә тамамлығын ифадә васитәләри;
- и) садә вә мүнрәккәб чүмлә үзвләри;
- ы) икинчи вә үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләри илә ифадә олунан мүнрәккәб чүмлә үзвләри.

Мәсәләң, VI синифдә чүмлә үзвләринә даир илк дәрәдә мүнәҗисә үсулундан истифадә едәрәк «баш үзвләр» вә «икинчи дәрәчәли үзвләр» анлајышлары һағгында ајдын тәсәввүр јаратмағ олар вә шакирдләр бу анлајышларын маһијјәтинин, онлары бир-бириндән ајыран фәргли чәһәтләри дәриндән дәрк едә биләрләр. Мә'лумдур ки, шакирдләр әксәр һалларда баш вә икинчи дәрәчәли үзвләри бир-бириндән ајыран әсас әләмәтләри, онларын охшар вә фәргли чәһәтләрини кәс-тәрмәкдә чәтинлик чәкир, һансы хүсусијјәтләринә кәрә мүнб-тәда вә хәбәрин баш үзв, тамамлығ, тә'јин вә зәрфлијиң исә икинчи дәрәчәли үзвләр һесаб едилмәсинин әсил маһијјәтинин дүзкүн изаһ едә билмир, бу сәһәдә ајдын тәсәввүрә малик олмурлар. Шакирдләр өз изаһат вә тәһлилләриндә механики шәкилдә мүнбтәда вә хәбәри баш үзв, тә'јин, тамамлығ вә зәрфлијиң исә икинчи дәрәчәли үзвләр дејә ајырырлар. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, VI синфин «Азәрбајҗан дилинин грамматикасы»¹ (икинчи һиссә) дәрслијиндә дә баш вә икин-

¹ М. Ширәлијев вә М. Һүсејнзаде. «Азәрбајҗан дилинин грамматикасы», II һиссә, Азәртәдриснәшр, 1961.

чи дәрәчәли үзвләри бир-бириндән аяыран әсас әләмәтләр һагында һеч бир мә'лумат верилмәмишдир. Баш вә икинчи дәрәчәли үзвләр һагында верилән изаһатда анчаг ашағыдакы мә'лумат верилир: «Чүмлә үзвләри ики гисмә аярылыр: 1) баш үзвләр, 2) икинчи дәрәчәли үзвләр.

Баш үзвләрә мүбтәда вә хәбәр, икинчи дәрәчәли үзвләрә исә тамамлыг, тә'јин вә зәрфлик дахилдир». Көрүндүјү кими, бу мә'луматда баш вә икинчи дәрәчәли үзвләриң әсас әләмәтләри һагында бир шеј дежилмир. Әлбәттә, бу, дәрслик үчүн нөгсан һесаб едилмәлидир.

Мәһз бунлары нәзәрә алараг мүәллим чалышмалыдыр ки, шакирдләр конкрет нүмунәләр әсасында баш вә икинчи дәрәчәли үзвләри мугајисә етсин вә онлары аяыран әләмәтләри мүстәгил олараг мүәјјәнләшдирә билсинләр.

Бакы шәһәри Октјабр рајонунун 172 №-ли мәктәбин мүәллими Ј. Әфәндијев јолдаш чүмлә үзвләринин тәдрисиндә шакирдләриң дәркетмә фаалијјәтләрини инкишаф етдирмәк вә дил һадисәләрини шакирдләрә даһа јахшы мәнимсәтмәк үчүн мугајисә үсулундан бачарыгла истифадә едир. Јасин мүәллим бу үсулдан сәмәрәли шәкилдә истифадә етмәк үчүн әввәлчәдән һансы дил фактларының мугајисә едилчәјини мүәјјәнләшдирир, онлары бирләшдирән вә аяыран әсас әләмәтләри конкрет олараг аяырыр. Мәсәлән, баш вә икинчи дәрәчәли үзвләр һагында мә'лумат верәркән мүәллим бунлары аяыран үмуми вә хусуси әләмәтләри ашағыдакы гајдада мүәјјәнләшдирмишди:

1) Баш вә икинчи дәрәчәли үзвләр үчүн үмуми олан әләмәтләр:

- а) чүмлә үзвү олмасы;
- б) мүәјјән синтактик суала чаваб вермәси;
- в) чүмләдәки башга сөзләрлә грамматик әләгәдә олмасы (узлашма, идарә, јанашма).

2) Баш вә икинчи дәрәчәли үзвләр үчүн хусуси олан әләмәтләр:

а) баш үзвләр: чүмләни тәшкил едән сөз бирләшмәләриндән ән әсас оланыдыр, асылы дежилдир, мүстәгилдирләр.

б) икинчи дәрәчәли үзвләр: баш үзвләри изаһ едир, ајдынлашдырыр, гејри-мүстәгилдирләр. Јардымчы, ајдынлашдырычы рола маликдирләр, чүмләдә ифадә едилән фикрин әсасыны тәшкил етмирләр.

Демәк, чүмлә үзвләри бәһси үзрә аяры-аяры мөвзуларын тәдрисиндә мүәллим мугајисә үсулуну даһа јахшы тәтбиг едә билмәк үчүн мугајисә едилмәси мүмкүн олан дил һадисә-

ләринин һәм үмуми вә һәм дә хусуси хассәләрини аяырмағы бачармалы вә бу чәһәти диггәт мәркәзиндә сахламалыдыр.

Шакирдләрә мүстәгил олараг верилмиш чүмләнин схемини вә ја чәдвәлини тәртиб етмәји тапшырмаг, һабелә верилмиш чүмлә үзвләринә даир тәртиб едилмиш схем вә ја чәдвәлләри нәзәрдән кечирмәклә мүстәгил олараг нәтичә чыхармағы өјрәтмәк шакирдләри фәаллашдырмада тәтбиг едилән әһәмијјәтли үсуллардандыр.

Чәдвәл вә ја схеми тәртиб едилчәк чүмләләр, һабелә тәртиб едилмиш схем вә ја чәдвәлләр әввәлчәдән диггәтлә мүәјјәнләшдирилмәли, шакирдләрин билик сәвијјәсинә вә бачарығына ујгун шәкилдә сечилмәлидир. Елә чүмләләр сечилмәлидир ки, орада чүмлә үзвләринин мүәјјәнләшдирилмәси мүбәһисә доғурмасын, даһа чәтин вә мүрәккәб гурулушлу чүмләләр олмасын. Мәсәлән, ашағыдакы кими чүмләләрдән истифадә етмәк олар:

- 1) Бу ил рајонумузда бөјүк бағлар салыначагдыр.
- 2) Совет халғы йнамам коммунизм чәмијјәти гурур.
- 3) Бөјүк гардашым Ағдаш рајонунда ишләјир.
- 4) Кәнч бағбанлар јүзләрлә мејвә ағачы әкдилләр.
- 5) Јахын кәләчәкдә өлкәмиздә кәнд тәсәррүфаты даһа да инкишаф етдирилчәкдир.

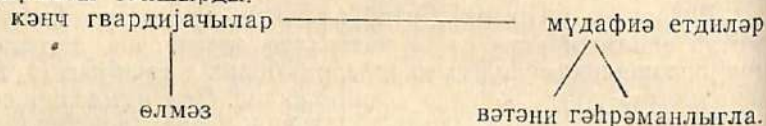
Бу үсулдан мүәллим әсасән ики шәкилдә истифадә едә биләр:

1) Мүәллим тәрәфиндән әввәлчәдән һазырланмиш схем вә ја чәдвәлләр верилир вә шакирдләрә тапшырылыр ки, онлар бу схем вә ја чәдвәлдә верилән чүмләни чүмлә үзвләринә көрә изаһ етсин, чүмлә үзвләри арасындакы әләгәни вә с. кәстәрсинләр. Башга сөзлә десәк, верилән схем әсасында мүстәгил олараг чүмлә үзвләрини изаһ етмәк вә нәтичә чыхармаг шакирдләрдән тәләб едилир.

2) Бир нечә чүмлә сечилир вә мүстәгил олараг һәмин чүмләләриң схем вә ја чәдвәлини тәртиб етмәк шакирдләрә тапшырылыр. Габагчыл мүәллимләрин иш тәчрүбәси кәстәрир ки, бунларын һәр икисиндән тәлим просесини фәаллашдырмагда, шакирдләрдә мүстәгиллик вәрдишләри јарадылмасында сәмәрәли шәкилдә истифадә етмәк олар.

Шуша шәһәриндәки 1 нөмрәли интернат-мәктәбин мүәллими З. Мәммәдова јолдашын бу сәһәдәки иш тәчрүбәсини гејд едәк. Мүәллим бу үсулу һәм чүмләдә сөзләрин әләгәни мөвзусу, һәм дә чүмлә үзвләри кечилдикдән сонра даһа кәчиш шәкилдә тәтбиг етмиш вә јахшы нәтичәләр әлдә етмишдир.

Мәселән: Зәһра мұаллим VI синифдә аҗры-аҗры чүмлә үзвләри кечилиб гуртардыгдан сонра буңлара даир верилмиш билекләри мөһкәмләндирмәк мәгсәди илә кечдиҗи дәрәдә «Өлмәз кәнч гвардијачылар вәтәни гәһрәманлыгга мұдафиә етдиләр»—чүмләсинин ашағыда верилмиш схемини шакирдләрә мұстәгил олараг изаһ етмәҗи, бу схем әсасында чүмлә үзвләри арасындакы әлағәни, баш вә икинчи дәрәчәли үзвләри аҗырмағы тапшырды.

Шакирдләр схеми белә изаһ етдиләр: Бу схем «Өлмәз кәнч гвардијачылар вәтәни гәһрәманлыгга мұдафиә етдиләр» чүмләсинин схемидир. Бурадакы сөzlәр ашағыдакы гаҗдада бир-бири илә бағланмышдыр:

Кәнч гвардијачылар—нә етдиләр?—мұдафиә етдиләр.

Кәнч гвардијачылар—нечә? өлмәз.

Мұдафиә етдиләр—Нәҗи?—вәтәни

Мұдафиә етдиләр—Нечә?—гәһрәманлыгга

Чүмлә үзвләри арасындакы бағлылыг вә бу бағлылыгы көстәрән синтактик суаллар мұәҗән едилдикдән сонра шакирдләр баш вә икинчи дәрәчәли үзвләри асанлыгга аҗырдылар:

Мұдафиә етдиләр—нә етдиләр? суалына чаваб верир, мүрәккәб хәбәрди.

Кәнч гвардијачылар—ким? суалына чаваб верир, мүбтәдадыр.

Өлмәз—һансы? суалына чаваб верир, тәҗиндир.

Вәтәни—нәҗи? суалына чаваб верир, васитәсиз тамамыгдыр.

Гәһрәманлыгга—нечә? суалына чаваб верир, тәрзи-һәрәкәт зәрфијидир.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, шакирдләрә мұстәгил олараг белә чәдвәл вә ја схемләри тәртиб етмәк тапшырылганда, мұаллим шакирдләрин конкрет олараг нәҗи јеринә јетирәчәкләрини онлара изаһ етмәлидир. Буна көрә дә верилмиш чүмләләрин чүмлә үзвләринә көрә схемини тәртиб едәркән, шакирдләрә ашағыдакылары јеринә јетирмәҗи тапшырмаг олар.

1. Чүмләдә сөzlәр арасындакы әлағәни вә аҗры-аҗры чүмлә үзвләринин синтактик суалыны мұәҗәнләшдирмәк.

2. Мүбтәда вә хәбәрә анд олан икинчи дәрәчәли үзвләри аҗырмалы, чәдвәл вә ја схемдә әввәлчә баш үзвләри, сонра исә икинчи дәрәчәли үзвләри көстәрмәли.

Әлбәттә, бу тапшырыглар бир гәдәр дә дәринләшдирилә биләр вә шакирдләрә һәм дә чүмлә үзвләринин ифадә васитәләрини дә көстәрмәк вә изаһ етмәк тапшырыла биләр. Бу исә, һеч шүбһәсиз, синфин сәвијәси илә, схеми вә чәдвәли тәртиб едилчәк чүмләләрин синтактик гурулуш нөгтеҗи-нәзәриндән чәтин вә ја асан олуб-олмамасы илә әлағәдардыр.

Јадда сахламаг лазымдыр ки, мұстәгил олараг схем вә ја чәдвәлләр тәртиб етмәк вә ја верилмиш схем вә ја чәдвәлләри изаһ етмәк анчаг дәрә мәшғәләләри илә мөһдудлашдырыла билмәз. Мұаллим евдә шакирдләрин јеринә јетирмәләри үчүн бу чүр тапшырыглар вермәли вә шакирдләрин мұстәгиллик вә фәаллыгларыны инкишаф етдирмәк үчүн бу үсулдан һәртәрәfli истифадә етмәҗә чалышмалыдыр.

Мә’лумдур ки, «Чүмлә үзвләри» бәһси өјрәдиләркән шакирдләр онларла тәриф вә гаҗда илә растлашырлар. Бәзи мұаллимләр бу тәриф вә гаҗдалары дәрсликдә нечә ифадә едилмишсә, шакирдләрдән дә о шәкилдә әзбәр өјрәнмәҗи тәләб едир, һәтта бә’зән тәрифдәки сөzlәрин һеч бир вәһлә башғасы илә әвәз едилмәсинә белә разы олмурлар. Әлбәттә, бу, дил тәдрисиндә өзүнү көстәрән ән чидди нөгсан һесаб едилмәлидир. Чүнки белә вәзијәт шакирдләрин мұстәгиллигини гаршысыны алып, онларын фикри фәаллыгларыны мөһдудлашдырыр вә бир нөв шакирдләрин сәрбәст олараг мұһакимә јүрүтмәк, нәтичә чыхармаг бачарыгларыны чиләвләйир.

Елә буна көрә дә чүмлә үзвләринә даир тәриф вә гаҗдалар өјрәдиләркән шакирдләри фәаллашдырмаг вә онларын мұстәгиллигини инкишаф етдирмәк јолларындан бири дә бу вә ја дикәр чүмлә үзвүнә билаваситә онларын өзләринин тәриф вермәләри, бу тәриф вә гаҗдалары өз сөzlәри илә ифадә етмәҗи бачармаларыдыр. Бу үсул көмәк едир ки, шакирдләр чүмлә үзвләринә даир дәрсликдә верилмиш тәриф вә гаҗдалары тутугушу кими әзбәрләмәк дејил, өз сөzlәри илә башга шәкилдә ифадә етсин вә ја анлајыша билаваситә өзләри тәриф вермәҗи бачарсынлар.

Тәриф вә гаҗдалары шакирдләрин, китабдакы кими дејил, өз сөzlәри илә ифадә етмәҗи бачармалары исә о демәкдир ки, онлар грамматик анлајышларын маһијәтинин дәрк етмиш, онлары аҗыран мұһүм әламәтләри мұәҗәнләшдирә билмишләр.

Мәсәлән, хәбәрә верилән тә'рифи көтүрәк. Мә'лумдур ки, дәрсликдә хәбәрә белә бир тә'риф верилмишдир: «Мүбтәдаја аид иш, һал, һәрәкәт, һадисә вә ја һөкмү билдирән чүмлә үзвүнә хәбәр дежилди». Чүмлә үзвләринә даир онларла дәрсин мушаһидәси көстәрмишдир ки, шакирдләр хәбәрә верилән бу тә'рифи анчаг формал олараг әзбәр өйрәнир, ләкин тә'рифдән хәбәрин әсас әләмәтләрини ајыра билмир, башга сөзлә, тә'рифдә хәбәри характеризә едән хүсүсијјәтләри ајдынлашдырмағы бачармырлар. Бу нөгсан ондан ирәли көлр ки, мүәллим хәбәри тәдрис едәркәд, онун аид олдуғу әсас әләмәтләри көкрет нүмунәләр әсасында шакирдләрә чатдырмамыш, хәбәрин мәзмуну онлар үчүн думанлы вә анлашылмаз галмышдыр. Мәһз бунун нәтичәсидир ки, шакирдләр чох заман мүбтәдаја аид иш, һал, һөкм вә с. билдирән хәбәрләри бир-бириндән ајырмағы бачармыр, онлары бир-бири илә гарышдырыр, фәргләндирмир, һабелә хәбәрә верилән тә'рифи анчаг китабда нечә дежилмишсә о шәкилдә дә әзбәрләјир, ону өз сөзләри илә ифадә етмәји бачармырлар. Әлбәттә, бу нөгсан тәкчә хәбәрин тәдрисиндә дежил, чүмлә үзвләринә даир дикәр тә'риф вә гајдаларын өйрәдилмәсиндә дә өзүнү көстәрир.

Грамматик тә'риф вә гајдаларын өйрәдилмәсиндә шакирдләрин мүстәгиллик вә фәаллыгларыны инкишаф етдирән, ајры-ајры грамматик анлајышларә шакирдләрин өзләринин тә'риф верә билмәләринә чалышан, бу сәһәдә јахшы иш нүмунәләри олан мүәллимләр вардыр. Дәрсләрини мушаһидә етдијимиз мүәллимләрдән Бакы шәһәри Октјабр рајонунун 173 нөмрәли мәктәбин мүәллими һәјатзадә, Октјабр рајону 25 нөмрәли мәктәбин мүәллими Шәфигә Чәбрајылова, Шуша рајону Сәфиханлар кәнд сәккизиллик мәктәбинин мүәллими Тофиг Зејналов, Шуша рајону Малыбәјли кәнд сәккизиллик мәктәбинин мүәллими Шаһин Әлијев вә башгаларынын иш үсуллары бу чәһәтдән диггәти чәлб едир.

Тофиг Зејналовун бу сәһәдәки иш тәчрүбәсиндән бә'зи фактлары гејд едәк. Мүәллим «Тә'јин һаггында үмуми мә'лумат» мөвзусундакы дәрсә башлајаркән әввәлчәдән сециб мүәјјәнләшдирдији характерик чүмләләрдәки тә'јинләри ајырды, сонра онларын мә'на вә вәзифәләрини кејфијјәт, әләмәт, мигдар вә сыра билдирмәк нөгтеји-нәзәриндән групплашдырды. Тофиг мүәллим ашағыдакы нүмунәләри сечмишди.

1. Боз торағајлар, хыналы кәкликләр, чил билдирчинләр баһары саламлајыр.

2. Ширин вә дадлы алмалар Губа бағларынын шөһрәтидир.

3. Јарышларда 12 команда иштирак едәчәкдир.

4. Јури Гагарин бүтүн дүнјада биринчи космонавтдыр.

Бүтүн шакирдләрин фәал иштиракы илә әввәлчә бу чүмләләрдәки баш үзвләр тапылды. Бундан сонра мүәллим бу чүмләләрдә тә'јин вәзифәсиндә ишләнән «боз», «хыналы», «чил», «ширин», «дадлы», «он ики» вә «биринчи» сөзләринә шакирдләрин диггәтини чәлб етди, шакирдләрин фәал иштиракы илә бу тә'јинләрин әләмәтләри ашағыдакы шәкилдә групплашдырылды:

1) «боз торағај», «хыналы кәклик», «чил билдирчин» бирләшмәләриндә «боз», «хыналы», «чил» сөзләри нечә? суалына чаваб верир, бу сөзләр «торағај», «кәклик», «билдирчин» әшјаларынын рәнкини, јә'ни әләмәтини билдирир.

2) «ширин вә дадлы алмалар» бирләшмәсиндә «ширин» вә «дадлы» сөзләри нечә? суалына чаваб олур, бу сөзләр «алмалар» әшјасынын дадыны, јә'ни кејфијјәтини билдирир.

3) «он ики команда» бирләшмәсиндә «он ики» сөзү нечә? нә гәдәр? суалына чаваб верир, «команда» әшјасынын мигдарыны билдирир.

4) «биринчи космонавт» бирләшмәсиндә «биринчи» сөзү «нечәнчи» суалына чаваб верир, «космонавт» әшјасынын сырасыны билдирир.

Беләликлә, мүәллим бу изаһатыны јекунлашдырараг деди ки, изаһ етдијимиз вә әләмәтләрини ајырдығымыз бу чүмләләрдәки «боз», «хыналы», «чил», «ширин», «дадлы», «он ики», «биринчи» сөзләри тә'јин адланыр. Елә бурадача мүәллим шакирдләрә тапшырды ки, бүтүн бураја гәдәр дејиләнләрә әсасән өзләри тә'јинә мүстәгил олараг тә'риф вермәјә чалышсын, бунун үчүн фикирләшсинләр. Шакирдләрин чавабы тәхминән ашағыдакы кими олду:

— «Тә'јин елә чүмлә үзвүдүр ки, о, әшјанын әләмәтини, кејфијјәтини, сырасыны вә мигдарыны билдирир вә өзү дә нечә? нә чүр? нә гәдәр? нечәнчи? суалларындан биринә чаваб олур.

— Чүмләдә о сөзләр тә'јин адланыр ки, онлар әшјанын ја әләмәтини, ја кејфијјәтини, ја да мигдар вә сырасыны билдирир. Тә'јин нечә? нә чүр? нечә? нечәнчи? суалларына чаваб олур.

— Икинчи дәрәчәли үзвләрдән тә'јин, әшјанын әләмәтини, кејфијјәтини, мигдар вә ја сырасыны билдирир, нечә? нә чүр? нечә? нечәнчи? суалларындан биринә чаваб верир.

Әлбәттә, шакирдләрин бу чаваблары доғру иди. Онларын чоху мүстәгил олараг тә'јинин әләмәтләрини групплашдыра билди вә она тә'риф вермәји бачардылар. Бундан сонра мү-

әллим дәрсликдә верилмиш тә'рифи охумағы шакирдләре тапшырды. Шакирдләр тә'јинә вердикләри тә'рифләри дәрсликдә верилмиш «Әшјанын кејфијјәт, әләмәт, миғдар вә ја сырасыны билдирән икинчи дәрәчәли үзвә тә'јин дејилир»—тә'рифи илә мүгајисә етдиләр. Бу мүгајисә һәм дә шакирдләрдә өз бачарығларына, мүстәгилликләринә инам һисси дә ојатды. Чүнки онлар көрүрдүләр ки, дәрсликә бахмадан да онлар мүстәгил оларағ тә'риф вермәји бачарырлар.

VI синифдә шакирдләре чүмлә үзвләри һағгында систематик билик верилмәси мәнз онларын ашағы синифләрдә бу һағда өјрәндикләри биликләр зәмнининдә апарылмалыдыр. Башға сөзлә демиш олсағ, мүәллим шакирдләрин ибтидан синифләрдә чүмлә үзвләринә даир газандығлары билик вә вәрдишләри тәдрис просесиндә һөкмән нәзәрә алмалы, бу чәһәтдән истифадә едәчәји тә'лим үсулларыны дүзкүн сечмәји вә мүәјјәнләшдирмәји нәзәрдә тутмалыдыр.

Бакынын Киров вә Октјабр рајонларындакы мәктәбләрдә ишләјән бир чох мүәллимләрин дәрсләринин мүшаһидәси көстәрир ки, еврестик мүсаһибә үсулунун тәтбигинә даир јахшы иш нүмунәләри вардыр вә бу үсулдан кетдикчә даһа кениш миғјасда истифадә едилир. Киров рајонундакы 103 нөмрәли мәктәбин мүәллими Рәфигә Бабајева VI синифдә «Баш вә икинчи дәрәчәли үзвләр» мөвзусунда кечдији дәрсдә еврестик мүсаһибәјә кениш јер верди вә бу үсулдан бачарығла истифадә етди. Мүәллим чох дүзкүн оларағ јени дәрсә даир еврестик мүсаһибәни шакирдләрин баш вә икинчи дәрәчәли үзвләр һағгында ибтидан мәктәбдә өјрәндикләрини нәзәрә аларағ башлады. Әввәлчә шакирдләре тәклиф едилди ки, онлар чүмләннин баш вә ајдынлашдырычы үзвләри һағгында билдикләрини јада салсынлар:

Суал: Биз чүмлә үзвләрини нечә ајырырығ?

Чаваб: Суаллар васитәсилә.

Шакирдләрин диггәти әввәлчәдән јазы тахтасына јазылмыш «Кәнч нефтчиләр буруғу гурдулар»—чүмләсинә чәлб едилди:

Суал: Бу чүмләдәки үзвләри суаллар васитәсилә нечә ајырмағ олар?

Шакирдләр чүмлә үзвләрини суаллар васитәсилә белә ајырдылар:

Ким гурду? — нефтчиләр.

Нефтчиләр нә етдиләр?—гурдулар.

Һансы нефтчиләр? — кәнч.

Нәји гурдулар?—буруғу.

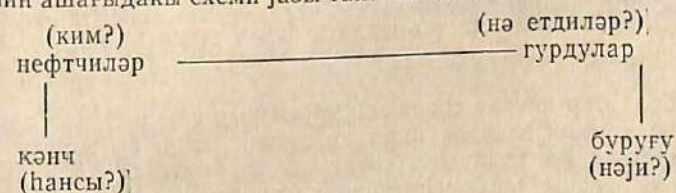
Суал: Ким дејәр, һансы сөзләри чүмлә үзвү адландырырығ?

Чаваб: Чүмләдә һәр һансы бир суала чаваб олан сөзү чүмлә үзвү адландырырығ.

Суал: «Кәнч нефтчиләр буруғу газдылар»—чүмләсиндәки сөзләри чүмлә үзвләри адландыра биләрикми?

Чаваб: Бу чүмләдәки сөзләри чүмлә үзвләри адландыра биләрик. Она көрә ки, бу сөзләрин һәр бири ајры-ајры суала чаваб верирләр.

Бундан сонра «Кәнч нефтчиләр буруғу гурдулар» чүмләсинин ашағыдакы схеми јазы тахтасындан асылды:

Шакирдләрин фәал иштиракы илә бу схем әсасында «Кәнч нефтчиләр буруғу гурдулар»—чүмләсиндәки бир-бири илә синтактик әләгәдә олан сөзләр ајрылды вә мүәјјәнләшдирилди ки, «нефтчиләр гурдулар»—бирләшмәси чүмләннин әсасыны тәшкил едир, «кәнч» сөзү «нефтчиләр» сөзүнү, «буруғу» сөзү исә «гурдулар» сөзүнү ајдынлашдырыр.

Схем изаһ едилдикдән вә чүмләдәки сөзләр арасындакы синтактик әләгәләр мүәјјән едилдикдән сонра суал-чаваб апарылды.

Беләликлә, еврестик мүсаһибә шакирдләрин дәрсдә фәал иштирак етмәсинә сәбаб олур, онлары мүстәгил нәтичәләр чыхармаға сөвг едир. Бу исә өз нөвбәсиндә верилән билијин даһа мөһкәм вә шүурлу мәнимәнилмәсинә көмәк едир.

«ДУМАНЛЫ ТЭБРИЗ» РОМАНЫНДА БЕЈНӘЛХАЛГ ИМПЕРИАЛИЗМӘ ГАРШЫ МҮБАРИЗЭНИН ТӘСВИРИ

Јашадығымыз дөврун әламәтдар һадисәләриндән бири мүстәмләкә вә асылы өлкәләрдә милли-азадлыг һәрәкатынын күндән-күнә кенишләнмәси вә дунја мүстәмләкә системинин дағылмасыдыр. Мүстәмләкәчи империалист дәвләтләрин чидди мүгавимәтинә бахмајараг Асија, Африка вә Латын Америкасыны милли-азадлыг һәрәкатынын күчлү дағасы бүрүмүшдүр.

Белә бир дөврдә совет әдәбијјатынын гаршысында дуран әзәмәтли вәзифәләрдән бири дә зәманәмизин бу мүһүм һадисәләрини әкс етдирмәк, совет адамларынын мәзлум халқларә бәсләдији рәғбәт һиссини тәрәннүм етмәкдир.

Совет јазычыларынын әсәрләриндә бејнәлхалг империализмин мүстәмләкәчилик, јени дунја мүһарибәси башламаг, халқлары бир-биринин үзәринә галдырмаг, ирги ајры-сечкилик салмаг сијасәтләринин ифша едилмәси мүһүм јер тутур. Јер үзүндә бәшәријјәтин әсрләр боју Сүлһ, Әмәк, Азадлыг, Бәрабәрлик, Гардашлыг вә Сәадәт кими нәчиб арзуларынын һәјата кечирилдији индики дөврдә империализмә вә онун мәһвә мәһкүм едилмиш сијасәтинә гаршы мүбаризә даһа бөјүк әһәмијјәт кәсб едир.

Азәрбајчан әдәбијјатында да бејнәлхалг империализмә, хүсүсән онун мүстәмләкәчилик сијасәтинә гаршы мүбаризәнин шәрәфли бир тарихи вардыр. Һәлә XIX әсрин бөјүк мүтәфәккир јазычысы М. Ф. Ахундов өз әсәрләриндә мүстәмләкәчилик сијасәтинин ифша едирди.

М. Ф. Ахундовун давамчылары мүстәмләкәчилик сијасәтинә гаршы мүбаризә мәсәләсини хүсүсән Иран вә Чәнуби Азәрбајчан һаггында јаздылары әсәрләрдә даһа кәскин гојурдулар. XX әсрин габагчыл јазычылары өз әсәрләриндә Иран, хүсүсән Чәнуби Азәрбајчан халгынын һәјатыны, биләваситә 1905-чи ил биринчи рус ингилабынын тәсири илә өз азадлыг байрағыны жүксәкләрә галдырмыш Сәттархан һәрәкатыны кениш сурәтдә әкс етдирмишләр. Дөврун ән демок-

ратик мәтбуаты олан «Молла Нәсрәддин» журналы исә бу ингилабын демәк олар ки, бүтүн мәрһәләләрини әтрафлы сурәтдә ишыгландырмышдыр.

Иран вә Иран ингилабы һаггында јазан мүәллифләр Иран халқларынын азадлыг вә хошбәхтлијинин гәддар дүшмәни олан бејнәлхалг империализми дә кәскин ифша етмишләр.

XX әср Азәрбајчан әдәбијјатынын көркәмли нүмәјәндәләриндән М. Ә. Сабир, Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. Гәмкүсар, Ә. Нәзми вә башгаларынын јарадычылығында Шәрг халқларыны мүстәмләкә әсарәтиндә боған бејнәлхалг империализмин ифшасына даир онларә әсәр вардыр. Бејнәлхалг империализмин ифшасы Азәрбајчан совет әдәбијјатынын да башлыча тәнгид һәдәфләриндән биридир.

Азәрбајчан совет әдәбијјатынын көркәмли нүмәјәндәләриндән бири олан М. С. Ордубадинин јарадычылығында да империализмин ифшасы мүһүм јер тутур. М. С. Ордубади һәлә ингилабдан әввәл башга молла нәсрәддинчиләр кими Иран халқларынын дәзүлмәз һәјат шәраити, чәһаләт, керлик, наданлыг, хан вә феодал зүлмү әлејһинә бир сыра әсәрләр јазмышдыр.

М. С. Ордубади, јарадычылыга башладыгы вахтдан Чәнуби Азәрбајчан халгынын тәлеји илә марагланмыш, һәлә 1900-чү илдә Чәнуби Азәрбајчанда кәндли үсјанынын башчысы шаир—чобан Чамал һаггында халг арасындакы рәвәјәтләри топламышдыр.¹

М. С. Ордубадинин «Молла Нәсрәддин» журналында чап етдирдији «Мәктуб» (1906, № 22), «Азәрбајчан падашалары» (1907, № 11), «Бағ» (1908, № 4), «Һаман адам» (1908, № 26) адлы фелјетонларында, «Тазә һәјат» гәзетиндә чап етдирдији «Шаһ, мәчлисә нечә дәвәт едир?» (1908-чи ил, № 215), «Сәдаји-һәгг» гәзетинин 1912-чи ил 105-чи нөмрәсиндә чап етдирдији «Иран мәктубу» адлы мәгаләләриндә, «Иран да гарышды» («Бабәји-Әмир», 1915, № 31), «Олмајан јердә» (1916, № 11), «Иран вә Вилсонун нотасы», «Тути» (1917, № 6) сатираларында Иран халқларынын ағыр һәјат шәраити, ајры-ајры ханларын әһалијә етдији олмазын зүлм, Мәһәммәдәли шаһын гәддарлығы, харичи империалистләрин мүстәмләкәчилик сијасәтләри кәскин ифша едилмишдир.

Азәрбајчанда Совет һакимийјәти гурулдугдан сонра М. С. Ордубади бир сыра мәгаләләриндә јенә дә империализмин мүстәмләкәчилик сијасәтинин ифша етмишдир.

¹ Бах: Рәф, Арх-16, Г—II (77) 14262.

М. С. Ордубади бејналхалг империализми хусусән өзүнүн «Думанлы Тәбриз» романында даһа кениш ифша етмәк мөгсәдини дашымышдыр. Романы сәһифәләдикчә Ирандакы бир сыра дахили сијаси-ичтимаи зиддијәтләр нәтичәсиндә вә 1905-чи ил биринчи рус ингилабынын тәсири илә башлајан Сәттархан һәрәкаты вә бу һәрәкатын мөгсәд вә гәјәси, ингилаби һадисәләр фонунда Чәнуби Азәрбајчан халгынын һәјат шәраити һаггында олдугча мараглы мәлумат әлдә етмәк мүмкүндүр.

Мүәллиф бу һадисәләри реал вә чаплы бојаларла гәләмә алмыш, харичи империалист даирәләрин Ирандакы мүстәмләкәчилик сијасәтини, хусусән онларын милли-азадлыг һәрәкатыны боғмаг үчүн көстәрдикләри чидди-чәдди өз ифшаәди-чи гәләми илә тәсвир етмишдир.

Гәлә кечән әсрин сонларындан Инкилтәрә вә чар Русијасы Ираның зәнкин тәбиң сәрвәтләрини әлә кечирмәк, Ираны өзләринин мүстәмләкәсинә чевирмәк истәјирдиләр.

Мүәллифин гејд етдији кими, империалист дәвләтләрин рәғбәтини чәлб едән нә Ираның «әски мәдәнијјәт өлкәси олмасы, нә һафизләр, сәдиләр, хәјјамлар вә саирәләр вәтәни олдугу үчүн дејилдир. Онлар Ираның игтисади васитәләринә саһибләnmәк вә тәбиң сәрвәтини әлдә етмәк үчүн чәнубда вә шималда Ираның чәмдәјинә даранмышлар. Онлар Ираны өз араларында бөлүшүб јејир...»¹.

XX әсрин илк илләриндән башлајараг Ираның харичи капиталист өлкәләриндән асылылығы даһа да артыр. В. И. Ленин 1916-чы илдә јазмыш олдугу «Империализм капитализмин ән јүксәк мәрһәләсидир» адлы мәшһур әсәриндә Ираның артыг мүстәмләкәјә чеврилдијини гејд едир².

Инкилтәрә вә Русија дәвләтләри Ираның ајры-ајры феодадлары вә сатгын һакимләрини әлә алыб, онлары өз чиркин сијасәтләринин әләтинә чевирир вә онлардан истәдикләри кими истифадә едирләр. Беләликлә, онсуз да јохсуллуг вә сәфаләт ичәрсиндә јашајан Иран мәзлумларынын вәзијјәти даһа исләширди. Инкилтәрә вә чар Русијасы тәдричән Ираның бүтүн игтисадијјатына, еләчә дә һөкүмәтин дахили ишләринә нәзарәт вә мүдахилә едирдиләр.

Ираның Инкилтәрә вә чар Русијасындан алдығы борчлар онун игтисади асылылығыны артырыр, һәмчинин тәдричән сијаси асылылығыны да күчләндирирди. Бу дәврдә Америка Бирләшмиш Штатлары, Алманија вә башга империалист дәвләтләр дә Иранла чидди сурәтдә марагланырдылар.

¹ «Думанлы Тәбриз», III һиссә, Бақы, Азәрнәшр, 1938, сәһ. 111.

² В. И. Ленин. Әсәрләри, 22-чи чилд, Бақы, Азәрнәшр, 1951, сәһ. 271.

Лакин Инкилтәрә вә Русија һөкүмәтләри башга империалистләрин Ирана сохулмасына һәр вәчһлә мүгавимәт көстәрдириләр. Нәһајәт, Русија илә Инкилтәрә арасында бағланмыш 31 август 1907-чи ил мүгавиләси Ираны тәсири даирәсинә бөлүр. Бу мүгавиләјә көрә Шимали Иран Русијанын, Чәнуби Иран исә Инкилтәрәнин нүфуз даирәси һесаб едилр.

Бу мүгавилә Инкилтәрә—Русија арасындакы зиддијәти гисмән азалтса да, тамамилә арадан көтүрә билмәди. Хусусән зәнкин Иран нефти үстүндә ики дәвләт арасында зиддијәт давам едирди.

Ираның бүтүн дахили ишләринә нәзарәт едән Инкилтәрә вә Русија дәвләтләри ингилаби һәрәкаты да лагејд баха билмәздиләр. Буна көрә онлар Иран халгларынын һәм дә јадәлли империалистләр әлејһинә чеврилмиш милли-азадлыг һәрәкатыны боғмаг үчүн һәр чүр тәдбирләр көрүрдүләр.

Чүнки ингилабын гәләбәси биринчи нөвбәдә империалист дәвләтләрин мүстәмләкәчилик сијасәтләрини алт-үст едәчәкди.

М. С. Ордубади дә өз романында дәврүн бу мүһүм мәсәләсинә кениш јер верәрәк, Инкилтәрә—Русија империалистләринин мүстәмләкәчилик сијасәтини кениш ифша етмишдир.

Романын илк сәһифәләриндән башлајараг чар Русијасынын мүстәмләкәчилик сијасәти кәскин тәнгид едилр.

Чар һөкүмәти мүхтәлиф васитәләрлә халгын ингилаби руһуну сөндүрмәк, күтләләрин ингилаби һәрәкатыны боғмаг, Иранда өз ағалығыны мөһкәмләндирмәк кими бәднам бир рол ойнајырды.

Нәһајәт, 1909-чу ил апрел ајынын сонларында Инкилтәрә вә Русија һөкүмәтләри шаһа нота верәрәк, Тәбриздә јашајан авропалылар «тәһлүкә» алтында олдугу үчүн, чар гошунларынын Тәбризә кирмәсини тәләб едирләр. Инкилтәрә һөкүмәти чар гошунларынын Тәбризи ишғал етмәк тәшәббүсүнү бөјәнир¹.

Лакин бу бир бәһанә иди. Тәбриздә һеч бир харичи вәтәндаш тәһлүкә алтында дејилди. Ингилабчылар онларын әмин-аманлығы үчүн ләзым олан бүтүн тәдбирләри көрмүшдүләр. Анчаг чар һөкүмәти өз мүстәмләкәси һесаб етдији Тәбриздә ингилабын гәлиб кәлмәсинә разы ола билмәди. Русијада олдугу кими Иранда да ингилаб боғулмалы иди.

¹ Бах: Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии, выпуск II, СПб, 1911, стр. 138.

Әбүлһәсән бәј чар Русиясы вә Инкилтәрәнин бу ганунсуз һәрәкәтләрини ифша едәрәк дејир:

«...Америкалы вә авропалылар Шәргә анчаг пул газанмаг, мүстәмләкә зәминләри һазырламаг, торпаг, базар әлдә етмәк үчүн кәлирләр. Чаһанкирләр Шәрги мүстәмләкә гајырмаг үчүн ону вәһши, мэдәнијәт дүшмәни, ихтилалчы, тәрбијәсиз көстәрмәлидирләр, бу да онлара «мэдәни авропалылары» вә Шәргдә јашајан «мэдәни милләтләри» мүдафиә бәһанәси илә Шәргин ишғал олуңмасы имканы верир, һазыркы Тәбризин вәзијјәти дә буну сүбут едир. Тәбриздә һансы авропалыны өлдүрүрдүләр?...

... Руслар Тәбризә нә бәһанә вә нә һагг илә кирмишләр. Онлар ајлардан бәри һөкүмәт гошуну илә мүһарибә едиб өз ингилабы уғрунда өлмәјә һазыр оланларын вәтәнини нә үчүн ишғал етмишләр...

...Чүнки руслара, инкилисләрә Шәргдәки ингилаб һәрәкаты әл вермир. Ингилаб башлыча олараг бу ики һөкүмәтин мәнәфејинә зәрбә вурур. Бунун үчүн дә инкилисләр вә руслар «Тәбриздәки харичиләрин малы, чаны тәһлүкә алтындадыр» дејә «чанаварлар вәтәни» олан Тәбризи «хилас етмәк үчүн кәлирш» вә бүтүн Азәрбајчаны чар хәфијјәләри илә долдурмушлар...»¹

Мәһәммәдәли шаһ да чар гошунларынын Тәбризи ишғал етмәсинә разылыг верир. Беләликлә, 1909-чу ил апрелин сонларында Иран шаһынын разылыгы илә чар гошунлары ингилаб пајтахты Тәбризи вә бүтүн Чәнуби Азәрбајчаны ишғал едирләр. В. И. Ленин чаризмин бу алчаг һәрәкәтини ифша едәрәк «Дүңја сијасәтиндә алышган маддә» адлы мөгәләсиндә јазырды:

«...Русияда күлләләмә, чәза дәрәжәләри, гәтл-гарәтләр кими гочаглыгларын ардыңча һәмин казаклар Ирандакы ингилабы боғмаг јолунда гочаглыг көстәрирләр. Гаракүрүһчу мүлкәдарларын, тәтилләр вә вәтәндаш мүһарибәсиндән горхуја дүшмүш капиталистләрин башында дуран Николај Романов Иран ингилабчыларына гаршы азғынлыг едир, бу ајдындыр, һәм дә биринчи дәрәжә дејилдир ки, бејнәлхалг чәладлар ролуну христианлыға садиг олан Русия гошунлары јеринә јетирирләр...»².

Тәбризи ишғал етдикдән сонра Инкилтәрә—Русия һөкүмәтләринин биринчи тәдбири ингилабчылары һәбсә алмаг вә чәзаландырмаг иди. Белә бир дөврдә Иран ингилаб комитәси кизли иш үсулуна кечир.

¹ «Думанлы Тәбриз», II һиссә, Бақы, Азәрнәшр, 1936, сәһ. 267—268.

² В. И. Ленин. Әсәрләри, 15-чи чилд, Бақы, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 178.

Мүәллиф, Чәнуби Азәрбајчан чар гошунлары тәрәфиндән ишғал едилдикдән сонра Ирана кәлән чар забитләринин позәгүн һәрәкәтләрини мәһарәтлә ифша етмишдир.

Мүәллиф чар забитләринин вәһшилијини вә мэдәнијәт-сизлијини көстәрмәк үчүн кичик бир епизод верир. Мәрәнд шәһәриндә јүксәк рүтбәли бир чар забитинин ити, баггалын гатыгыны јалајыр, баггал исә һәмин ити вурур. Бунун үстүндә забит гатыгы габы илә баггалын башына чырпараг, ону јаралајыр. Әтрафындакылар исә һәлә забитә јалтагланараг үз истәјирләр. Забит исә сөјә-сөјә дејир:

«Вәһши шәрглиләр, азјатлар, заваллылар. Даһа Сәттархан јохдур. Әлаһәзрәт чарын забитләри, сизи лазымынча тәрбијә едәр, өзүнүздән мин кәрә мэдәни вә шәрәфли олан нәчиб көпәји вурмаға һаггыныз јохдур, бу һәрәкәт бизә гаршы бир үсјандыр»¹. Баггал исә јарылмыш башынын, тәһгир олуңмуш мәнлијинин јох, гатыгынын пулуңун гејдинә галыр. Оун мискин вәзијјәти, әтрафындакы шәрәфсиз зијалы вә тачирләрин јалтагланмасы охучуда икраһ һисси ојадыр.

Мүәллиф чар мүстәмләкәчилијинин ич үзүнү ачмаг үчүн салдатларын мәһәррәмлик күнләриндә синә вурмаг сәһнәсини олдугча реал тәсвир етмишдир. Авам чамаат синә вуран, мәрсијә дејән бу салдатларын исламијјәти гәбул етдијини зәңн едир вә онлара еһсан верирди. Чар һөкүмәти беләликлә, јерли халгын дини әгидәләринә һөрмәт етдијини көстәрмәклә нүфузуну артырмаг истәјирди. Полковник Смирнову исламијјәти гәбул етмәси сәһнәсиндә дә мүәллиф рус империялизминин мүстәмләкәчилик үсулларыны ифша едир.

Мүәллиф чар һөкүмәтинин мүстәмләкәчилик сијасәтинин чар консулу симасында даһа әтрафлы үмумиләшдирмишдир.

Мүәллиф чар консулуну маһир бир дипломат кими мүхтәлиф вәзијјәтләрдә тәсвир етмишдир. Иран халгларынын гәддар дүшмәни олан консул халгын ингилаби руһуну вә мүбаризәсини өлдүрмәк үчүн мүхтәлиф һиләләрә әл атыр, мүртәчә «Исламијјә» тәшкилатына архаланыр, чохла часуслары васитәсилә сатгын адамлары өз тәрәфинә чәкәрәк, Русия нүфузунун артмасына наил олмаг истәјир. Инкилтәрә консулу илә әлбир ишләјән рус консулу Сәттархан һәрәкаты јатырылдыгдан сонра онларча ингилабчыны Сәмәдханын әли илә е'дам етдирир. Кенерал-консул әлиндә олан бүтүн васитәләрлә өз сијасәтини һәјата кечирмәк истәјир. Бу мөгсәдлә һәтта өз гызларындан да истифадә едир.

¹ «Думанлы Тәбриз», II һиссә, сәһ. 141.

Консул Мәһәммәдәли шаһын јенидән тахта кәтирилмәси, кизли ингилаби комитәнин нә чүр олурса-олсун әлә кечирил-мәси үчүн бөјүк сәј кәстәрир.

Муәллиф ону каһ өз евиндә, каһ зијафәтләрдә, каһ күчәдә тәсвир едир. Народа олурса-олсун өз империјасына хид-мәти унутмајан бу чар дипломаты Иран кими бир өлкәнин мүстәмләкә едилмәси үчүн бүтүн варлығы илә чалышыр.

Јерли һакимләри әлә кечирмәк үчүн Ираиданы Сәр-дар Рәшидә әрә верир. Бунунла о, бир тәрәфдән Сәрдар Рә-шид кими сатгыны бүтүнлүклә өзүнә табе едирсә, дикәр тә-рәфдән дә Ираиданын һәјатыны позур.

Консул еләчә дә Нинаны да Сәмәдханын әмиси оғлу вә Тәбризин коменданты Маһмудхана вәд едир. Консул өзү е'тираф едир ки, бу јалныз бир гызы әрә вермәк мәсәләси дејилдир, бурада Русија сијасәтинин мәнәфеји вардыр.

Инкилтәрә вә Русија һөкүмәтләри халгын мүбаризә руһу-ну өлдүрмәк үчүн белә бир рәвајәт јајырлар ки, куја инки-лис кралы вә рус чары шаһи-шаһидин (Мүзәффәрәддин ша-һын) өвладлары олдуғу үчүн инди өз ата малларына саһиб олмаг үчүн Ираны бөлүрләр. Авам күтлә исә бу фырылдаға инаныб, харичи мудахиләчиләрин һәрәкәтләрини «гануни» һе-саб едир.

Сәттархан һәрәкаты дахили әксингилабын вә харичи му-дахиләчиләрин силаһы күчүнә јатырылдыгдан сонра кизли фәалијјәт кәстәрән ингилаб комитәси Иран халгларынын му-баризәсинә рәһбәрлик едир.

Ингилаби комитә Русија империализминин ич үзүнү иф-ша етмәклә бәрәбәр, ингилаби мүбаризә дәрсини гәһрәман рус фәһләләриндән өјрәнмәк лазым олдуғуну дәфәләрлә гејд едир.

Ингилаби комитәнин интибаһнамәләриндән бириндә де-јилир: «Чар һөкүмәти өз ичәрисиндән чүрүјүр. Ону өз инги-лабчы ишчиси, үсјанчы кәндлиләри дағыдачагдыр.

Тәбриз ингилабчылары! Мүбаризә дәрсини гәһрәман рус фәһләләриндән өјрәнин! Һәрәкатынызы Русија ишчи һәрәка-тыннын јолу илә апарын! Сиз о һәрәкәтлә гәләбәјә доғру ке-дирсиниз...»¹.

Бу интибаһнамәләр халгын ингилаби руһуну јүксәлдирди. Мә'лумдур ки, бу дөврдә Ирандакы милли-азадлыг һәрәкаты-на 1905-чи ил ингилабынын бөјүк тә'сири олмушдур.

Русија болшевик мәтбуаты бу ингилаби һәрәкәтә јүксәк гәјмәт верирди.

Загафгазија ингилабчылары бу мүбаризәдә шәхсән иш-тирак едәрәк, өз чанларыны белә Иран халгларынын хош-бәхт кәләмәји уғрунда гурбан верирдиләр.

Тбилиси партија комитәси өз азадлыгы уғрунда мүбари-зә апаран Иран халгына көмәк етмәк үчүн о заман белә бир гәрар чыхармышды ки, сынанылмыш фәһләләрдән, јакшы тех-никләрдән вә еһтијатда олан забитләрдән ибарәт хүсуси дәс-тәләр дүзәлтмәк, онлары силаһ, бомба, партладычы маддә-ләрлә тәһниз едиб Ирана көндөрмәк лазымдыр.¹

Бу, Загафгазија ингилабчыларынын пролетар бејнәлми-ләлчилији вә гардашлыг һәмрәјлијинин парлаг бир тәзаһү-рүдүр.

Иран ингилабынын рәһбәрләри, хүсусән Сәттархан мүс-тәмләкәчилик сијасәти апаран чар Русијасы илә бөјүк рус халгы арасында чидди фәрг гојурдулар.

Сәттархан дејир:

«Биз гафгазлы јолдашларын ингилаба олан хидмәтләри-ни, хүсусән Бақы ишчиләринин көмәјини һеч вахт унуда бил-мәјәчәјик. Гафгазлы јолдашлар, Бақы вә Тифлис ишчиләри-нә мәним саламымы апарын, биз бешинчи ил ингилабынын оғлуну бөјүдәчәјик.

Сиз мәним дилимдән онлара сөјләјин. Сәттарын ингилаба хәјанәт етмәдијини, јенә дә өз јолунда дурдуғуну хәбәр ве-рин»².

1911-чи илдә Инкилтәрә вә Русија һөкүмәтләри Мәһәм-мәдәли шаһы јенидән Иран тахтына гајтармаг үчүн тәшәббүс кәстәрирләр. Халг Мәһәммәдәли шаһы јенидән өлкәдән гов-маға мүвәффәг олур.

Бу һадисәдән сонра, 1911-чи илин сонларында Тәб-риздә јенидән силаһлы үсјан башланыр. Бу үсјанда иш-тирак едән әсас гүввә—фәһлә, кәндли, сәнәткар, зијалы вә тә-рәггипәрвәр руһаниләр иди. Ингилаби комитә бу мүнәсибәтлә тәбризлиләрә мүрациәт едәрәк, харичи империалистләрә гар-шы мүбаризә апармагла бәрәбәр, күнаһсыз рус салдатлары илә инсанчасына рәфтар етмәк лазым олдуғуну дејирди:

«Сизә күллә атан рус салдатлары да сизинлә мүһарибәјә мәчбуријјәтлә сүрүлүр... рус салдатларыны өз синфинә гаршы чыхаран һөбсләр вә е'дамлардыр. Онлар узаг Русијадан Ја-хын Шәргә чар мүстәмләкә сијасәтини мудафиә үчүн кәтирил-мишдир. Буна көрә дә сиз рус ишчи-кәндлисинин доғма өвла-ды рус салдаты илә инсан кими рәфтар едн, онларын јара-ланан вә өләнләринә һөрмәт кәстәрин. Бу күн силаһа сарыла-

¹ «Думанлы Тәбриз», III һиссә, сәһ. 235.

¹ Бах: «Революционный Восток», 1936, № 4.

² «Думанлы Тәбриз», II һиссә, сәһ. 16.

раг ингилаб мубаризэсине галхан бүтүн тэбризилэр билмэли вэ јаддан чыхармамалыдыр ки, һазырда башладығымыз бу гијам рус халгынын әлејһинә дејил, рус халгыны да Иран јохсуллары илә бирликдә истисмар едән чар һөкүмәти әлејһинәдир. Онларын да, бизим дә чар һөкүмәтинә гаршы апардығымыз мубаризәнин мәгсәди бирдир».¹

Үчкүнлүк ганлы вурушмалардан сонра Инкилтәрә һөкүмәтинин мүдафиә етдији чар һөкүмәти азачыг шүбһәләндикләри адамлары күтләви сурәтдә һәбс вэ е'дам едир.

1912-чи ил јанвар ајында РСДФП-нин VI (Прага) Үмум-русия конфрансынын Ленинин тәклифи илә гәбул етдији «Рус һөкүмәтинин Ирана һүчүму һаггында» гәтнамәсиндә дејилир:

«Русия социал-демократ фәһлә партијасы Иран халгынын азадлығыны боғмаға гәт етмиш олан бу ишдә ән вәһши вэ ән алчаг һәрәкәтләрдән чәкинмәјән чар гулдур дәстәсинин сојғунчулуғ сijasәти әлејһинә е'тираз едир.

Конфранс гејд едир ки, рус һөкүмәтинин Инкилтәрә һөкүмәти илә, рус либераллары тәрәфиндән һәр васитә илә тәрифләнән вэ көмәк едилән иттифагы, һәр шејдән әввәл Асија демократиясынын ингилаби һәрәкәтына гаршы јөнәлдилмишдир вэ бу иттифаг Инкилтәрәнин либерал һөкүмәтинин чаризмин ганлы вәһшиликләринин иштиракчысы едир. Конфранс Иран халгынын мубаризәсинә вэ һүсүсән, чар тәчавүзкарлары илә мубаризәдә бөјүк гурбанлар вермиш олан Иран С-Д партијасынын мубаризәсинә өзүнүн там рәғбәтини изһар едир»².

Әсәрдә чар Русиясынын мүстәмләкәчилик сijasәти ифша олунмағла јанашы, Инкилтәрә империализминин дә ич үзү мәрәтлә ифша едилр.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, М. С. Ордубади јарадычылығында Инкилтәрә империализминин ифшасы кениш јер тутур. Мүәллифин «Инкилтәрә вэ Шәрг» («Әхбар» гәзети, 1920, № 24), «Иран ингилабы вэ инкилисләр» («Әхбар» гәзети, 1920, № 39) вэ с. мәгаләләри буна ән јахшы мисалдыр. Бу мәгаләләр ичәрисиндә «Инкилтәрә империализми Шәрг халгларынын дүшмәни ролунда» адлы мәгаләни һүсүсилә гејд етмәк лазымдыр.

Мүәллифин архивиндә сахланылан бу мәгаләнин әлјазмасындан мәлум олур ки, М. С. Ордубади Инкилтәрә империализминин 1810-чу илдән башлајараг мүхтәлиф сijasәти фырыл-

даглар васитәсилә Ираны вэ Шәргин бир сыра башга өлкәләрини әлә кечирмәк үчүн көстәрдији тәшәббүсләри ифша едир.

Мәгаләдә Инкилтәрәнин зәнкин Иран нефтини вэ Иранын стратежи мөвгеләрини әлә кечирмәк үчүн нечә алчаг јоллардан истифада етдији һүсүсилә кәскин ифша олунур. Мүәллиф Инкилтәрәнин о заманлар Ирандакы сәфирләри мистер Томсон вэ мистер Моренин чиркин фәалијәттини дә кәскин ифша едир.¹

М. С. Ордубади бу ифшаны «Думанлы Тәбриз» романында даһа да кенишләндирмишдир.

Мүәллиф Инкилтәрә мүстәмләкәчилијини романда белә сәчијләндирир.

«...Шәргин бир чох өлкәләри Инкилтәрә мүстәмләкәсидир. Лакин инкилис әлиндә олан бүтүн өлкәләрин өз султаны, падаһы, әмири, рачәси, мөһрачәси өз јериндәдир. Инкилисләр бу дөвләтләрин адыны «дост дөвләт» гојмушлар. Әлиндә исә бу үсул, мүстәмләкәчилијин ән гәддар, һијләкәр вэ мүстәбид бир формасыдыр. Бурада инкилисләр мүстәмләкә халгларыны өз доғма ағалары васитәсилә истисмар етмиш олурлар. Мүстәмләкә халгы исә ики гатлы бир тәзјиг алтында инләјир»².

Беләликлә, ајдын олур ки, Инкилтәрә империалистләри өз мүстәмләкәчилик сijasәтләрини инчә јолларла апардығы үчүн даһа горхулудур. Буна көрә биринчи нөвбәдә Инкилтәрә империализминә гаршы мубаризә апармағ лазымдыр.

Инкилтәрә һөкүмәти һүсүсән биринчи дунја мұһарибәси дөврүндә Сәмәдхан вэ Сәрдар Рәшид васитәсилә Азәрбајҗан азадхаһларына ганлы диван тутдурур.

М. С. Ордубади көстәрир ки, чар һөкүмәтинин бүтүн сijasәти Инкилтәрә һөкүмәтләринин разылығы илә апарылырды. Һәтта Инкилтәрәнин харичи ишләр назири демишдир ки: «Иран һаггында Инкилтәрә вэ Русия дөвләтләри сөз бирдир. Иран бу ики һөкүмәтин мәнәфејини танымаға мәчбурдур»³.

Инкилтәрә һөкүмәти өз сijasәтиндә әсасән дин хадимләриндән вэ Иранын сатгын дөвләт мәмурларындан истифада едирләр. Һүсүсән дин вэ мөһүмат Инкилтәрә империалистләринин мүстәмләкәчилик сijasәтиндә башлыча јер тутур.

Буна көрә мүәллиф империалист өлкәләрин мүстәмләкәчилик сijasәтинин ифша едәркән, онларын диндән вэ дин ха-

¹ Бах: Рәф, Арх-16, Г-10/57 (14240).

² «Думанлы Тәбриз», II һиссә, сәһ. 145.

³ Јенә орада, сәһ. 347.

¹ «Думанлы Тәбриз», III һиссә, сәһ. 3—4.

² В. И. Ленин, Әсәрләри, 17-чи чилд, Бақы, Азәрнәшр, 1961, сәһ. 488.

димләриндән нечә истифадә етдикләрини мәнһарәтлә тәсвир етмишдир.

М. С. Ордубади «Думанлы Тәбриз»дән әввәл вә сонра јаздыгы әсәрләриндә дә динин мүстәмләкәчиләр әлиндә бир васитә олмасыны ифша етмишдир.

М. С. Ордубади «Мәнһәррәмлик адәтләри әлејһинә» адлы китабында динин мүстәмләкәчиләр әлиндә бир васитә олмасыны ифша едәрәк јазыр: «Ағлајан мәмләкәтләр мүстәмләкә һалына дүшдү. Чаһанкир дәвләтләр халгын боғазына сарылыб гопмаг истәмәди. Онлары јерли руһаниләр вә дин мөвһуматы да мүдафиә еләди».¹

М. С. Ордубади башга бир әсәриндә јазыр:

«Бәһаилик XIX әсрин II јарысында башлајараг Јахын Шәргин мүстәмләкә һалына чеврилмәси ишиндә чидди рол ојнамаға вә һәр чәһәтчә мүстәмләкәчиләрә јардым етмәјә башлады».²

Романын гәһрәманы Әбүлһәсән бәј дини, үмуми тәрәғги вә мәдәнијјәтин башлыча дүшмәни адландырыр. Дин вә тәрәғгәт бәшәријјәтин тәрәғгисинин гаршысыны кәсиб, тарихи кери чәкир. Һәдсиз дәрәчәдә диндар олан Иран, о чүмләдән Чәнуби Азәрбајҗан зәһмәткешләрини даһа чох итаәтдә сахламаг үчүн диндән кениш истифадә олунур. Чүнки мөвһумат чухурларында чабалајан бу авам күруһда мүстәмләкәчилијә гаршы мүбаризә едәчәк дәрракә ола билмәзди. Һаким синифләр вә харичи империалистләр јахшы билир ки, әкәр ашағы тәбәгә дини көрүшләрдән узаглашарса, о заман онларын әмринә бојун әјмәз, өз әмәјини фабрик-заводларда учуз сатмаз, истисмар ганунларына бу гәдәр асан табе олмазлар.

Һаким синифләрә вә харичи империалистләрә бу сәһәдә ән чидди хидмәти дин хадимләри кәстәрир. Буна көрә дә мүәллиф биринчи нөвбәдә дин хадимләринин ич үзүнү ифша едир.

Дин хадимләри чиркин әмәлләрлә мәшғул олур, мин чүр фырылдаг ишләдир, халгын намусуну ләкәләјир, авам гадынлары алдадыб јолдан чыхарырлар вә с.

М. С. Ордубади башга бир әсәриндә јазыр: «Ашағы тәбәгә бурасыны билмәлидир ки, чаһанкир дәвләтләрин часуслуг ишләрини биринчи нөвбәдә руһаниләр, моллалар, ахундлар, мүчтәһидләр апармагдадырлар. Бу хүсусијјәтләри 1908-чи вә

¹ М. С. Ордубади, «Мәнһәррәмлик адәтләри әлејһинә», Бақы, Азәрнәшр, 1980, сәһ. 25.

² М. С. Ордубади, «Баб вә Бәһа», Бақы, Азәрнәшр, 1940, сәһ. 11.

1911-чи илләрә гәдәр давам етмиш Иран ингилабынын кедиши даһа артыг исбат етди».¹

Мәһз буна көрәдир ки, хүсусилә Инкилтәрә һөкүмәти мәнһәррәмлик тәзјијәдарлыгы вә башга дини һадисәләрдән кениш истифадә едир. Бундан башга билаваситә инкилис консуллуғунун рәһбәрлији илә Шәргин башга өлкәләриндә олдуғу кими, Иранда да мүхтәлиф тәрәғгәтләр јарадылыр. Мүстәмләкәчи дәвләтләр буунла бир тәрәфдән дини даһа да мүртәчәләшдирир, дикәр тәрәфдән исә өз мәнәфеләринә ујғун тәрәғгәтләр јарадараг, халгы дини нөгтеји-нәзәрдән бир-бириндән ајырыб синфи мүбаризәни дини мүбаризә илә әвәз етмәјә чалышыр, халгы ингилаби мүбаризәдән узаглашдырмаг истәјирләр. Ингилаба гошулан руһаниләрин дә әксәријјәти өз тәрәғгәтләринин гәләбә чалмасы наминә ингилаба «гошулулар».

Инкилисләр һәлә кечән әсрдә ислам дининдә ән мүртәчә тәрәғгәт олан бабилик вә бәһајилији мејдана атараг, өз империалист сијасәтләрини һәјата кечирмәк үчүн бу тәрәғгәтләрдән истифадә едирдиләр.

Мүәллиф реал вә инандырычы фактларла бабилик вә бәһајилијин тарихи көкләрини вә империализмин бир әләти олмасыны ифша едир. Һәлә XIX әсрдә Инкилтәрә вә Русија Ираны тамамилә әлә кечирмәк үчүн планлар тәртиб етмишдиләр. Белә бир дөврдә халгын тәрәғги, мүбаризә вә мүдафиә габиліјјәтини зәһфләтмәк, халгы дини мүбаризә илә мәшғул етмәк үчүн бабилик тәрәғгәти мејдана кәлди. Мүәллиф кәстәрир ки, бу тәрәғгәтин баниси Әбдүлбәһанын өзү «Сәјјаһ» адлы әсәриндә бабилијин империализмин бир әләти олдуғуну етираф едир.

М. С. Ордубади бабилијин вә бәһајилијин тәрбијә, гадын вә издивач мәсәләләриндәки долашығыны да ифша етмишдир. Билаваситә инкилис консулунун рәһбәрлији илә Тәбриздә «Интизаријун» адлы дини фиргә тәшкил едилир. Бу фиргә Африка вә башга ислам өлкәләриндә бир нечә дәфә «сынагдан чыхарылмыш» имам зүһуру мачәрасыны бу дәфә тәбризпилләрин башына кәтирмәк истәјир. 1915-чи илин әввәлләриндә мәшһур инкилис часусу Лауренсин шакирдләриндән олан мистер Чарлз Вилјам Шејх Әбдүләзәл Мүәјјәдин нүмајәндәси Мирзә Һади Рәһнүма ады илә Тәбризә кәлир.

Шејх Әбдүләзәли Тәбризә кәтирмәк үчүн Гәсриширинә хүсуси һејәт көндәрилир. Ингилабчылар онун сәнәдләрини әлә кечирирләр. Бу сәнәдләрдән Шејх Әбдүләзәл Мүәјјәдин Африка хачпәрәст әрәбләриндән Жорж Түјүш адлы бир инкилис мисјонери олдуғу мәлүм олур. Шејхин хүсуси катиби Аға-

¹ М. С. Ордубади, Гурбан мөвһуматы, Бақы, Азәрнәшр, 1931, сәһ. 9.

ји Нəһавəнди исə алман часусу олуб алманларын тапшырыгы илə Инкилтərə хəфијјə тəшкилатында хидмэтə кирмишдир. Бу һеј'əтдə османлы часусу Шейх Јəһјаји Һилви, рус часусу Мирзə Һүсејн Јəзди дə вар иди.

Ингилаб комитəsi Инкилтərə консулунун бу кəһнə фырылдагчылыгы үсулуну мəһарəтлə ифша едир.

Бундан сонра шейх гачмаға мəчбур олур. Ингилаб комитəsi Инкилтərə вə Русиянын дини васитəлэрлə халгын рухуну зəһэрлəмək вə өз сијасəтлэринə табе етдирмək планларына гаршы кəскин мубаризə апарараг, бурахдыгы хусуси бир интибаһнамə илə халгы ајылдыр. Һəмин интибаһнамədə дејилрди:

«Русияда баш верən бешинчи ил һэрəkаты вə Русия ишчисинин силаһлы үсјаны Тəбриз халгынын кəзу өнүндən кечмишдир. Бунлардан əлавə чар мустəмлəkəчилэринин тэзјиглэри вə ејни заманда јерли феодалларын таланлары да Тəбриз халгынын ајылмасына вə онун мубаризə дүјгулары илə силаһланмасына сəбəб олмушдур. Тəбриз ингилаби һэрəkатда һəмишə Иран халгына јол кəстэрən бајрагдар олуб. Чар һөкүмəти вə јерли феодаллар ингилаби фикирлэри вə күчлənмəkдə олан сијаси шүүру Азэрбајчан халгынын зəһиндən силаһла чыхармагы бачармырды. Буна кərə дə онлар тəбризлилэрин бу һисслэрини сөндүрмək үчүн тэзə бир силаһ ишлəтмək истəјирлэр. О силаһ динчиликдən, бид'əт вə мөвһуматдан ибарəтдир...»¹.

Бу интибаһнамəјə харичи империалистлэрин вə јерли һаким даирэлэрин диндən нə чүр кениш вə инчə јолларла истифадə етдиклэри ифша олунур.

Мүəллиф романда Азэрбајчан халгынын Инкилтərə—Русия империалистлэринə гаршы апардыгы мубаризə илə јанашы. Алманија вə Түркия дөвлəтлэринə гаршы апардыгы мубаризəјə дə кениш јер вермишдир. Һələ XIX əсрин сонларындан империалист Алманија Јахын Шəрг, о чүмлэдən Иранла марагланрды.

1898-чи илдən Бағдад дəмир јолунун чəкилмəsi алман империалистлэринин Јахын вə Орта Шəрг өлкэлэринə сохулмасы үчүн чидди əһəмијјətə малик олмалы иди. Хусусилə мүнүм чографи вə стратеги мөвгəјə малик олан Иран Алманијанын Шəрг сијасəтиндə мүнүм јер тутурду. Чүнки Иран Һиндистанын гапысы һесап олунурду.

¹ «Думанлы Тəбриз», IV һиссə, Бақы, Азэрнашр, 1948, сəһ. 52.

Артыг XX əсрин əввəллэриндə Иранда Русия—Инкилтərə нүфузу илə бирликдə Алманијанын да нүфузу артырды. Шəрг халгларына өз «достлугуну» кəстəрмək үчүн Алманија кəјзери Вилһелмин «исламијјəти гəбул етмəsi», Мəккə зијарəтинə кедиб «Һачы Вилһелм» олмасы Алманија империалистлэринин Шəргə нə дэрəчэдə бөјүк əһəмијјət вердиклэрини кəстəрир. Алманлар үздə өзлэрини Шəрг, о чүмлэдən Иран халгларынын досту, онларын истиглалијјəтинин мудафиəчиси кими кəстəрирдилэр.

Белə бир дөврдə Инкилтərə—Русия арасында истэр Иран, истəрсə дə башга Шəрг өлкэлэри үстүндə зиддијјət олмасына бахмајараг, онлар Алманијанын күчлənмəkдə олан нүфузу гаршысында элбир һэрəkət етмəјə мəчбур олурлар. 1910-чу илдən сонра Алманијанын Ирандакы мөвгəји даһа да күчлənмəјə башлајыр, Иранын бир чох шəһэрлэриндə алман фирмалары ачылып, алман капиталы Ирана даһа чох сохулур. Алманија өз империалист сијасəтиндə Түркия һаким даирэлэринин сатгынлыгындан кениш истифадə едирди. Лакин мүəллифин кəстəрдији кими, Алманија Түркия вəситəсилə Һиндистана сəфэр едэркən бүтүн ағырлыг Түркия вə Иран халгларынын үзэринə дүшəчəkдир. «Наполеон Алманијадан кечиб Русияја сəфэр етдији вахт Алманија нə вэзијјəтдə галмышдыса, Алманија Түркиядən кечиб Һиндистана кетдији заман да Түркия дə һаман вэзијјəтдə галачагдыр».¹ Мүəллиф кəстəрир ки, алман империалистлэри Əбүлфəт Мирзə вə башга сатгын адамлар вəситəсилə өз сијасəтлэрини һəјата кечирмəјə чалышырлар. Һəтта Сəрдар Рəшид Əбүлфəт Мирзə вəситəсилə 100 мин түмən пул алып алман мəнафəјинə ишлəјчəјинə сөз верир.

Бу дөврдə Түркия дə өз кəһнə чаһанкирлик сијасəтини һəјата кечирмək үчүн мұхтəлиф тəдбирлэр көрүрдү. Пантүркизм идејасы мəһз бу дөврүн мəһсулу иди.. Буна кərəдир ки, биринчи дунја мұһарибəsi башланандан сонра бүтүн Загафгазија, Шимали Иран вə Орта Асијаны элə кеширмək истəјən Түркия дөвлəти Алманија илə мұттəфиг кими мұһарибədə иштирак едирди.

Мүəллиф кəстəрир ки, биринчи дунја мұһарибəsi эрəфəсиндə Иранда Инкилтərə—Русия илə бирликдə, Алманија—Түркия нүфузу да артырды. Өлкэдə һэр ики тэрəфə мөнсуб часуслар доланыр, халгы бу вə ја дикэр тэрəфə чəкмəјə чалышырдылар. Алманија вə Түркия часуслары авам чамаатын рəғбəтини даһа чох газанмаг үчүн бəднам «иттиһади-ислам»

¹ «Думанлы Тəбриз», II һиссə, сəһ. 96.

шұарындан кениш истифадә едирдиләр. Пантүркист вә пан-исламистләрин бу шұары империалист манијјәтдә олуб бүтүн мүсәлманларын Түркијә бәрағы алтында бирләшмәсини тәблиғ едирди. Романда көстәрилик ки, Алманија вә Түркијәнин Иранда Русија вә Инкилтәрә нүфузуна гаршы апардылары мүбаризәјә чаваб оларағ, руслар 1912-чи илин орталарындан башлајарағ Иран күрдләриндән Түркијәјә гаршы мүбаризә үчүн истифадә едирдиләр. Биринчи дунја муһарибәси башландығдан сонра чар Русијасы Ираны һәр вәһлә Түркијә илә муһарибәјә сөвг етдирмәјә чалышдығы кими, алман вә түркләр дә өз чиркин нијјәтләрини һәјата кечирмәк үчүн Түркијәдә јашајан иранлылардан истифадә едирдиләр. Сәттархан һәрәкаты мәғлуб едилдикдән сонра Ирандан Түркијәјә чохлу адам муһачирәт етмишди.

Бунлардан Әмир һәшәмәтин дәстәси илә Түркијәјә кедән һачы Мирзаға Биллури вә Кәблә һүсәјн аға Фишәнкчи алман-османлы дәвләтләринин әксәшфијјатына чәлб едилмишдиләр. Онлар түркләрин Ираны ишғал етмәси планында фәал иштирак едирдиләр.

Вахты илә ингилаби һәрәкатда иштирак етмиш Биллури вә Фишәнкчи ингилаб комитәсинә мәктуб јазарағ, Тәбриз ингилабчыларыны Русија вә Инкилтәрәјә гаршы мүбаризә апармағ үчүн алман-түрк гошунлары илә әмәкдашлыға дәвәт едирдиләр. Онларә көрә «Иранын рус вә инкилис истила-сында гуртармасы вә мүстәмләкә Шәргин әбәди хиласы османлы-алман силаһынын галиб кәлмәсиндәдир».¹

Тәбриз ингилабчыларына исә бир империалист дәвләтлә иттифаға кириб, башға бир империалист дәвләтә гаршы мүбаризә апармағ јарамазды. Чүнки башға дәвләтин тәләби илә ишләзән ингилаби комитә, мүтләг һәмнин өлкәнин мәнәфејини мүдафиә етмәлидир. Буна көрә Биллури вә Фишәнкчи сонрақы мәктубларында Тәбриз ингилабчылары илә һесаблашачағларыны јазырдылар. Иран ингилаб комитәси һәр ики чәбһәјә гаршы мүбаризә едиб Иранын битәрәф олмасы фикрини ирәли сүрүрду. Чүнки, һәр ики чәбһә (Инкилтәрә—Русија вә Алманија—Түркијә) Иран истиглалијјәтинин гаты дүшмәндидир.

Романда башыпозуг түрк гошун һиссәләринин вәзијјәтдән истифадә едиб, «ничат ордусу» ады илә Чәнуби Азәрбајчана сохумасы вә әһали илә кобуд рәфтары һағғында кениш мәлүмат верилир. Ингилаб комитәси түрк гошунлары илә мүбаризә етмәк үчүн мүдафиә тәдбирләри һазырлајыр вә әрзағ

¹ «Думанлы Тәбриз», IV һиссә, сәһ. 124.

ғытлығынын гаршысыны алмағ үчүн лазым олан тәдбирләри көрүр.

Әбүлһәсән бәј Тәбризә кәлән түрк гошунларынын әсил мәгсәдини Биллуријә изаһ едәрәк дејир ки, «бу кәләнләр Ирана истиглалијјәт верә билмәз. Чүнки бунлары Ирана көндәрән өлкәнин өзү мүстәгил дејилдир. Онлары көндәрән өзү дә оғланларыны вә өз вәтәнини алман капиталистләринин мәнәфеји уғрунда гурбан верәнләрдир. Биз алман мәнәфеји уғрунда јох, Иран күндлиси, Иран јохсуллары уғрунда гурбан вермәлијик».¹

Бу сөзләр Иран ингилабчыларынын харичи мүдахиләчиләрә олан чавабы иди. Түрк гошунлары Тәбризә дахил олдуғдан сонра, башға јерләрдә олдуғу кими, бурада да гарәтә башлајырлар. Онлар евләрә кирир, мал алыб пул вермир, гадын-ларә саташыр вә с.

Ингилаб комитәси адындан Әбүлһәсән бәј һелмијә мәктуб јазарағ, онларын бу алчағ һәрәкәтләрини ифша едир. Әбүлһәсән бәј көстәрир ки, тәбризликләр өз намусуну һәр бир ујғунсуз еһтимала гаршы мүдафиә етмәјә һазырдырлар.

Онлар узун илләрдән бәри чар истиласына вә Иран шаһынын үсүл-идарәсинә гаршы силаһлы мүбаризә етмишләр, һәрках сизин габа һәрәкәтиниз давам едәрәс онлар өз силаһыны сизә гаршы да чевирә биләрләр».²

Сәрдар Рәшид башыпозуг түрк дәстәсини Тәбриздә јашајан рус вә ермәниләри гарәт етмәјә тәшвиғ едир. Буна көрә ингилаб комитәси она мәктуб јазарағ бу чүр ишләрдән чәкинмәјини тәләб едир. Ермәни нумәјәндәләри дә, хусусән Аршак шәһәри бирликдә мүдафиә етмәк лазым олдуғуну билдирирләр. Нәһајәт, ингилаб комитәси түрк гошунларынын шәһәри тәрк етмәсини тәклиф едир вә түркләр һәм Тәбризи, һәм дә Чәнуби Азәрбајчаны тәрк едирләр. Мүәллиф Чәнуби Азәрбајчан халғынын Алманија вә Түркијә ишғалчыларына гаршы апардығы мүбаризәни тәсвир етмәклә халғын вәтәнпәрвәрлик дујғуларыны бир даһа көстәрмишдир.

М. С. Ордубади Иран халғларынын гәддар дүшмәнләри олан Алманија—Түркијә дәвләтләринин бу һәрәкәтләринә гаршы халғын апардығы мүбаризәјә ингилаб комитәсинин дүзкүн рәһбәрлијини көстәрмәклә бу чидди мәсәләдә јанылмадығларыны доғру јолла кетдикләрини гејд етмишдир.

¹ «Думанлы Тәбриз», IV һиссә, сәһ. 226.

² Јенә орада, сәһ. 239.

Мүәллиф һәмчинин алман иргчиләренин шәрглиләре, о чүмлэдән иранлылара алчаг нәзәрлә вә һәғәрәтлә бахдыгларыны да ифша едир. Алман консулу Мисс Ханнаны өз чиркин ишләринә чәлб етмәк үчүн белә дејир:

«Алман шәрафи һәр ади шәрглијә сатылачаг бир шәраф дејилдир, сән Алманијанын һәр кәсдән вә һәр шејдән жүкәк олдуғуну билмәлисән... Мән һеч етибар етмирәм ки, Шәргдә бир алман гызына лајиг шәрафли адам тапылсын...»¹

Бу дөврдә Иран халгларынын јени бир дүшмәни дә вар иди. Бу да Америка Бирлашмиш Штатларыдыр. Мүәллиф Америка мүстәмләкәчиләренин Ирандакы сијасәтләрини ифша етмәк мәсәләсинә дә тохунмушдур. XIX әсрин ахырларындан етибарән АБШ мүстәмләкәчиләри мұхтәлиф адлар алтында өз сијасәтләрини давам етдирдиләр. XX әсрин әввәлләриндә Американын Ирандакы нұфузу күндән-күнә артмагда иди. Америка мүстәмләкәчиләри мисјонер вә мүстәшригләр ады илә Шәргә, о чүмлэдән Ирана өз часусларыны көндәрир, хејријјә чәмијјәтләри, мәктәпләр ачмагла өз сијасәтләрини һәјәтә кечирдиләр. Мүәллиф Америка империалистләринин бу инчә мүстәмләкәчилик методларынын ич үзүнү мәһарәтлә ачыр.

Романда тәсвир едилән мисјонер Аға Сејид Әсәдулла вә мүстәшриг Кертман дин пәрдәси алтында мүстәмләкәчилик сијасәтини тәблиғ едирләр.

Мүәллиф бу ики часусу Әбүлһәсән бәј васитәсилә дәрин ифша едир. Мүәллиф көстәрир ки, харичиләрни, о, чүмлэдән АБШ-ын мұхтәлиф өлкәләрдә, Иранда, о чүмлэдән Тәбриздә ачдыглары мәктәпләр јерли вә милли мәдәнијјәтин инкишафына маннә төрәдир, кәнчләри мисјонер руһунда тәрбијә едир, нәһәјәт, мүстәмләкәчилијин гануни олмасыны ашылајыр.

Америка һөкүмәтинин Тәбриз јахынлығында олан Пајан кәндиндә тәшкил етдији «хејријјә» мүәссисәси Америка мүстәмләкәчиләренин фәалијјәтнин чох көзәл көстәрир. Бурада капитализмә хидмәт едән көләләр һазырланыр.

Америка јалныз хејријјә ишләри вә дини тәблиғәтлә кифәјәтләнмир. 1910-чу илдә АБШ Иранын малијјә ишләрини «гајдаја салмаг» ады илә Морган Шустерин башчылығы илә Ирана малијјә мұшавирләри көндәрир. Морган Шустер васитәсилә Иранын малијјә ишләринә нәзәрәт едән Америка һөкүмәти кетдикчә Иранын дахили ишләринә даһа чох гарышыр. Америка мұшавири олан Морган Шустерә Иран һөкүмәти кеннш һүгүгләр вермишди².

¹ «Думанлы Тәбриз», IV һиссә, сәһ. 250.

² Бах: Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии. вып. VI. СПб. 1913, стр. 159.

Морган Шустерин тәклифи илә Иран мәчлисә Инкилтәрә вә Русијанын мәнәфејинә зидд олан бир сыра гәғарлар гәбул едир. Она көрә Инкилтәрә вә Русија һөкүмәтләри 1911-чи илин нојабрында Морган Шустерин Ирандан керә чағрылма-сы үчүн Иран һөкүмәтинә ултиматум верирләр.

Америка сијасәтинин ифшасы Мисс Ханна сурәтиндә даһа кеннш үмумиләшдирилмишдир. Америка хејријјә чәмијјәтинин Тәбриз шө'бәсинин башчысы сифәти илә Чәнуби Азәрбајчана кәлән вә Чулфада Әбүлһәсән бәјлә таныш олан Мисс Ханна илк көрүшдән дејир ки, хејријјә чәмијјәтинин мәгсәди тәригәт вә адәтләри өјрәнмәк, хәстәләрә вә зәрәрдидаләрә јардым етмәк, инсанијјәтә хидмәт көстәрмәкдир. Сијаси мәсәләләрә гарышмаг вәзифәмизә дахил дејилдир. Фәалијјәтимиз елми вә хејријјә мәгсәдләри дашыјыр.

Лакин Ирана гәдәм гојән илк күндән Мисс Ханна сијасәтлә марағландығыны бұрузә верир. Мисс Ханна мүстәмләкәчилик үсулларындан данышараг көстәрир ки, мүстәмләкә едиләчәк өлкәнин әввәлчә адәти, ән'әнәси, дини, мәфкурәси, тәригәти өјрәнилир, чоғрафи вә этнографик чәһәтләр дә мүстәмләкәчилик ишиндә мұһүм рол ојнајыр. Мүәллиф гејд едир ки, Америка империалистләри дә һәләлик, мәһз бу ишләрлә мәшғулдур, кәләчәкдә исә өз мүстәмләкәчилик сијасәтләрини даһа кеннш сурәтдә апарачағлар.

Мүәллиф Сара, Фриксон, Рәфизадә сурәтләри васитәсилә дә Америка мүстәмләкәчиләрени ифша едир.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, һазырда Иранын Америка империалистләри тәрәфиндән там мүстәмләкә һалына салынмасынын әсасы бу илләрдән башлајырды вә мүәллиф дә буну чох дүзкүн әкс етдирмишдир.

М. С. Ордубади бүтүн бу тарихи һадисәләри реал тәсвир едәрәк, империалист дөвләтләрин Ирандакы сијасәтләрини кәскин ифша етмишдир.

Мүәллиф һәмчинин Америкада милјонларла зәнчинин дәншәтли тәғибләрә мә'руз галдығыны көстәрмәклә, Америка «демократијасынын» ич үзүнү дә ифша едир.

М. С. Ордубади бејнәлхалг империализмин мүстәмләкәчилик сијасәтини ифша етмәклә кифәјәтләнмир, бу сијасәтлә мұбаризә апармаг лазым олдуғу фикрини ирәли сүрүр вә белә

нәтичәгә кәлир: «Мүстәмләкәчилик зүлм вә истибадады јалһыз Иранда дејил, бүтүн дүнјада үсјан тәләб едир».¹

Романын сон сәһифәләри Бөјүк Октјабр сoсиалист ингилабынын гәләбәси илә битир.

Мүәллифин көстәрдији кими «Артыг Азәрбајчан кәндлиси Русијадан кәлән истилачы чар ордуларынын һүчумуну дејил, рус фәһләси вә рус кәндлисинин гардашлыг көмәјини» көзләјир.²

Бөјүк Октјабрын гәләбәси империализмин мүстәмләкә системинә күчлү зәрбә вурду.

Иран Халг (Тудә) партијасы Мәркәзи Комитәсинин биринчи катиби Р. Радмәниш Иран коммунист партијасынын јарадылмасынын 40 иллији мүнәсибәти илә 22 ијун 1960-чы илдә «Правда» гәзетиндә чап етдирдији «Азадлыгы горумаг үчүн ваһид чәһһәдә бирләшмәли» адлы мәғаләсиндә Бөјүк Октјабр сoсиалист ингилабынын әһәмијјәтиндән бәһс едәрәк белә јазыр:

«Бөјүк Октјабр сoсиалист ингилабы дүнја тарихинин бүтүн кедишинин хејли сүр'әтләnmәсинә күчлү тәкан верди. Октјабр ингилабы капиталист өлкәләринин фәһлә һәрәкатында чох мүнһүм мәрһәлә олду, мүстәмләкәләрдә вә асылы өлкәләрдә, о чүмләдән бизим өлкәмиздә милли-азадлыг һәрәкатында јени дөврүн әсасыны гојду. Русијада башланан Октјабр ингилабынын тә'сири нәтичәсиндә Иранда милли-азадлыг һәрәкаты гүввәтләнди...»³.

Мүәллиф гејд едир ки, бу тарихи һадисәдән сонра, партијанын јени хәтт-һәрәкәти мөјјән едилир. Бурада империализмә гаршы мүбаризә ән мүнһүм вәзифәләрдән бири кими көстәриilir.

«Думанлы Тәбриз» романы бу күн белә бејнәлхалг империализмин мүстәмләкәчилик сијасәтини ифшә етмәк үчүн зәңкин материал верән гијмәтли бир әсәрдиr.

Сәјәддин ГОҶАЈЕВ,

Агдаш рајонундакы Гәсил кәнд
онбирлик мәктәбин мүәллими.

VII СИНИФДӘ Ә. Б. ҺАГВЕРДИЈЕВИН «МИРЗӘ СӘФӘР» ҺЕКАЈӘСИНИН ТӘДРИСИ (2 саат)

ПЛАН

1. Мүәллимин кириш сөзү
2. Мәтнин охунмасы:
 - а) мүәллимин нүмунәви гираәти.
 - б) шакирдләрин ифадәли охусу.
3. Мәзмунун мәнимсәдилмәси.
4. Мәтнин тәһлили:
 - а) мәфкурәви тәһлил.
 - б) бәди тәһлил.
5. Дәрсин јекунлашдырылмасы (суал-чаваб).
6. Ев тапшырығы (ја јазылы, ја да шифаһи).

1. Мүәллимин кириш сөзү

Мә'лумдур ки, һәр јени кечилән мөвзу там јени олмур; кечән дәрслә әлағәдар олур. Буна көрә дә јени мөвзуну кечмәк үчүн кечән дәрсдә она аид верилмиш мә'луматы мүәллим мүмкүн гәдәр гыса шәкилдә хатырладыr.

Кириш сөһбәти ашағы синифләрдә әсасән мөвзунун адыны алмаг мәгсәдини дашыјыр, V—VII синифләрдә исә кечилән мөвзунун һојатын һансы сәһәсиндән вә ја һансы һадисәсиндән көтүрүлдүјүнү аилатмаг мәгсәди илә верилиr. Белә олдугда шакирдләрин мөвзу вә һојат һадисәләри һаггындакы көрүшләри дә кенишләниr. Мәһз V—VII синифләрдә әдәбијјат тәдريسинин мәгсәди дә өјрәнилән бәди әсәрләр вәситәсилә шакирдләрә һојаты дәрк етдирмәкдиr.

Бунлар нәзәрә алынараг кириш мәрһәләсиндә тәхминән ашағыдакы мә'лумат верилиr.

Ушаглар, Ә. Б. Һагвердијевин һојат-фәалијјәтинә аид кечилмиш ики саатда өјрәндик ки, бу бөјүк әдиб 1891-чи илдән јарадычылыға башламыш, 40 ил ардычыл олараг јазычылыг етмишдиr. О, јаратдығы 40-а гәдәр драм вә нәср әсәриндә Азәрбајчанда һөкм сүрән патриархал адәтләри, авамлыг, мә-

¹ «Думанлы Тәбриз», II һиссә, сәһ. 145.

² «Думанлы Тәбриз», IV һиссә, сәһ. 543.

³ «Коммунист» гәзети, 24 ијун 1960-чы ил, № 146 (11400).

һаләт, җарамаз мәишәт җадаларыны ифша вә тәнгид етмишди. Охучуларда бунлара җаршы нифрәт оҗатмаға чалышмышдыр. һагвердиҗев өз әдәби-бәдиһи җарадычылығыны ингилабдан сонра да давам етдирмиш вә совет дөврүндә «Мирзә Сәфәр» «Капитализм илә мүбаризә», «Кечмиш күнләр» кими көзәл һекајәләри дә җазмышдыр. Биз, бу дәрсимиздә «Мирзә Сәфәр» һекајәсини өҗрәнмәјә башлаҗачаҗыг. Бу һекајәдә ачыг фикирли, тәмиз үрәкли, әмәксевән, зүлмә бојун әјмәк истәмәјән Мирзә Сәфәр зүлмкар чар чиновникләринә, һачылара җаршы җојулмушдур.

2. Мәтнин охунмасы.

а) мүәллимин һүмунәви гираәти һүмунәви гираәт мәфһумуна орфосепијатон, сүр'әт, мүнасибәт, мә'на, образлыг кими аңлаышлар дахилдир. Бунларын дүзкүн ифадәси мүәллимин әсәри әввәлчәдән диггәтлә охујуб өҗрәнмәсиндән чох асылыдыр.

б) шакирдләрин ифадәли охусу. Мүәллим өз һүмунәви гираәтиндән сонра дәрсликләри ачдырыб, фәрди оху һөвүнә кечир, әсәри биткин парчаларла охујур, оху техникасына ардычыл сурәтдә нәзарәт едир; әсәрдә тәсадүф едилән ад вә лүғәтләри шакирдләрин охусундан ја әввәл, җахуд да сонра лөвһәјә җазараг ајдынлашдырыр вә лүғәт дәфтәрләринә гејд етдирир (мәтнин аңлашылмасына манечилик төрәдән лүғәтин шакирдләрин ифадәли охусундан әввәл изаһ едилмәси мүнасиб олар). Дәрсликдәки лүғәтә ашаҗыдакылар да әләвә едилә биләр:

Лүғәт

Һаләт	Һал, вәзијјәт
Сөвда	Бурада севки, мәһәббәт
Бијабан	Чөл
Пүнһан	Кизли
Ариф	Билән
Гәм дүчары	Гәмә тутулмуш
Түфејли	Башгасынын һесабына доланан
Чәмийјәти-хејријә	Ианә топламаг јолу илә кениш әһали күтләсинин мадди җардымындан истифадә етмәк, ичтимаи-фајдалы тәдбирләр кечирмәк (театр тамашалары көстәрмәк, мүсамирәләр тәшкил етмәк вә с.) јолу илә јохсул балалары үчүн мәктәпләр ачмаг, җардым көстәрмәк.

Әфсус
Һәрчи
Мә'јус
Бәгәдри-мәғрур
Мүрәххәс олмаг
Пај
Сәр-сәламәт
Дүбарә

Тәссүф
Һаки, нә гәдәр ки,
Гәм-гүссәли
Бачаран гәдәр
Рәдд олмаг, кетмәк
Ајағын алты
Башсағлыгы
Икинчи дәфә

Һекајәнин рәван охунмасы вә онун лүғәтинин җахшы өҗрәнилмәси ев тапшырығы верилмәклә 1-чи дәрс гуртарыр.

3. Мәзмунун мәнимсәдилмәси.

Икинчи саатда бир-ики нәфәр шакирд мәтнин кичик парчаларла сәлис охујуб, чәтин сөзләрин мәнасыны сәрбәст сөҗләјир. Мүәллим һекајәни 1—2 шакирдә һиссәләрлә сөҗләдир, җијмәт җазыр вә үмумиләшдиричи суалларла мәзмуна даир билији мөһкәмләндирир. Мәсәлән:

1. Мирзә Сәфәр һансы дөврүн, һансы ичтимаи тәбәгәнин һүмәјәндәсидир?

2. Әдиб ону нечә характеризә етмишдир?

3. Һәсән Ага кимдир вә онун алчағлыгы һансы фактларла әсәсләндирылыр?

4. Уста Зејнал нечә адамдыр?

Мәзмун сәрбәст олараг шакирдләр төрәфиндән синифдә өҗрәнилдикдән сонра мүәллим тәхминән ашаҗыдакы суалларла мәзмуну мәнимсәтмәјә башлајыр:

1. Мирзә Сәфәр ким иди?

2. О, һансы хасијјәтләринә көрә танышыр вә севилирди?

3. Нијә гоншу ғызыны Мирзә Сәфәрә вермәдиләр?

4. Уста Зејнал нечә адамдыр?

5. Мирзә Сәфәрлә Уста Зејналы дост едән һансы сәбәб иди?

6. Һәсән ағаларын Мирзә Сәфәрә мүнасибәти?

7. Мирзә Сәфәрин өз ушағларыны охутмасы.

8. Мирзә Сәфәрин өз ушағларына вәсијјәти.

Шакирдләрин чавабларына әсәсән мәзмун белә хүләсә едилә биләр:

Демәли, Мирзә Сәфәр җәза дәфтәрханасында гуллуғ едир, катиб вәзифәсиндә чалышыр, јолдашларына ше'р охујур, русча аз-чох төрчүмәләр дә едир. О, әмәксевәр вә мәрд бир зија-

лы олдугу үчүн өзү тәбәгәдән олан адамларын һамысы тәрәфиндән севилир. О, гоншу гызына ашиг олур, лакин касыб, гоһум-әгрәбасыз вә мөһкәм архасы олмадығы үчүн гызы она вермирләр.

Уста Зејнал да бир ариф кишидир. Ағалара бојун әјмир, зәһмәтлә јашамағы сеvir, доғручулуг хасијјәтинә көрә Мирзә Сәфәрә ујғун кәлдији үчүн достлашырлар. Һәсән ағаларын көзү Мирзә Сәфәрин онлардан асылы олмадан, мәғрур вә сәрбәст доланмасыны көтүрмүр, онун ушағларыны мәктәбдән говмаға вә өзүнү сыхышдырмаға чалышырлар.

Досту Уста Зејналын көмәји илә Мирзә Сәфәр өз ушағларыны охудар, көмәклик алмағ үчүн ағалара јалвармыр вә өләндә дә өз оғулларына вәсијјәт едир ки, дүнјада намусла доланын, ағалара јалтағланмајын, Уста Зејналы ата көзү илә көрүн.

4. Мәтнин тәһлили.

а) Мәфкурәви тәһлил.

«Мирзә Сәфәр» һекајәсинин мөвзусу ингилабдан әввәлки Азәрбајчанда һөкм сүрән патриархал мүнтиндән алынмышдыр. Бу әсәрдә чар чиновникләринин өзбашыналығы, мәнәмлији сатираја тутулур. Өз әл әмәји илә јашајан адамлара рәғбәт бәсләнир. Бурада өз әлинин зәһмәтинә, өз әмәк һағгына гане олан тәһиз үрәкли мирзә сәфәрләр, залым вә рүшвәтхор һачы һәсән ағалара гаршы гојулар.

Әдиб јазыр ки, «Мирзә Сәфәри... һәр көрән салам верәди»; чүнки «оғру дејил, дәләдуз дејил, бир кәсин тојуғуна даш атмаз, бир писликдә ады чәкилмәзди...». «Демәли, о заман халгы тәнкә кәтирән оғрулар вә дәләдузлар да вармыш. Беләләри аилә тәлјини дә өз истәдикләри кими һәлл едирдиләр. Буна көрә дә гоншу гызын анасы Мирзәнин анасына чаваб верир ки, гызын ихтијары анасынын әлиндәдир. Әлбәттә, онлар јохсул вә кимсәсиз Мирзә Сәфәрә гыз вермәздиләр. Ағалар шәрантиндә јетишән гызлар да дөбдөбәли, гочу оғланлары севәрдиләр. «М. Сәфәр доғрудан да гызларын хошуна кәләндәрдән дејилди. Фәғир, башы ашағы бир оғланды, вуруб-јыхан дејилди, белинә тапанча бағлајыб, әлини белинә, папағыны көзүнүн үстүнә гојуб кәзмәзди, бирчәкләрини готаз дарамазды, папирос чәкмәзди, ашурада башыны јармазды, гамәти дә мөвзун дејилди. Белә адамлары гызлар севмәздиләр».

Дуканчы һачы Әбдүләзим дә гызын атасына мәсләһәт билир ки, гызыны Сәфәрә вермәсин; чүнки о, «Оруч тутмаз, намаз гылмаз, бир дәфә мәсчидә кирмәз».

Мә'лум олур ки, ингилабдан әввәлки һачылар мүнтиндә дин, мөвһумат, авамлыг, наданлыг, чәһаләт һөкм сүрүрмүш.

Мирзә Сәфәр вә хасијјәтчә она ујғун кәлән досту саатсаз Зејнал о мүнитлә разылашмаз, она гаршы гәти е'тираз едәр вә кәләчәјә үмид бәсләјәрдиләр. Дәфтәрханадакы мирзәләр һәр ишә кәләндән бир аббасы, алты шаһы алардылар. Мирзә Сәфәр нә өз маашы илә кифәјәтләнәр, рүшвәт алыб, өзкәләрин јанында «көзү көлкәли» олмазды. «Дүнјада тәмәлтуг, јалтағлыг нә олдуғуну Мирзә билмәзди».

Һачы Һәсән Ағанын гоһумлары өз кағызларынын үзүнү гез ағартмағы тәләб етдикдә, Мирзә Сәфәр онлары әлә салыр вә өз вахтларыны көзләмәји тәләб едир.

Чәмијјәти-хејријјәнин сәдрн Һәсән Аға өз вәзифәсиндән, рүтбәсиндән истифадә едәрәк онун гоһумларына е'тина етмәјән Мирзә Сәфәрдән интиғам алмаға чалышыр, онун ики оғлуну тәһсил һағгы верә билмәдикләри үчүн мәктәбдән говдурур, өзүнү дә сыхышдырыр. Мирзә Сәфәр она әјилмир, өз әзиз досту Уста Зејналын көмәји илә ушағларыны охудар.

Шакирдләр һекајәдән кәтирдикләри мисалларла Мирзә Сәфәрлә һачы Һәсән Ағаны гаршылашдырыб, һачы Һәсән ағаларын нәчә нифрәтә лајиг олдуғуну кестәрдији кими, онларын һөкманлыг етдији дөвр илә дә бизим һазыркы һәјәтымызы мугәјисә едирләр. Бурада мугәллим ушағларә совет вәтәһпәрвәрлији верәрәк дејә биләр ки, бизим совет вәтәһминдә ағалар јохдур, јашамағ үчүн Коммунист Партијасы һәр чүр шәрант јаратмышдыр. Биздә гызларын севкиси өз әлләриндәдир. Вуруб-јыхан, чалыб-чапан адамлар чәмијјәтинмиздән говулуур; әмәксевән, нәчиб вә хејрхәһ инсанлар рәғбәтлә гаршыланыр. Дини ајинләрә әмәл етмәк мәчбури дејилдир. Тәһсил пулсуздур.

«Мирзә Сәфәр» һекајәсинин мәфкурәви истиғамәти дә буһлары өјрәнмәкдән ибарәтдир.

б) Бәдии тәһлил.

Бәдии әсәрдәки бәдии дил васитәләрини тәһлил етмәјә хүсуси фикир верилмәлидир. Белә васитәләр «Мирзә Сәфәр» һекајәсиндә чох дејилдир. Мә'лумдур ки, Ә. Б. һағвердијев тәмтәрағлы образлара, узун-узады гәсвирчилијә ујмур, реал һадисәләри садә, ашлашығлы бир диллә тәбин, јығчам вә инандырычы шәкилдә ифадә едир. О, дүнја көрмүш бир гоча

кими охучуларга сөнбөт едәр, бәһс етдији һадисә вә сурәтләри образлы дил васитәсилә көстәрәрди.

«Мирзә Сәфәр» һекајәсини бәдиһилији дә әсасән бунлардан ибарәтдир. Мирзә Сәфәрни харичи вә даһили портретини биз көрүрүк. О, «ағ чухалы, ағ архалыглы, Бухара дәрисиндән папаглы, шишман көбәји үзәриндә күмүш кәмәрли» ше'ри севән, әл әмәјинә архаланан тәмиз гәлбли, ачыг көзлү, јалтаглыг билмәјән, доста мһрибан, садә, лакин мәрур бир кишидир».

Һекајәдәки ифадәләр һачы һәсән Ағанын да портретини беләчә көстәрир. О, гәрәзлик, һижләкәр, тез әсәбиләшән, јыханда кәсән бир типдир. Мүәллиф Мирзә Сәфәр вә Уста Зейналы тәсвир едәркән јумордан; һачы һәсән Ағаны тәсвир едәркән исе сатирадан истифадә етмишдир. Һекајәдә «Башымдан кириб ајағымдан чыхар», «Һәмишәлик көзләрини јумду» (өлдү әвәзинә), «варлыларла таразыја кирмәк» кими идиоматик ифадәләр; «јорғанына бах, ајағларыны узат» кими мәсәл дә јерли-јериндә ишләнәрәк бәдиһи тә'сири артырмышдыр.

5. Дәрсин јекунлашдырылмасы.

Ашағыдакы суаллара гыса вә ајдын чаваблар алмагла дәрс јекунлашдырырам:

1. «Мирзә Сәфәр» һекајәсиндә һансы дөвр тәсвир олунур?
2. Мүәллиф Мирзә Сәфәр вә һачы һәсән Аға образларына нечә мүнәсибәт бәсләјир?
3. Биз бу әсәрдән һансы тәрбијәви нәтичәләри чыхара бидәрик?
4. Јазычынын тәсвир васитәләри (бәдиһи дили) нечәдир вә с.

Беләликлә һекајәнин мәзмун вә тәһлили синифдә өјрәнилир.

6. Ев тапшырығы.

«Мирзә Сәфәр» һекајәси дәрсликдә ихтисарла верилмишдир. Сиз онунла кифајәтләnmәјин, өз мә'луматынызы артырмаг үчүн Ә. һагвердијевин «Сечилмиш Әсәрләр»индән (2-чи чилд, 1957, сәһ. 275—286) әсәри тамамилә вә диггәтлә охујун, идеја мәзмунуну јахшы өјрәнин, Мирзә Сәфәр вә һачы һәсәни характеризә едән чүмләләри «Әдәбијатдан ев иш дәфтәри»низә јазын.

Мән «Мирзә Сәфәр» һекајәсини белә тә'лим едирәм.

Јагуб ЈАГУБОВ,

Губа рајону, Гырмазы Гасәбәдәки орта мәктәбин мүәллими.

ӘДӘБИЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРИ КОММУНИЗМ ГУРУЧУСУНУН ӘХЛАГ КОДЕКСИ РУҲУНДА ТӘРБИЈӘ ЕТМӘК ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Н. С. Хрушшов јолдаш демишдир ки, коммунизм нәслини ушаглыгдан јетишдирмәк, ону кәнчлик дөврүндә мүнәфизә едиб горумаг вә мәтинләшдирмәк лазымдыр.

Коммунизмни кәнч гуручуларыны тәрбијә едиб јетишдирмәк, ону ичтимаи-фајдалы әмәјә һазырламаг, коммунизм гуручусунун әхлаг кодексиндә мүәјјән едилмиш принципләр руһунда тәрбијә вермәк кими шәрәфли вәзифә биз мүәллимләрин үзәринә душүр. Шакирдләри бу руһда тәрбијә етмәк үчүн әдәбијатымызда бол вә зәнкин материал вардыр.

Бу принципләрин бириндә совет адамындан коммунизм ишинә сәдагәт, социалист Вәтәнинә мәнәббәт бәсләмәк тәләб олунур.

Бу принципи шакирдләрә ашыламаг үчүн В. Мајаковскинин «Совет паспорту» вә С. Вургунун «Азәрбајчан», «Дағлар» ше'рләриндән, «Вагиф» драмындан вә ше'риндән вә б. к. әсәрләрдән истифадә едирәм.

V синифдә «Азәрбајчан» ше'рини кечәркән, шаирин доғма јурду, ана вәтәни илә фәхр етмәсинә шакирдләрин нәзәрини чәлб едирәм:

Ел билир ки, сән мәнимсән,
Јурдум, јувам, мәскәнимсән,
Демәк, доғма вәтәнимсән!
Ајрылармы көнүл чандан
Азәрбајчан, Азәрбајчан!

Ше'ри тәһлил едәрәк оиларын нәзәрини доғма Вәтәнимзин тәбиһи көзәликләринә, дурна көзлү булагларына, башы гарлы дағларына, јашыл мәхмәри андыран күллү-чичәкли, сәфалы чәмәнликләринә, бағлы-бағатлы кәнд вә шәһәрләринә, бәрәкәтли торпағларына шаирин нечә мәфтун олдуғуну изаһ едирәм. Бундан сонра бу бәнди мисал чәкирәм:

Мән бир ушаг, сән бир ана,
Одур ки, бағлыям сана.
Һанкы сәмтә, һанкы яна
Һеј учсам да јувам сәнсән,
Елим, күнүм, обам сәнсән!

Белә һәрарәтли вә јүксәк пафослу вәтән тәрәннүмү шакирднә һәјәчанландырыр, онун гәлбини вәтән мәнһәббәти илә аловландырыр.

Х синифдә «Дағлар» ше'ринин тәдриси заманы вәтәнә даһа сых бағланмаг, ондан гүввәт вә гүдрәт алмаг, сәдагәтлә она хидмәт етмәк кими нәчиб һиссләр шакирдләрдә тәрбијә олунур.

Бир гонагам бу дүнјада,
Бир күн өмрүм кедәр бада,
Вурғуну да салар јада
Дүз илгарлы бизим дағлар!

Шакирдләрә сөјләјирәм ки, вәтән вә халг наминә чалышан, фәдакарлыг көстәрәнләрин адлары бизим өлкәдә һәр заман һөрмәт вә еһтирамла чәкилир вә јад едиллир.

Бунлардан башга мәктәпләримиздә тәдрис олунан «Ленин», «26-лар», «Алмаз» вә башга әсәрләр шакирдләримиз коммунизм ишинә сәдагәт руһунда тәрбијә етмәк үчүн кениш имкан верир. 7-чи синифдә «26-лар» (С. Вурғун) поемасының кечдијим вахт шакирдләри бу күнкү хошбәхт күнләримиз наминә чанларының вермиш коммунарларын фачиәли өлүмү илә таныш едир вә онлара сөјләјирәм ки, азадлыг уғрунда мүбаризәдә һәлак олмуш бу гәһрәманлары халгымыз һеч бир заман унутмајачаг вә һәр заман јад едәчәкдир. Сонра исе поемадан нүмунәләр кәтирирәм.

Х синифдә В.Мајаковскинин, Р.Рзанын «Ленин» поемаларындан бәһс етдијим заман шакирдләрин диггәттини даһи Ленинн узаккөрәнлијинә, коммунизм иши уғрунда апардығы инадлы мүбаризәсинә чәлб едир вә дејирәм ки, совет халгы инди дә даһи рәһбәрин идејаларының бөјүк әзмлә һәјата кечирир, сиз дә бунун иштиракчыларысыныз.

«Алмаз», «Һәјат», «Абшерон» әсәрләринин тәдриси илә мән шакирдләрдә—чәмијјәт хејринә вичданла ишләмәк, ишләмәјән дишләмәз вә һәмчинин—чәмијјәт гаршысында өз вәзифәсини дәриндән баша дүшмәк, ичтимаи мәнәфејин позулмасы һалларына дөзмәмәк принципләрини тәрбијә етмәјә чалышырам. «Һәјат» (М. Ибраһимов) әсәриндән данышаркән, колхоз гуручулуғу уғрунда партијанын сijasәтини һәјата кечирмәк үчүн кәндлә апарылан синфи мүбаризәјә шакирдлә-

рин диггәттини чәлб едир вә буну ССРИ тарихиндән кечилән мөвзуларла әлағәләндирирәм. Онлар һәјат сурәти вә онун тәрәфдарларының чәмијјәт хејринә вичданла ишләдикләрини, ичтимаи мәнәфеји шәхси мәнәфедән үстүн тутдуғларының, Сүлејман кими даһили дүшмәнләрә вә хусуси мүлкијјәт үзәриндә гәләбә чалдығларының көрүр вә бу онларда вәтән вә халг гаршысында ичтимаи борчларының ләјагәтлә јеринә јетирмәк кими нәчиб дүјүғлар тәрбијә едилмәсинә көмәк едир.

Халг вә вәтән гаршысында намуслу олмаг, ичтимаи вәзифә һиссини дәриндән дәрк етмәк кими јүксәк принсипи кәңчләримизә ашыламаг ишиндә Ч. Чаббарлының «Алмаз» пјеси көркәмли рол ојнајыр. Шакирдләрә данышырам ки, Алмаз кәнддә тәкчә дәрә демәклә кифәјәтләнмир, чәмијјәт хејринә вичданла ишләјир, кәндиң бүтүн ичтимаи ишләриндә фәал иштирак едир, әтрафына чохла фәаллар чәлб едир, кәнддә социализм чәһәсини кенишләндирир, бүтүн гара гүввәләрә гаршы барышмаз мүбаризәјә галхыр. Мәтин ирадәли Алмаз һеч бир бөһтандан горхмур, һеч бир һәдәдән кери чәкилмир, бүдрәјир, јыхылыр, сәһв дә едир, амма руһдан дүшмүр, гүввә топлајараг јенә дә һүчума кечир. Зәиф ирадәли, ичтимаи борчун нә олдуғуну баша дүшмәјән, мүбаризә мејданындан горхуб кери чәкилән Чамала Алмазын дедији бу сөзләр нә гәдәр дә характерикдир. «Мән Советләр өлкәсинин там һүгүтлу вәтәндашыјам. Сөз вердим, вәзифә көтүрдүм, гуртарды. Бу бизим вәтәндашлыг борчумузду».

Шакирдләрә изаһ едирәм ки, бу күн алмазларын сајы чоһалмыш, онларын бүнөврәсини гојдуғлары колхоз гурулушу даһа да мөһкәмләнмиш, онун инди минләрлә мајаклары вардыр. Сиз Ш. Һәсәнованын, С. Кәримованын, Б. Фәтуллајеванын, К. Исмајылованын, С. Газыјеванын, М. Гулијеванын, С. Имрәлијевин, Г. Сәмәдовун вә башгаларының адларының халгымыз тәрәфиндән ифтихар һисси илә чәкилдијини шаһидисиниз. Шакирдләрә буну да демәји унутмурам ки, «Алмаз» пјеси бу күн дә түфәјли һәјат сүрәнләрә, шәхси мүлкијјәт әсири оланлара, ичтимаи ишә өкәј мүнәсибәт бәсләјәнләрә, али тәһсил дипломуну алыб јүнкүл иш ахтаран, рајона кетмәкдән бојун гачыран әркәјүнләрә гаршы мүбаризәдә бөјүк рол ојнајыр.

Партија Програмында—һамыдан дүз вә доғручу олмаг, ичтимаи вә шәхси һәјатда садә вә тәвәзәкар олмаг, һагсызлыға, мүфтәхорлуға, әлиәјрилијә, мәнсәбпәрәстлијә, гәнимәтчилијә гаршы барышмаз олмаг тәләб олунур.

Х синифдэ тэдрис олуан С. Рәһимовун «Мейман» повести мәнз јухарыдакы принцип әсасында јазылмышдыр. Шакирдләрә сөјләјирәм ки, орта мәктәби битирән Меймана тэдрис-һиссә мүдирі Мәликә ханым белә нәсифәт верир: «Бәли, оғлум, дахили тәмизлик вә вичданы сафлыг инсан үчүн бөјүк зугардыр. Данм о, адамы чүр'әтли, алыначыг вә башы уца едир». Бундан сонра шакирдләри бүтүн әсәр бөјү Мейманын бу нәсифәтә әмәл етмәсинә, һәјатда ону нә пул, нә мәнсәб, нә дә јаланчы тәрифләр алдадыб дүзкүн јолдан узаглашдыра билмәмәси илә таныш едирәм. Мейман ахырадәк мә'нәви тәмизлијини горујур, һәгиги совет ишчиси кими намусла ишләјир, социалист гаунчулуғунун кешијиндә мөһкәм дурур. Шакирдләрин диггәтини белә факта чәлб едирәм ки, Мейманда бу әхлаги кејфијәтләр һеч дә бирдән-бирә јаранмамышды. Бу кејфијәтләр онда һәлә мәктәб скамјасынын архасында отурдуғу замандан тәрбијә олунамаға башланмышды. О, ишләдији рајонда намуслу совет ишчиләринә архаланарағ, һагсызлара, әлиәјриләрә, мәнсәбпәрәстләрә гаршы гәти мүбаризә апарыр, мәнсәбпәрәст вә кобуд РИК сәдри Камилловун, рүшвәтхор мүстәнтиг Муртузовун, хаин Галошлу адамын ич үзүнү ачыб ифша едир. Бу әсәрин тэдриси илә шакирдләрдә дөвләт вә ичтимаи ишләрә гаршы мә'нәви тәмизлик һисси тәрбијә олунар.

С. Рүстәмни «Јахшы јолдаш», Һ. Мейдинни «Абшерон» әсәрләриндән мән шакирдләрдә коллективчилик, гаршылығлы јолдашлығ јардымы, һәр кәс һамы үчүн, һамы һәр кәс үчүн, адамлар арасында инсанпәрвәрлик мүнәсибәтләри вә гаршылығлы һөрмәт, инсан инсана дост, јолдаш вә гардаш олмағ мүнәсибәтләри тәрбијә етмәк үчүн истифадә едирәм. «Јахшы јолдаш» поемасынын тэдриси илә шакирдләрдә дөвләт мәнәфејини шәхси мәнәфедән үстүн тутмағ, коллективчилик, јолдашлығ јардымы, әмәјә вә үмумхағ мülкијәтнинә коммунист мүнәсибәти бәсләмәк кими принципләр тәрбијә олунар. Белә әсәрләрин тәсири илә шакирдләр дә тәрбијәләнир, онлар мөһкәм вә сағлам коллектив уғрунда мүбаризә апармаға сә'ј едирләр.

Бүтүн бунлар шакирдләрин коммунизм руһунда тәрбијә олунамаларыны тәмин едир.

Р. ТОФИГИ,

Бақыдакы 190 нөмрәли мәктәбин
фарс дили мұәллими.

ФАРС ДИЛИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН ШИФАҢИ НИТГИНИ НЕЧӘ ИНКИШАФ ЕТДИРИРӘМ

Харичи дилләрин тэдрисинин јахшылашдырылмасы илә әлағадар оларағ 1961-чи илин ијул ајында Мәркәзи Комитәнин көстәриши әсасында Москвада кечирилән мушавирә, һабелә бу мушавирәдән сонра өлкәмизин башга шәһәрләриндә, еләчә дә 1962-чи ил апрел ајынын 24—26-сында Бақыда кечирилән мушавирә-семинарлар харичи дил тэдриси илә мәшғул олан мұәллимләрдә бөјүк руһ жүксәклији вә јарадычылығ фәалијәти әмәлә кәтирмишдир.

Бу мушавирәдә харичи дилләрин тэдриси просесиндә шифаҗи нитги инкишаф етдирмәк мәсәләләри һағлы оларағ илк плана салынмышдыр.

Билдијимиз кими, нитг инсан тәфәккүрүнүн зәрури әсасыдыр. Нитгин јардымы илә инсанлар өз фикирләрини бир-биринә билдирәрәк, башгаларына мұәјјән тә'сир көстәрир вә өз һиссарини ифадә едирләр. Бу чәһәтдән шифаҗи нитгин ичтимаи һәјатда бөјүк әһәмијәти вардыр. Инсанларын дәмәк олар ки, бүтүн һәјаты нитг шәраитиндә кечир.

Шифаҗи нитгин инкишаф етдирилмәсиндән данышдығда шакирдләрин, өјрәндикләри дилин грамматика, лексика вә орфоепија гајдаларындан дүзкүн истифадә етмәк вәрдишләринә ијәләнмәләри нәзәрдә тутулур.

Билдијимиз кими, фарс дили—бир харичи дил кими, һәләлик республикамызын бир сыра рајон вә шәһәрләринин бәзи мәктәбләриндә тэдрис олунар. Бу дилә анд дәрсликләр јазылыб методик мушавирәләр кечирмәклә бәрабәр, кадрларын һазырланмасына да чидди фикир верилди.

Лакин бүтүн бу ирәлиләмәләрә бахмајарағ, фарс дили тэдрисиндә лазымы кадрларын аз олмасы бу дилин тэдрисини методик чәһәтдән жүксәк сәвијәдә апарылмамасына мане олур.

190 нөмрәли мәктәбин фарс дили мұәллимләри совет педагожи елминин наилијәтләриндән истифадә едәрәк, бу дилин шакирдләр тәрәфиндән даһа јахшы мәнимсәнилмәси ишиндә,

хүсусилә шифаһи нитги инкишаф етдирмәк саһәсиндә аз да олса мүвәффәғијјәт әлдә едә билмишләр.

Дили өјрәнән шакирдләрин шифаһи нитгини инкишаф етдирмәк јоллары мүхтәлифдир. Булардан башлыча оларат синиф гаршысында мәрузәләри, шәкилләр үзәриндә ишләмәји, синифдәнкәнар сәһнәчикләр дүзәлтмәји, шакирдләрин бир-бири илә көрүшләринин, маһнылар охумағын, ше'р вә бәдин парчалар сөјләмәјин, бајрамларда чыхыш етмәјин тәшкилини вә саврәни көстөрмәк олар. Бурада, аймаг шакирдләримизин шифаһи нитгини инкишаф етдирмәк мәгсәди илә апарылмыш бир нечә тәчрүбә әсасында әлдә едилмиш нәтичәләрдән бәһс едиләчәкдир.

Фарс дилини Азәрбајчан дили илә мүгајисә етдикдә, лүгәт тәркиби нөгтеји-нәзәрдән бу ики дил арасында бир сыра охшар чәһәтләрә раст кәлмәк олур ки, бу да фарс дилини өјрәнилмәсини бир гәдәр асанлашдырыр.

Фарс дилиндә олан бир чох сөзләр Азәрбајчан дилиндә дә ејни мәнада ишләдилір. Лакин бу сөзләрин әксәријјәти тәләффүз чәһәтдән ејни олмадығы үчүн, мүәллим буларын шакирдләр тәрәфиндән тәләффүзүнә хүсуси фикир вермәлиндир. Бу мәгсәдлә мүхтәлиф саһәләрә аид олан ашағыдакы сөзләри нәзәрдән кечирмәји әһәмијјәтли һесаб едирик.

Тәдрис истилаһлары вә мәктәб ләвазиматы

Фарс дилиндә

Азәрбајчан дилиндә

Кетаб	китаб
Дәфтәр	дәфтәр
Гәләм	гәләм
Кағәз	кағыз
Тәнбәл	тәнбәл
Моәллим	мүәллим
Тәхте	тахта
Дәрс	дәрс
Чографи	чографија
Имтеһан	имтаһан
Асан	асан

Һејван адлары

Аһу	аһу
Фил	фил
Бол-бол	бүлбүл
Чуче	чүчә
Хорус	хоруз
Һејван	һејван
Шир	шир

Фарс дилиндә

Азәрбајчан дилиндә

Е в ә ш ј алары:

Кәфкир	кәфкир
Гашоғ	гашығ
Нәрдебан	нәрдиван
Пәрде	пәрдә
Зәнбил	зәнбил
Шише	шүшә
Кисе	кисә
Кузе	кузә

Битки адлары:

Кәләм	кәләм
Гол	күл
Сонбол	сүнбүл
Лале	ләлә
Каһу	каһи
Чоғондур	чуғундур

Мејвә адлары:

Мејве	мејвә
Тут	тут
Әнчир	әнчир
Әнар	нар
Бадам	бадам
Пүсте	пүстә

Јејинти шејләри:

Гәнд	гәнд
Шәкәр	шәкәр
Серкә	сиркә
Пәнир	пендир
Пло	плов
Кәбаб	кабаб

Мүхтәлиф саһәләрә аид истилаһлар:

Саә'т	саат
Вәғт	вахт
Шәрг	шәрг

Фарс дилиндә

Шемал
Дәрја
Гәрб
Чәнуб
Шәһр
Јаваш-јаваш
Зәһмәт
Пәһләван
Ширин

Азәрбајчан дилиндә

шимал
дәрја
гәрб
чәнуб
шәһәр
јаваш-јаваш
зәһмәт
пәһливан
ширин вә с.

Јухарыда көрдүјүнүз кими бу сөzlәр Азәрбајчан дилиндә дә ејни мәнада ишләдилір. Лакин бу сөzlәрин дүзкүн тәләф-фүзүнә чидди фикир вермәк лазымдыр. Чүнки шакирдләрин шифаһи нитгинин инкишафы үчүн бу ишин даһа бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Фарс дилинин өјрәнилмәсини асаиләшдыран хүсусијјәтләрлә бәрабәр, ону чәтинләшдирән чәһәтләр дә вардыр.

Ф. Енкелс 1853-чү илдә К. Маркса јаздығы мәктубда әрәб әлифбасынын нөгсанларыны ајдын көстәрәрәк јазырды: «Әкәр һәр б һәрфи бир-биринин ејнини тәшкил едән вә сайт сәсләрдән мәһрум олан бу лә'нәтә кәлмиш әрәб әлифбасы олмаса иди, мән фарс дилинин грамматикасыны 48 саатын ичәрсиндә өјрәнәрдим».¹

Буна көрә дә фарс әлифбасынын шакирдләр тәрәфиндән өјрәнилмәси бир гәдәр чәтин олур. Һәрфләрин сөзүн әввәлиндә, ортасында, ахырында вә тәкликдә јазылмасыны көстәрмәк үчүн мүәллим фарс лүғәтләриндән мисаллар кәтирмәлидир. Демәли шакирдләр бир тәрәфдән әлифбанын јазылмасыны өјрәнмәли, диқәс тәрәфдән исә фарс лүғәтләрини мәнимсәмәлидирләр. Мүәллимләримиз бу чәтинлији арадан галдырмаг мәгсәди илә шакирдләрә әлифбаны өјрәтмәкдән әввәл, ики ај шифаһи нитг вәрдишләрә апарырлар.

Фарс әлифбасынын өјрәнилмәсинин чәтинлијини нәзәрә алараг, методбирләшмәнин тәртиб етдији план әсасында Азәрбајчан дилиндә олан фарс лүғәтләринин шакирдләр тәрәфиндән өјрәнилмәси, һәмин бу лүғәтләрин васитәсилә садә вә кичик чүмләләрин тәртиб едилмә гәјдалары мәнимсәнидир.

Мәсәлән, мәктәбимизин 4-чү «б» синфиндә апарылан иш тәчрүбәси характерикдир. Мүәллим «ғ» һәрфинин 4 шәкилдә (сөзүн әввәлиндә, ортасында, ахырында вә тәкликдә) јазылмасыны көстәрмәк үчүн гәрб, чографија вә бағ сөzlәри-

ни шакирдләрә мисал көстәрир. Бурада шакирдләрин диггәти лүғәтләрин өјрәнилмәсинә дејил, һәрфләрин јазылма гәјдасынын өјрәнилмәсинә чәлб едилир. Чүнки бу сөzlәрин мәналары габагчадан, јә'ни 2 ај мүддәтиндә шифаһи нитг вәрдишләрә апарылан заман өјрәнилмишидир. Беләликлә, тәчрүбәдән ајдын олур ки, Азәрбајчан дилиндә олан фарс сөzlәрин фарс әлифбасынын өјрәнилмәси ишиндә шакирдләрә көмәк едир. Бу киш үсулунын тәтбиғи нәтичәсиндә, демәк олар ки, 4-чү «б» синиф шакирдләрә 6 ај әзиндә фарс әлифбасыны вә фарс дилиндә садә чүмләләр гурмаг гәјдасыны өјрәнмәјә гисмән мүвәффәг олурлар.

Бүтүн дилләрдә олдуғу кими, фарс дилиндә дә шифаһи вә јазылы нитг бир-бири илә мөһкәм гаршылығлы әлағәдә өјрәнилмәлидир. Буна көрә дә шакирдләрин јазылы нитгинин инкишаф етдирмәк үчүн онларын шифаһи нитгинә хүсуси фикир вермәк лазым кәлир. Буна көрә дә әввәлчә дүзкүн чүмлә гурмаг вә бу чүмләләрә бир-биринә бағламаг шакирдләрә јахшы өјрәдилмәлидир. Шифаһи нитгдә бу кејфијјәт инкишаф етдирилдикдән сонра, шакирдләрә синиф гаршысында онларын өз күндәлик һәјәти илә бағлы олан кичик вә садә чыхышлар етмәјә сөвг етмәк олар. Бу мәгсәдә нанл олмаг үчүн мүәллим нәзәрдә тутулан мәтни әввәлчә шакирдләрә суал-чаваб шәклиндә өјрәдир. Шакирдләр исә өјрәндикләрә сөzlәрдән чүмлә гуруб јазы тахтасына јазырлар. Мәсәлән, 5-чи синифдә суал-чавабла апарылан дәрси нәзәрдән кечирәк: бу синифдә «ојанырам», «идман едирәм», «өлүзүмү јујурам», «палтарымы кејирәм», «чантамы көтүрүрәм» вә саирә сөzlәр фарс дилиндә јазы тахтасына јазылыр. Шакирдләр мүәллимин көмәји илә бу сөzlәрдән чүмләләр дүзәлдирләр. Нәтичәдә, онлар «Мән сәһәр нә едирәм?» башлығлы кичик мәтни фарс дилиндә данышмаға мүвәффәг олурлар.

5-чи синифдә бу гәјдада апарылан мөшғәлә шакирдләрин шифаһи нитгинин инкишафына көмәк едир вә онлары фарс дилиндә данышмаға алышдырыр. Бу үсулун диқәс үстүнлүјү ондан ибарәтдир ки, шакирдләр шифаһи нитг вәрдишләринә јијәләнмәклә бәрабәр, мәтнин ичәрсиндә олан сөzlәрин фарс дилиндәки дүзкүн тәләффүзүнү вә јазылмасыны да өјрәнә билирләр.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, 1929 г., том XXI, стр. 495, письма К. Маркса, 6/V—1953 г.

БУ КИТАБЛАРЫ ОХУМАҒЫ МӘСЛӘХӘТ БИЛИРИК

«КОМЕДИЈАЛАР»

Бөжүк жазычы, философ вә ичтимаи хадим М. Ф. Ахундовун анадан олмасынын тәнтәпәли сурәтдә гејд олуначағы күн јахынлашыр.

Јубилеј илә әлағадар олараг республикамызын нәшријат идәрәләри бу көркәмли јазычынын әсәрләрини бөжүк тиражларла јенидән нәшр едир, охучуларын истифадәсинә веркәләр.

Јубилеј әрәфәсиндә бу көркәмли симанын әдәби ирсинә олан һөрмәт вә мөһәббәт даһа да артмышдыр.

Охучулар М. Ф. Ахундовун әсәрләрини севә-севә охујур, һәјәт јолуну вә зәнкин ирсини бир даһа дәриндән өјрәнирләр. Көркәмли драматургун әдәби ирсини дәриндән өјрәнмәк ишиндә онун «Комедијалар» әсәринин дә чох бөжүк әһәмијјәти вә гүјмәти вардыр. Чүнки бу комедијалар халг һәјәтинин чәли сәһнәләридириләр. Бу комедијаларын һәр бири фанатизмә, мөһүмәтә, чәһаләтә ағыр әрбәләр ендирир.

М. Ф. Ахундов өзүнүн өлмәз сәһнә әсәрләриндә дөврүндәки ријакар моллалары, гулдур, оғру бәјләри, јекәбаш вәзирләри, әдаләтсиз чар чиновникләрини, хәсис, јалтаг таһирләри шидәтләи вә өлдүрүчү сатирик күлүшү илә дөјәчләмишдир. О, «Молла Ибраһимхәлил кимјакәр»дә феодализм вә дин әләјинә чыхмағла бу чәмијјәтдәки мөнфи адамларын тәспирини вермишдир. Әсәрдә диндарлыг дону кејиб халгы алдадан фырылдагыч Молла Ибраһимхәлил вә достлары халгын ганьны соран бу түфәјиләр тәнгид һәдәфи кими гәләмә алынмышлар. Лакин бунуида јанашы олараг мүүәллиф о мүнитә күлмәклә кифәјәтләмир, ејни заманда о, гајыкәки бир вәтәндаш кими үрәк јангысыны, тәрәгги вә сәадәт һәсрәтини дә өз сүхүчү вә тамашачыларына чатдырыр.

«Һекајәти-Мүсјо Жордан вә дәрвиш Мәстәли шаһ» драмында мүүәллиф динә, фанатизмә, чадукәрлијә гаршы чыхыр. Бу әсәрдә чәһаләт илә елмин, кериләклә тәрәггинин мугәјисәси верилмишдир. «Сәркүзәшти-вәзир-хани Ләнкәран» әсәри нсә кениш планда јазылмыш мәишәт комедијасыдыр. «Хырс-гулдурбасан»да Азәрбајчан кәндли һәјәтини вә халгын дилини, адәт вә әнәнәләрини билмәјән чар мәмурларынын күлүнч вәзијәти әкс олуиушдыр.

«Һачы Гара» Мирзә Фәтәлинин әп чох шөһрәт тапмыш комедијасыдыр. Бурада һачы Гара хәсис бир таһирин тилик образыдыр. Дүңја әдәбијјәтиндә хәсис сурәти чохдур. Лакин һачы Гара бунлардан тамамлә фәәғли олан хусусијјәтләргә малкдир. Бөжүк рус тәнгидчиси В. Г. Белински там һағлы олараг демишди: «Хәсисин идеалы бирдир. Амма онун тилләри сәјсыз дәрәдәдә мұхтәлифдир».

«Мүрафијә вәкилләринин һекајәти» әсәриндә тәк-тәк һүгүг мөһтәкирләринин мөнфәзини тәмсил едән ганун, даһа доғрусү, ганунсузлуғ тәспир олуиуыр. Бу чәмијјәтдә доғрулуғ әвәзинә јалан, дүзлүк әвәзинә сахтакарлыг, әдаләт әвәзинә зүлм һөкм сүрүр.

М. Ф. Ахундовун өлмәз комедијаларында Азәрбајчанда әсрләрдән бәри ичтимаи тәрәггијә бүхөв олан феодал-патриархал мүнәсибәтләргә гаршы мубәризә әсас јер тутур.

Бөжүк драматург өлмәз сәһнә әсәрләриндә һәјәт һадисәләрини тәпгид вә сатира ағәшинә тутаркән, мөнфи чәһәтләри әкс етдирәкән һәмишә

јахшыны вә јахшылығы рәһбәр тутмуш, мүсбәт идеаллары тәблиг етмәјә чалышмышдыр.

Охучулар бүтүн јухарыда гејд етдикләримиз һағгында Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјәтинин бу јахынларда нәшр едиб сатыша бурахдығы «Комедијалар» китабында әтрафлы вә әсаслы мәлүмәт ала биләләр.

М. Ф. Ахундовун «Комедијалар» китабына мүүәллифин 1850—1857-чи илләрдә јазмыш олдугу алты мөшүр комедијасы олан «Һекајәти-Молла Ибраһимхәлил кимјакәр», «Һекајәти-Мүсјо Жордан һәкими-нәбатат вә дәрвиш Мәстәли шаһ, чадукүни-мөшүр», «Сәркүзәшти-вәзир-хани Ләнкәран», «Һекајәти-Хырс гулдурбасан», «Сәркүзәшти-мәрди-хәсис» (Һачы Гара) вә «Мүрафијә вәкилләринин һекајәти» (Шәһри Тәбриздә) әсәрләри дахил едилмишдир.

Бөжүк драматургун алты комедијасы Азәрбајчан театрынын инкишаф етмәсинә, бу күнкү учалыға јүксәлә билмәсинә мөһкәм бүнөврә олмушдур.

Мәһз буна көрә дә бу әсәрләрин театр тарихимиздә бөжүк гүјмәти вардыр.

«АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН УСЛУБИЈЈАТЫ»

Грамматиканын тәдриси гаршысында дуран әсас мәсәләрдән бири дә шакирдләрин нитләрини ифадәли, образлы, дәгиг, ајдын, јығчам шәкилдә гурмағы ејрәтмәкдән ибарәтдир.

Дүзкүн ниттә јијәләнмәк үчүн шакирдләр бир тәрәфдән әдәби дилин грамматикасын јахшы билмәли, диқәр тәрәфдән әдәби тәләффүз нормаларындан дүзкүн истифадә едә билмәји бачармалдырлар.

Шакирдләр грамматик тәләбләрдән башга бир дә үслубијјат тәләбләрини билмәлидириләр. Услубијјат тәләбләри нсә грамматик тәләбләрдән фәргләнир. Услубијјатда чүмлә вә ифадәләрини ачаг грамматик чәһәтдән доғру, дүзкүн-гурулмасы дејил, бундан башга фикри ифадәли вә тәсирли шәкилдә вермәк үчүн сөзләри хусуси сурәтдә сечмәк дә әсас шәрәтдир. Чүнки үслубијјат тәләб едир ки, ниттдә артыг сөзләр ишләнилмәсин. Фикри јығчам, гыса, ајдын вә мәнәли шәкилдә ифадә едилсин. Бунун үчүн мүүәллим шакирдләри бәдин дилин тәспир васитәләри илә таныш етмәли, онлары бу васитәләрдән истифадә едәрәк нитләрини бәзәкли, тәсирли, гыса вә дәгиг мәнәли етмәјә чалышмалдыр.

Лакин Азәрбајчан дилинин үслуби имканларындан бәһс едән хусуси бир әсәрин, хусусән Азәрбајчан дили үслубијјатына аид бир вәсәитин индијә гәдәр олмамасы бу сәһдә бөжүк чәтнлијә сәбәб олурад. Профессор Ә. Дәмирчизадә јолдаш бу кәсри арадан галдырмаг мөгсәди илә «Азәрбајчан дилинин үслубијјаты» ады гүјмәтли елми әсәр јазмышдыр. Бу әсәр Азәртәдриснәшр тәрәфиндән нәшр едилиб сатыша бурахылмышдыр.

«Азәрбајчан дилинин үслубијјаты» китабы мүүәллифин бу сәһдә узун мүддәтли педагожи фәалијјәти вә елми тәдғигатынын мөһсүлудур.

«Азәрбајчан дилинин үслубијјаты» китабынын әввәлиндә нәшријјатдан верилән кичик бир гејлдә дејилер ки, китабда дилин ичтимаи мәһијјәти, әдәби дилин норма хусусијјәтләри ајдынлашдырылыр, әдәби дилин мұхтәлиф үслублары вә онларын спесифик хусусијјәтләри, мүәсир Азәрбајчан дилинин үслубу, фонетик имканлары вә васитәләри, мұхтәлиф лексик группларынын үслубу имканлары, чаларлыгылары вә үслубу мөгсәдәујүгүлүг әсасында истифадә јоллары һәртәрәфли изаи олуиуыр. Бундан башга бу китабда мүәсир Азәрбајчан дилинин морфоложи имканларындан үслубу мөгсәдәујүгүлүг әсасында истифадәнин башлыча јолларындан бәһс олуиуыр.

«Азәрбајчан дилинин үслубијјаты» 5 фәсилдән вә мүәллиф тәрәфиндән јазылмыш «Бир нечә сөз»дән ибарәт олуб, биринчи фәсилдә «Дил вә үслубијјат» (дил, ваһид нормалар, әдәби дил, дилчилик вә үслубијјат), 2-чи фәсилдә «Үслуб вә үслублар һаггында» (үслуб, бәдин үслуб, елми үслуб, ичтиман-сијаси үслуб, Јунан филологијасы үслублар һаггында вә үслуби әлагәләр), 3-чү фәсилдә «Үслуби фонетика» (фонетик-үслуби васитәләр, ортаглы фонетик-үслуби васитәләр, сөвти тәглид сөзләри сөвти тәсвир сөзләри, нидә сөзләри, аһәнк ганууна табе олмајан сөзләр, аһәнк гануу имканлары, сөзләрин мә'на чаларлығы, тәләффүз аһәнкдарлығы вә асанлығы хусуси фонетик-үслуби васитәләр), 4-чү фәсилдә «Үслуби лексика» (лексика, сөзүн мә'насы, үслуби лексикасы, үмумишләк сөзләр вә хусуси сөзләр, термин, шивә сөзләри, әчнәби (јахуд алынма) сөзләр, архаик сөзләр, јени сөзләр, јахуд неологизмләр, синоним сөзләр, антоним сөзләр, омоним сөзләр, сөзүн мәчәзи мә'насы, табу, евфемизм, ујдурма-этимологија, мәтн, јахуд контекст, идиомлар, јахуд идиоматик ваһидләр), 5-чи фәсилдә «Үслуби морфологија» (морфологи имканлар һаггында: 1. Исмин морфологи ваһидләри вә үслуби имканлары: кәмијјәт, исмин һаллары, мәнсубијјәт категоријасы. 2. Сифәтин морфологи ваһидләри вә үслуби имканлары: сифәт, синоним сифәтләр, сифәтин синоним морфемләри, сифәтларин гурулушча үслуби имканлары. 3. Сајын морфологи ваһидләри вә үслуби имканлары: сај, 4. Әвәзлијин морфологи ваһидләри вә үслуби имканлары: әвәзлик, шәхс әвәзликләри, сөз әвәзлији, ишәрә әвәзлији, суал әвәзликләри, синоним вә антоним әвәзликләр. 5. Фе'лин морфологи ваһидләри вә үслуби имканлары: фе'л, заман категоријасы, кечмиш заман, индики заман, кәләчәк заман, фе'лин шәкилләри, фе'лин нөз вә тәрз категоријалары) һаггында данышылыр.

«Азәрбајчан дилинин үслубијјаты» китабынын мүәллифи белә бир чәһәти дә гејд етмәји ләзым биләр ки, мусәбир Азәрбајчан дилиндә үслуби инкишаф вә васитәләр чох зәнкиндр. Лакин һәмун китабда исә бунларын анчаг башлыча чәһәтләри әһәтә олунмушдур.

«Мүасир Азәрбајчан дилинин үслубијјаты» китабы али мәктәбләрин филологи факултә тәләбәләри үчүн бир дәрәс вәсаити олараг нәшр едилмишдр. Лакин бундан һәмчинин орта мәктәбләрин дил вә әдәбијјат мүәллимләри, һабелә Азәрбајчан дилини вә онун үслуби имканларыны өјрәнмәк истәјәнләр дә истифадә едә биләрләр.

«ИСИМ ТӘДРИСНИН НӘЗӘРИ ӘСАСЛАРЫ»

Мәктәб һаггындаки Гануула әлагәдар олараг Азәрбајчан дилинин тәдрисинә хусусилә инди даһа артыг фикир верилр. Инди дил мүәллимләринин гаршысында даһа бөјүк вәзифәләр дурур. Мүәллимләримиз шакирдләрә дили елә өјрәтмәлидрләр ки, онлар һәм јазылы, һәм дә шифаһи фикирләринин там савадлы, үслуб чәһәтдән доғру, дүзкүн ифадә етмәји бачарсынлар.

Ана дилинин үмумтәһсил системиндә әһәмијјәти бир дә ондан ибарәтдр ки, бүтүн башгә тәдрис фәнләринин мүвәффиғијјәти ән чох ана дили фәннинин мүвәффиғијјәтиндән асылдыр. Буна көрә дә бу дили тәдрис едән мүәллимләр ону әсаасы вә дәриндән тәдрис етмәлидрләр. Бу чәһәтдән С. Чәфәрәвун «Исмин тәдрисинин нәзәри әсаслары» адлы әсәри илк тәшәббүс вә гијмәтли вәсаит сајыла биләр. Бу әсәр орта мәктәбләрдә Азәрбајчан дили дәрси дејән мүәллимләр үчүн вәсаит кими тәғдим олунур.

«Исмин тәдрисинин нәзәри әсаслары» китабыны Азәрбајчан Дөвләт Тәдрис-Педагожи Әдәбијјаты Нәшријјаты (Азәртәдриснәшр) чапдан бурахмышдыр.

«Исмин тәдрисинин нәзәри әсаслары» китабынын әввәлиндә нәшријјатдан верилән кичик бир гејддә дејилр ки, китабда исмин лексик хусусијјәтләри вә грамматик категоријалары тәдрисинин нәзәри әсасларындан бәһс едилр. Бу вә ја дикәр грамматик хусусијјәтләр тәдрис едиләркән, тәсадуф олунан чәтинликләрдән данышылыр вә онларын арадан галдырылмасы јоллары көстәрилр.

Мә'лум олдуғу кими, грамматикамызын бүтүн сәһәләри үзрә онун тәдриси һәлә дә чидди ишләнилмәмишдр. Бу сәһәдә һәләлик әдәбијјат да јарадылмамышдыр. Дилчилик әдәбијјатында дил методикасы илә сых сурәтдә бағлы олан бу сәһә тамамилә бошлуғ тәшкил едир. Бу чәһәтдән С. Чәфәрәв јолдашын јени јаздығы «Исмин тәдрисинин нәзәри әсаслары» адлы әсәри јухарыда гејд етдијимиз бошлуғу долдурмағ үчүн атылан илк аддым сајылмадыр.

«Исмин тәдрисинин нәзәри әсаслары» әсәри үч һиссәдән ибарәтдр:

1. «Исмин лексик хусусијјәтләри» һиссәсиндә «Исмин әсас нитг һиссәсидир», «Исмин тәрифи», «Исмин суаллары», «Исмин лексик мә'насына көрә нөвләри», «Хусуси вә үмуми исимләр», «Исимләрин гурулушча нөвләри» һаггында данышылыр.

2. «Исмин грамматик хусусијјәтләри» һиссәсиндә «Сөзләрин чүмләдә дејишмәси», «Исмин шәкли әләмәти олмајан грамматик категоријасы», «Исмин шәкли әләмәти олан грамматик категоријалары»: а) «Исимләрдә кәмијјәт категоријасы», б) «Исимләрдә мәнсубијјәт категоријасы», в) «Исимләрдә һал категоријасы», һал категоријасынын грамматик мөвгәјиндән данышылыр.

Китабда «Исмин лексик вә грамматик категоријаларына аид схемләр»дән дә бәһс олунур.

«АЗӘРБАЈЧАН ЛУҒӘТЧИЛИЈИНӘ ДАИР»

В. И. Ленин адына Азәрбајчан Дөвләт Педагожи Институту Афат Гурбановун «Азәрбајчан лүғәтчилијинә даир» адлы китабчасыны чапдан бурахмышдыр. Әсәр кириш әвәзи бир нечә сөздән вә ики һиссәдән ибарәтдр.

Китабчанын әввәлиндә вәсаитин нә мөгсәдлә јазылдығы вә тәләбәләрин бу сәһәдә даир бөјүк еһтијажлары олдуғу көстәрилр.

Әсәрин биринчи һиссәсиндә лүғәт вә лүғәтчилик һаггында үмуми мә'лумат верилр. Лүғәтин јаранмасы сәбәбләриндән вә онун әһәмијјәтиндән бәһс олунур. Ејни заманда марксизм-ленинизм классикләринин лүғәт тәртиби ишине вердикләри јүксәк гијмәтдән данышылыр. Китабчанын һәмун һиссәсиндә лүғәтларин нөвләри вә онларын тәртиби принципләри изаһ олунур. Мүәллиф лүғәтләрин өз мәзмуи вә характеринә әсасән ики бөјүк һиссә (энсиклопедик вә филологи) бөлүндүјүнү гејд етдикдән сонра онлары ајры-ајры изаһ едир. Әсәрдә хусусилә филологи (дилчилик) лүғәтләри нөвләри даһа кениш ајдынлашдырылыр. Бурада тәрчүмә, изаһлы синонимләр, фразеоложи лүғәтләр, диалектоложи, терминологжи, этимоложи, тарихи, әчнәби сөзләр лүғәти, орфоэпија вә орфографик лүғәтләрин һәр бири һаггында хусуси башлыг алтында бәһс олунур. Китабчада дилчилик лүғәтләринин тәртиби принципләринә даир нүмунә вә мисаллар имкан даһилиндә Азәрбајчан материаларындан верилмишдр. Китабчанын икинчи һиссәсиндә Азәрбајчан лүғәтчилији вә Азәрбајчан лүғәтинин характер

риндэн бәһс олунур. КИтабчада үмумијјәтлә лүғәтчилик, лүғәтләрин тип-
ләри вә нөвләриндән дә данышылыр.

Мүәллиф Азәрбајчан лүғәтчилији тарихиндән данышаркән әввәлчә совет дөврүнә гәдәрки Азәрбајчан лүғәтчилијини изаһ едир. Бурада әи гә-
дим Азәрбајчан лүғәтләринин адыны чәкир, онларын характерини, хүсу-
сијјәтләрини гыса изаһ едир.

Совет дөврүндә Азәрбајчан лүғәтчилијиндән данышыларкән совет дөврүндә јаранмыш лүғәтләрин изаһына даһа кениш јер верилмишдир. Бу һиссәдә русча-азәрбајчанча, азәрбајчанча-русча вә башга тәрчүмә лү-
ғәтләри изаһ олунур. Бундан сонра терминологи лүғәтләр, орфографија лүғәтләри, алынма сөзләр лүғәти вә нәһајәт халгымызын мәдәни инкишафы тарихиндә чох јүксәк гијмәтләндирилән «Азәрбајчан дилинин изаһлы лү-
ғәти» изаһ едилир.

Китабчада Азәрбајчан дилинә анд олан һәр бир лүғәт фактик мате-
риал әсасында характеризә олунур.

Мүәллиф китабчанын сонунда лүғәтләрин нөвләринә даир схем дә вермишдир. Нәһајәт, мүәллиф Азәрбајчан лүғәтчилијинин гаршысында дуран вәзифәләри Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын Низами ады-
на Әдәбијат вә Дил Институтунун лүғәт шөбәсинин елми ишчиләринин һазырда бу саһәдә көрдүкләри вә көрәчәк ишләриндән дә данышмышдыр.

Редаксија һеј'әти: А. Абдуллајев (редактор), Ә. Рәчәбов (редактор
мүавини), М. А. Асланов, А. Ахундов, Ә. Гарабағлы, Ә. Әфәндизадә вә
З. Сәмәдов.

Чапа имзаланмыш 7/IX-1962-чи ил. Кағыз форматы $60 \times 92 \frac{1}{16} = 3,75$
кағыз вәрәги, чап вәрәги 6,83.

ФГ 04407.

Сифариш № 3427.

Тираж 5.050.

Редаксијанын үваны: Бақы, Нефтичләр проспекти, һөкүмәт еви,
X мәртәбә, телефон № 3-13-45

Бирләшмиш нәшријат мәтбәәси, Бақы, Нефтичләр проспекти, 137.

25 гоп.

411

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

(Методический сборник)

Выпуск 3

Приложение к журналу

„АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ“

Баку — 1982